

**T.C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ANKARA VİLÂYETİ'NE YAPILAN SÜRGÜNLER
(1895- 1912)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mert DABAN

**Danışman:
Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT**

**İSTANBUL
2021**

T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**ANKARA VİLÂLETİ'NE YAPILAN SÜRGÜNLER
(1895- 1912)**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mert DABAN

**Danışman:
Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT**

**İSTANBUL
2021**

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 010317YL02 numaralı Mert DABAN'ın hazırladığı “*Ankara Vilâyeti’ne Yapılan Sürgünler (1895- 1912)*” konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 27/04/2021 Salı günü (14:00–16:00) saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oy birliği ile karar verilmiştir.

Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Yunus UĞUR

Marmara Üniversitesi

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul İ. ÖKTEN

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mert DABAN

27.04.2021

ÖZ

ANKARA VİLÂYETİ'NE YAPILAN SÜRGÜNLER (1895-1912)

Bu tez, Ankara Vilâyeti'ne 1895-1912 yılları arasında sürgün edilmiş olan bireyleri ve Dürzi topluluğunu incelemektedir. Sürgünlerin Ankara'ya geldikleri tarihten itibaren şehirle nasıl bir etkileşim içindeki oldukları ve kentin sorumlu memurlarının sürgün sürecini nasıl idare ettikleri sorgulanmaktadır. Osmanlı şehirleri üzerine yapılan monografik çalışmalar son zamanlarda artmasına rağmen, insanları veya grupları merkeze alarak şehri irdeleyen araştırmaların sayısı son derecede sınırlı kalmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başına odaklanmış incelemelerde bu durum iyice belirgindir. Bundan dolayı Osmanlı vilâyetlerindeki sürgünleri şehir üzerinden anlamak amacıyla, Ankara'ya sürülme vakaları üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde, Ankara nasıl bir mekândı sorusunu yanıtlamak için, vilâyetin fiziki ve beşerî özellikleri açıklanmıştır. İkinci bölümde, sürgün cezasının tanımı, kanun metinlerinde ve hatıratlarda nasıl yer aldığından bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde, Ankara'daki bireysel sürgün vakalarından olan Kudüslü Hüseyinî ailesinden eski müftü Mehmed Hanefî, Ahmed Arif ve Abdülhay, imam Mehmed Vehbi, muhalif gazeteciler İsmail Faik ile Hamid Subhi ve talebe Naciye örnekleri irdelenmiştir. Dördüncü bölümün ilk kısmında, Suriye'deki Havran İsyanı'nın zanlıları olmalarından dolayı 1896-1900 aralığında Ankara'da ikamet etmiş Dürziler incelenmiş ve ikinci kısımda ise, 1910 yılında Havran'daki Dürzi ayaklanmasına sebebiyet verdikleri için, 1911-1913 zaman aralığında Ankara'da sürgünde bulunmuş kişiler tetkik edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Ankara, Dürzi, Suriye, Havran, Müftü, İmam, Gazeteci, Öğrenci

ABSTRACT

EXİLES MADE TO ANKARA PROVINCE (1895-1912)

This thesis examines the individuals who were exiled to Ankara Province between 1895-1912 and the Druze community. It is questioned how the exiles interacted with the city from the date they came to Ankara and how the responsible officials of the city managed the exile process. Although monographic studies on Ottoman cities have increased recently, the number of studies examining the city by focusing on people or groups has been extremely limited. Especially in the XIX. the end of the century and the XX. this is very evident in studies focused on the beginning of the century. Therefore, in order to understand the exiles in the Ottoman provinces through the city, the cases of deportation to Ankara were emphasized. In the first chapter, in order to answer the question of what kind of place Ankara was, the physical and human characteristics of the province were explained. In the second part, the definition of exile and how it is included in the texts of laws and memoirs is mentioned. In the third part, the examples of ex-mufti Mehmed Hanefi, Ahmed Arif and Abdülhay, imam Mehmed Vehbi, dissident journalists İsmail Faik and Hamid Subhi and student Naciye from the Hüseyini family from Jerusalem, who were among the individual exile cases in Ankara, were examined. In the first part of the fourth part, the Druze who resided in Ankara between 1896-1900 because they were suspects of the Havran Revolt in Syria were examined, and in the second part, because they caused the Druze uprising in Havran in 1910, in Ankara between 1911-1913. Persons in exile were examined.

Keywords: Exile, Angora, Druze, Syria, Hauran, Journalist, müfti, imam, student

ÖNSÖZ

Bir sürgün ne ifade eder? Bu sorusunun peşinden giden araştırma, Ankara Vilâyet merkezine sürülmüş bireyler ile Dürzi topluluğuna odaklanmıştır. Seçilen örnekler, şahısların tam bir biyografisi değildir, fakat yaşamlarının sıradan bir kesiti olarak da düşünülmemelidir. Bu yüzden Ankara'ya sürgüne gönderilmelerinin insan yaşamında kolayca unutulabilecek bir süreç olamayacağı da gayet aşikârdır. Mahkûm daha önce Ankara'ya gelmediyse iş daha da çetrefilleşmektedir.

Araştırma giriş, dört bölüm ve sonuç kısımlarından meydana gelmektedir. İncelemenin temel kısmını bireysel ve toplu sürgünler oluşturmaya rağmen, süreci anlamayı kolaylaştırması açısından dönemin Ankara'sının fiziki ve beşerî özelliklerinin üzerinde de durulmuştur. Böylece Ankara'nın sürgünlere sağlandığı imkânlardan hareketle, belgelerde hemen hemen doğrudan hiç açıklanmayan “neden Ankara?” sorusunun cevabına biraz daha yaklaşılabilecektir. İkinci bölümde, sürgün cezasının hukuki metinlerde nasıl zaman içinde nasıl değişim geçirdiğine, devamında ise, “sürgün olmanın” ne demek olduğuna hatıratlardan örnekler verilecektir. Bireysel sürgünler adlı üçüncü bölümde, müftü, imam, talebe ve gazeteciden oluşan dört sürgün vakasındaki yedi kişinin sürgünü irdelenmiştir. Toplu sürgünler adlı dördüncü bölümde ise, 1896 senesinde Suriye Havran'da çıkmış olan Dürzi İsyanı neticesinde 1896'dan 1900 yılına kadar Ankara'da sürgünde bulunan Dürzilerin faaliyetlerine, sonrasındaki kısımda ise, 1910 Havran İsyanı'nda yine şehre zorunlu ikamet amacıyla gönderilmiş Dürziler üzerinde durulmuştur.

Araştırma sürecine birçok insanın yardım ve katkısı olmuştur. İlki tez danışmanın Doç. Dr. Özlem ÇAYKENT'tir. Çalışmaya gerek sözlü gerekse yazılı olarak yaptığı acımasız eleştirileriyle konuya ve kaynaklara farklı açılardan bakmamı sağladığı, yani danışman kelimesini kâğıt üzerinde yazılı bir ibare olarak bırakmadığı için kendisine teşekkür ederim. Covid 19'un etkisiyle artık yeni normal zamanları yaşadığımız bu zor dönemde hem tez savunma jüri üyeliğini kabul ettikleri hem de tezi ayrıntılı bir değerlendirmeye (sözlü ve yazılı) tabii tuttukları ve zorlu tez sürecinin sonunu öğretici ve keyifli hâle getirdikleri için Doç. Dr. Yunus UĞUR'a ve Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul İ. ÖKTEN'e katkıları için teşekkür ederim.

Araştırma sürecinde iki sanat tarihçisinin büyük yardımları olmuştur. Hem ulaşamadığım kaynakların temini noktasında hem de bilgisayar konusundaki teknik desteklerinden dolayı yeri doldurulamaz olan sanat tarihçisi arkadaşım Hasan ÇATI'ya teşekkürü bir borç bilsem de bu kolay kolay ödenemeyecek bir borçtur. Konu hakkında yaptığımız tartışma sohbetleriyle araştırmanın sınırları ve içeriğine dair önemli noktalara dikkat çeken ve bazı bölümleri okuma nezaketini gösteren değerli sanat tarihçisi Veli BAÇARU'ya da teşekkür ederim. Bazı kaynakların teminindeki yardımlarından dolayı Ankara'dan İbrahim YEŞİLBAŞ, Salih BİÇER ve Atanur KAYA'nın desteklerini unutmak mümkün değildir. Metnin üslubuyla ilgili fikirlerinden yararlandığım Fatih DEMİR, Ferhat ŞERİF, İsmail KORKU ve Ali ERKAHRAMAN'a müteşekkirim. Osmanlı Arşivi'ndeki yardımlarından dolayı Mehmet Selim TEMEL ve Ankara tarihi üzerine genel kaynaklarla ilgili sohbetimizde verdiği bilgilerden dolayı Kudret EMİROĞLU'na teşekkür ederim. İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı personeline teşekkür ederim. Bu sebeple, hepsine teşekkür etmek isterim. Bu araştırma, 2020 yılı için Salt Araştırma Fonları'na desteklenmeye layık görülmüştür. Bu sebeple Salt'a ve seçici kurula projemi kabul ettikleri için teşekkür etmek isterim. Onların katkısı çalışma sürecini kolaylaştırmıştır.

Çocuklarının eğitimi için ellerinden geleni fazlasıyla yapan âdeta “benim için, benden daha çok çaba harcayan” ailemin üzerimde hiçbir zaman ödenmeyecek hakları vardır. Bu süreçte en büyük motivasyonlarımdan birisi onlar oldu. Umarım zamanlarını aldığıma değmiştir.

Bu tez, bana amcalığın nasıl olması gerektiğini hem sözleri hem de davranışlarıyla kendi yaşamında bizzat gösteren gönüllerin fatihi merhum amcam Selahattin DABAN'ın aziz hatırasına ithaf edilmiştir.

Mert DABAN

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI	II
BEYAN	III
ÖZ.....	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ: KONU VE KAYNAKLAR.....	1
--------------------------------------	----------

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR SÜRGÜN ŞEHİRİ: XIX. YÜZYILDA ANKARA’NIN FİZİKİ VE BEŞERÎ DURUMU

1.1. Ankara’ya Çevresel Bakış: Coğrafi Durum ve İklim	16
1.2 Ankara’da Yaşamak: Nüfus, Sosyal Gelişmeler ve Yaşam	19

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRGÜN: KAVRAM, KANUN VE ANLATI.....

2.1. Sürgün Kavramı	25
2.2. Kanun Metinlerinde Sürgün Cezası	26
2.3. Anlatılarda Sürgün Cezası.....	32

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİREYSEL SÜRGÜNLER.....

3.1. Ankara ve Sürgünler	36
3.2. Eşrafın Gücünü Kontrol Altına Almak: Gazze Müftüsü Mehmed Hanefi (1898-1904), Oğlu Ahmed Arif (1898-1905) ve Müftünün Kardeşi Abdülhay (1898-1905).....	38
3.3. Şeyh ve Müritler: İmam Mehmed Vehbi Efendi (1897-1903).....	66
3.4. Sürgün Olmayan Sürgün: Talebe Naciye Hanım (1900-1905).....	74
3.5. Muhalif Gazeteciler: İsmail Faik ve Hamid Subhi (1910-1912).....	78

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPLU SÜRGÜNLER.....

4.1. 1896 Havran İsyanı	95
4.1.1. Sürgünlerin Anadolu’ya ve Ankara’ya Getirilmeleri	102
4.1.2. Sürgünlerin Kimlikleri.....	105
4.1.3. Sürgünlerin Ankara’da İskân Edilmeleri	108
4.1.4. Sürgünlere Yevmiye Tahsisi ve Diğer Harcamalar	122
4.1.5. Sürgünler ve Firar	124
4.1.6. Ankara’da Kimsesiz Kalan Dürzi Kadınlar ile Çocuklarının Durumları.....	136
4.1.7. Ankara Vilâyeti’nde Polisler ve Sürgünlerin Teftişi	141

4.1.8. Dürzilerin Affi ve Ankara'dan Tahliye İşlemleri	146
4.2 1910 Havran Dürzi İsyanı	153
4.2.1. İsyancılara Verilen Cezalar	157
4.2.2. Sürgünlerin Kimlikleri.....	160
4.2.3. Sürgünlerin Ankara'ya Getirilme Süreci	165
4.2.4. Ankara Vilâyeti'nde Polisler ve Sürgünlerin Teftişi	171
4.2.5. Dürzilerin Affi	174
SONUÇ	176
KAYNAKLAR.....	179
EKLER	201
ÖZGEÇMİŞ.....	204

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
R.	Rumi
s.	Sayfa
t.y.	Tarih yok

GİRİŞ: KONU VE KAYNAKLAR

Bu araştırma, 1895-1912 arasında Ankara Vilâyeti'ne ceza amacıyla gönderilmiş olan bireysel ve toplu sürgünlerin şehirdeki faaliyetlerini tartışmaktadır. 1895-1912 tarih aralığı Ankara tarihine yönelik çalışmalarında yeterince araştırılmamıştır. Ankara, kendi içerisinde ayrı bir idari teşkilat olmakla beraber, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne bağlı büyük bir vilâyettir. Bu dönem, son devir Osmanlı siyasi tarihinin en zorlu seneleri arasındadır. II. Abdülhamid'in ülke içindeki otoritesini iyice arttırmaya başlamış, II. Meşrutiyet ilan edilmiş, yaklaşık bir yıl sonra II. Abdülhamid padişahlıktan indirilmiş ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın devlet içinde nüfuzu ağırlık kazanmıştır. Son olarak hem II. Abdülhamid hem de İttihat Terakki Fırkası'nın etkili olduğu devirlerinde, Ankara'daki sürgünlerin vilâyetin vazifeli personeline nasıl idare edildiğinin karşılaştırması yapılacaktır. Bundan dolayı 1895-1912 tarih aralığı seçmiştir. Konu, Ankara vilâyet merkeziyle sınırlandırıldığı için Çorum, Kayseri, Kırşehir ve Yozgat sancakları araştırmanın dışındadır.

Sürgünler, bireysel ve toplu olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Örneklerin seçilmesinde sürgünün memleketinin Ankara olmaması, sürgünler hakkındaki belgelerin sayısı ile vilâyetteki faaliyetleri dikkate alınmıştır. Mahkûmun, memleketine sürülmesinde “neden Ankara?” veya neden bu vilâyet?” sorularının cevabı büyük oranda anlaşılmaktadır. Tez, sürgün kararlarında Ankara'ya neden gönderildikleri doğrudan açıklanmayan örnekleri irdedecektir. Konunun kavramları hakkında ön bilgi vermek karışıklık sağlamamak adına faydalı olacaktır. Sürgün, bulunduğu mahalden farklı bir mekâna ceza amacıyla gönderilen kişidir. Nefy, teb'id, tağrib, ikamete memur ve zorunlu ikamette sürgün anlamında kullanılmaktadır. Menfi, sürgüne gönderilen kişidir; menfa ise sürgünün gideceği mahalle verilen isimdir. Bunların ayrıntıları ikinci bölümde açıklanacaktır.

Ankara'nın tarihi üzerine, Osmanlı klasik döneminden başlayarak başkent ilan edilmesine kadar geçen süre ile ilgili araştırmaların sayısı henüz yeterli seviyede değildir. Şehrin tarihine dair çalışmalar ağırlıklı olarak belediye teşkilatı, ekonomik durum, mimari ve çevre gibi insanın içinde yer almadığı incelemeler üzerinden ilerlemektedir. Bireylerin merkeze alındığı ve Osmanlı vilâyet tarihinin bu ekseninde kurgulandığı araştırmalara

ihtiyaç vardır. Osmanlı tarihçiliğinde anlatı ve biyografi kaynakları son derece azdır.¹ Seyahatnameler, yani şehrin ahalisinden olmayan insanların gözlemleri daha canlı veriler sunmaktadır. Bu tür kaynaklar, bazen fazla genelleyici bazen de fazla indirgemeci görüşlerle kaleme alınmıştır. Nitekim gezginler, ziyaret ettikleri mahallerde sınırlı bir süre kaldıkları için gözlemlerini kısa izlenimlere dayandırmışlardır. Böylece seyyahların eserlerinde fazlaca övme veya yermenin bulunmasına sebebiyet vermiştir. Hangi kaynak olursa olsun tek başına kullanıldığında birçok sınırlılığı beraberinde getirmiştir. Araştırma materyallerinden mümkün olduğunca karşılaştırmalı ve sentez olarak yararlanmak hem konunun geniş bir tabana yayılmasına hem de farklı anlatılarla şehrin seslerinin fazlalaşmasını sağlayacaktır.

Ankara tarihine yönelik olarak yapılmış araştırmaların eksik kalmasının sebeplerinin sadece uzmanlardan kaynaklandığı zannedilmemelidir. Vilâyet üzerine monografilere kaynak sağlayabilecek bir basın ve yayın faaliyetine uzun bir süre sahip olamamıştır. 1874 yılında yayınlanmaya başlayan *Ankara Vilâyet Gazetesi*, 1908 senesine kadar Ankara'nın tek resmî süreli yayını olarak faaliyet göstermiştir.² İlk özel gazeteler, Mehmed Rafet'in çıkardığı *Meram*³ ve Sivrihisar'da Ermeni harfleriyle

¹ XIX. yüzyıl Osmanlı biyografi yazımı ve Türkiye'deki durumu için bkz: Derin Terzioğlu, "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihçiliği", *Cogito* 29, (2001): 284-296; Metin Ünver, "Tanzimat Dönemi Bir Osmanlı Paşasının Biyografisini Yazmak: Cihan Seraskeri Hasan Rıza Paşa", *İslâm Telif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı*, Ed: Ahmet Hamdi Furat-Ayşe Zişan Furat, İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2016, 205-222; Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 219-242.

² *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317 (1899), s.966 *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318 (1900), s.1074; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319 (1901), s.384; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Asır Matbaası, 1321 (1903), s.349; Bülent Varlık, "Ankara Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1871-1928)", *Kebikeç* 9 (2000): 149; Ali Birinci ve Uygur Kocabaşoğlu'nun yazdığı makalesinde Ankara Vilâyet Gazetesi'nin kuruluş tarihi 1874 olarak verilmiştir. Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", *Kebikeç* 2 (1995): 110. Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, I, s.100'te gazete'nin kuruluş tarihini, bu defa 1874 olarak vermiştir. Murat Tuğluca, "Ankara: Vilâyetin Resmî Gazetesi", (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s.3'te, *Ankara Vilâyet Gazetesi*'nin çıkış tarihini 1872 olarak belirtmiştir. Nigâr İpek Şahin, "Ankara Vilâyet Gazetesi 1876-1886", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), s.18 de, çıkış tarihini 1874 olarak ifade etmiştir. Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri 1828-1928*, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2000, I, s. 140'ta gazetenin çıkış tarihinin 1287/1871-1872 olduğu yazılıdır. Bazı araştırmacılar, Ankara Vilâyet Matbaası'nın kurulduğu yıl olan 1871/1872 de gazetenin de hemen yayınlanmaya başladığı, bazıları ise, 1874'te gazetenin çıkmaya başladığını ifade etmişlerdir. Gazetenin ilk sayılarının günümüze kadar ulaşamaması, farklı çıkış tarihleri verilmesinin temel sebeplerinden birisidir.

³ *Meram Gazete'si*, 1908-1914 arasında neşredilmiştir. Gazetenin, elde mevcudu bulunmamaktadır. İsmail Hakkı Tevfik, *Ankara Vilâyeti Gazete ve Mecmuaları*, Filibe: Tefeyyüz Matbaası, 1935, s. 23; Varlık,

1911’de neşredilmiş *Anahid*’tir.⁴ *Meram* ve *Anahid* gazetelerinin sayıları günümüze ulaşmamıştır. Mevcut kaynakların kendi içinde problemleri de vardır. *Ankara Vilâyet Gazetesi*’nin yayınlanmış 1983 sayısının, sadece 386 tanesi bugüne kalmasından dolayı yerel basından yararlanma imkânını son derece sınırlandırır.⁵ Bu sebeple XIX. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki Ankara tarihine dair araştırmaların tamamına yakını İstanbul faaliyet gösteren dergilerde yayınlanmıştır.⁶ Böylece Ankara’ya kendi kaynaklarından, yani içerden bakış olanağını oldukça kısıtlanmaktadır.

Bütün yetersizliklere rağmen, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başı Ankara’nın görsel tarihi için iki arşiv eksikliklerin telafi edilebileceğini göstermektedirler. İlki, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri’dir. Ankara’nın hem genel görünümüne hem de kamu binalarına ait fotoğrafları barındıran koleksiyon, şehrin somut ayrıntıları için önemlidir. Ankara’ya ait fotoğraflarından yeri geldiğinde yararlanılmıştır. İkinci arşiv ise, Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi’nde (Vekam) yer alan Ankara Harita ve Plan Koleksiyonu’dur. Buradaki materyallerin büyük kısmı harita, plan ve fotoğraflardan meydana gelmektedir. İki arşivin sağladığı görsel malzeme sayesinde hem Ankara tahayyülünün zihinde daha iyi canlanmasına hem de sürgünlerin yaşadığı devrin yapılarını göstermesi açısından faydalıdır. Özellikle kentin zaman içinde geçirdiği yangınlar, depremler ve bina yıkımları düşünüldüğünde malzemenin önemi bir kat daha artar.

Ankara tarihi literatürünü akademik çalışmalar, yerel tarihçilerin eserleri ve Ankara Belediyesi’nin hazırlattığı kitaplar oluşturmuş diyebiliriz. Araştırmaların genelinin üzerinde en çok durduğu temalar; ekonomik yapılar, belediye faaliyetler, yaşam

“*Ankara Basın*”, s.149; Suavi Aydın-Kudret Emiroğlu-Ömer Türkoğlu-Ergi Deniz Özsoy, *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s. 318.

⁴Anahid Gazete’si, Ankara Sivrihisar’da 1911 yılında, haftalık olarak çıkmıştır. 15 sayı yayınlanmıştır. Gazetenin yayıncıları Suren Nişanyan, Mihran Nersisyan’dır. Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014, s. 113. Bülent Varlık, “*Ankara Basın Tarihi*”, s.150’de gazetenin ismi “*Anaid*” olarak geçmekte ve çıkış tarihi de 1909 olarak verilmiştir. Mildanoğlu’nun hazırladığı katalogda, Kayseri’de 1907-1908 yıllarında yayınlanmış olan *Dikris (Dicle)* isimli haftalık bir dergiden de bahsedilmiştir. *Dikris* isimli dergi, *Anahid* dergisinden önce çıkmaya başladığı için, Ankara’da çıkan yayınlar arasında öne geçmiştir. Mildanoğlu, *Ermenice*, s.92.

⁵ Murat Tuğluca, “*Ankara*”, s.4.

⁶ Osmanlı’nın son döneminde Ankara tarihi üzerine yapılan bazı çalışmalar için bkz: Zühtü, “Ankara Tarih-i Kadimine Bir Nazar”, *Maarif* 11, 6 Kasım 1891 (3 Rebiulahir 1309): 163-164; Ahmed Tevhid [Ulusoy], “Ankara’da Ahiler Hükümeti”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 4/19 (1329/1913), s. 1200-1204; Halil Edhem, “Ankara Ahilerine Ait İki Kitâbe”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 7/41 (1332): 312-315.

tarzı, idari sistem ve zaman içindeki değişimler gibi konulardır. Osmanlı Ankara'sı üzerine ilk akademik tez çalışması, Özer Ergenç'in 1974 yılında kabul edilen "1588-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelenmesi Yoluyla Osmanlı Şehir Müesseseleri ve Sosyoekonomik Yapı Üzerinde Bir Deneme" isimli doktora tezidir.⁷ Ergenç, Ankara ve Konya'yı sosyal, ekonomik ve mekânsal yapı üzerinden karşılaştırarak incelenmiştir. Ergenç'in kendisinin de belirttiği gibi araştırma da eksik olan en önemli yön "insan"ın yeterince belirgin olmamasıdır. XVII. yüzyıl Ankara'sı üzerine ise Hülya Taş tarafından "XVII. Yüzyılda Ankara" isimli doktora tezini hazırlamıştır.⁸ Taş, Klasik Dönem Osmanlı Ankara'sı üzerine yapılmış tespitlerin (ağırlıklı Özer Ergenç'in XVI. yüzyıl Ankara çalışmaları) XVII. yüzyıl Ankara'sında ne oranda geçerli olduğu tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırmada ortaya çıkan temel tespit XVII. yüzyılda Ankara'nın durağan bir Osmanlı şehri olmadığıdır. Taş'ın çalışmasında esas olarak Ergenç'in kullandığı sınıflandırma; şehrin fiziksel yapısı, yönetim, içyapı ve sosyal hayata fazlaca yer verilmiştir. Burada, Ergenç'ten farklı olarak tarihsel teori meselesinin çalışmadaki yerine değinilmiş; insanın zaman ve mekân içindeki durumuna daha fazla yer ayrılrsa da kentin hayatına etki eden temel figürler üzerinde durulmamıştır. XVIII. yüzyıl Ankara tarihi üzerine yine Özer Ergenç'in danışmanlığında, Jülide Akyüz'ün "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'îye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)" başlıklı doktora tez çalışması bulunmaktadır.⁹ Burada Ergenç'in çalışmalarındaki; mekân (kale, mahalle, dinî ve sosyal yapılar, sanat ve ticaret merkezleri), şehrin demografik durumu (mahallelere göre ve dinsel gruplara göre dağılımı), toplumsal ilişkiler bakımından şehir (yönetim, ekonomi ve sosyal hayat) gibi sınıflandırmaları kullanmıştır. Genel olarak Ankara'nın XVIII. yüzyıldaki fiziksel, idari ve sosyal yapısı üzerinde durulmuştur. Buraya kadar değinilen çalışmaların özelliklerini özetlemek gerekirse; Ankara ağırlıklı olarak mekânsal özellikleri üzerinde durulmuş,

⁷ Tezin yayınlanmış hali için bkz. Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995. İkinci baskısı için bkz. Özer Ergenç, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. XVI.

⁸ Hülya Taş, "XVII. Yüzyılda Ankara", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004). Tezin yayınlanmış hali için bkz.: Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı: 17. Yüzyılda Ankara*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

⁹ Jülide Akyüz, "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'îye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003).

şehir fiziksel, idari, ekonomik ve sosyal gibi başlıklar altında incelenmiş ve hemen hemen bu incelemelerde hepsinin temel kaynağı şer’iyye sicilleri olmuştur.

XIX. yüzyılda Ankara üzerine araştırmalar diğer dönemlere göre artmaya başlamıştır. Rifat Özdemir tarafından hazırlanan “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara: Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840” isimli tez çalışmasıdır.¹⁰ Ankara’nın belirtilen yılları içindeki fiziksel, idari, demografik, ekonomik ve sosyal yapısının durumu incelenmiştir. Burada büyük oranda, Özer Ergenç’in kullandığı tasnif yöntemi takip edilmiştir. Başka bir çalışma Zeliha Etöz’ün, “19. Yüzyıl Ankara’sında Sosyal ve Kültürel Yaşam” isimli doktora çalışmasıdır.¹¹ Etöz, XIX. yüzyılda Ankara’nın ekonomik gerileme içinde olmasına ve halkın adalete olana inancının zayıflamasına rağmen, kentin kendi ölçeğinde sosyal ve kültürel hayatı hareketli olan bir durumda olduğunu iddia etmiştir.

Ankara’nın XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki sürecindeki idari yapısına ve bu dönemde geçirdiği değişimlere ilişkin çalışmalarda bulunmaktadır. Yusuf Güler’in “Ankara Vilayeti’nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Olan Etkileri (1880-1919)” isimli çalışması, 1880-1919 yılları arasında Ankara’da görev yapmış valileri ve bunların şehrin yerel kalkınma ve sosyal gelişmeye katkısı üzerinde durmuştur.¹² O dönemde Ankara’da bulunan eğitim kurumları, postaneler, hastaneler; yol yapım çalışmaları, güvenlik ve asayiş meselelerine değinilmiştir.¹³ Ne var ki valiler ve oradaki belediye faaliyetleri dışında şehir eşrafı veya dışından buraya gelmiş insanlara yönelik olarak çalışmada herhangi bir anlatıma yer verilmemiştir. Özlem Gülenç İğdi’nin “Tanzimat’tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara

¹⁰ Tezin yayınlanmış hali için bkz: Rifat Özdemir, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara: Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

¹¹ Zeliha Etöz, “19. Yüzyıl Ankara’sında Sosyal ve Kültürel Yaşam” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998). XIX. yüzyıl Ankara’sında mahalleler ve gündelik yaşam hakkında bkz: Zeliha Etöz, “19. Yüzyıl Ankara’sında Mahalleler ve Gündelik Yaşam”, *Sanki Viran Ankara*, Ed: Funda Şenol Cantek, Ankara: İletişim Yayınları, 2006, 11-42.

¹² Yusuf Güler, “Ankara Vilayeti’nde İdari Yapının, Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Olan Etkileri (1880-1919)”, (Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

¹³ Burada ne atanan ne de seçilen idareciler için mutlak başarılı tanımı yapılamaz. Bunlar, duruma göre değişmektedir. Güler’in savunduğu, atanan yöneticilerin daha iyi işler yaptığı ve halka adaletli davrandıkları kanısı tamamen doğru değildir. Örneğin, Ankara’ya vali olarak atanmayı isteyen Reşid Akif Paşa (1863-1920), rakipleri hakkında yalan ve uydurma haberlerle onları saf dışı bırakmak istemiştir. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri: Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 66. Valilerin tayinleri ve atamamalarında usûl dışı pek çok faktörün etkisi olabilmektedir. Vali tayin ve azilleri için bkz: Kırmızı, *Abdulhamit’in Valileri*, s.45-98.

Örneği (1842-1908)” adlı doktora tezinde ise, Ankara’nın idari yapılanması, valileri, vilâyet umum meclisi ve vilâyet idare meclisi gibi yerel komisyonlara dair bilgiler verilmiştir.¹⁴ Yazar, yapılan şehir tarihi çalışmalarının kısa ve genel bilgiler verdiği için bu çalışmanın onlara göre daha ayrıntılı bilgiler vermek amacıyla olduğunu söylemiştir. Çalışmanın asıl önemli kısmı incelenen dönemde Ankara’da görev yapmış valilerinin biyografilerinin anlatıldığı bölümdür. İdari ve belediye açısından Ankara’ya değinen araştırma belirtilen diğer incelemelerinin farklı bir türüdür. Eylem Tekemen Altındaş’ta “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara” adlı doktora tez çalışmasında XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yüzyılın sonuna kadar olan dönemde Ankara’nın ekonomi, ulaşım, güvenlik, göç, eğitim, tarım, hayvancılık, doğal afetler ve salgın hastalıklar, şehrin altyapısı ve idari durumu hakkında bilgiler sunmuştur.¹⁵ Tezde, yazar iki amacının olduğunu; ilk olarak Tanzimat’tan pek çok alanda değişim gösteren Osmanlı Devleti’ndeki değişimlerin Ankara gibi orta büyüklükte bir kentteki yansımaların şekil ve niteliği üzerinde tespitler yapmak, ikincisi ise Ankara’nın Cumhuriyet’e devrettiği tarihi mirasın ekonomik ve beşerî yönüne dair istatistiki bilgiler ağırlıklı olmak üzere, değerlendirmelerde bulunmak olduğunu belirtmiştir. Ankara veya diğer şehir tarihleriyle hemen hemen aynı plana sahiptir.

Avram Galanti’nin [Bodrumlu] *Ankara Tarihi* adlı kitabı, Ankara’nın tarih öncesinden II. Abdülhamid Dönemi’ne kadar olan süreçte, şehrin ekonomi, inanç, eğitim, etnik yapı, mimari ile önemli şahsiyetleri olmak üzere konuya geniş bir bakış açısından yaklaşmıştır. Galanti’nin *Ankara Tarihi*, şehrin tarihini bütünüyle inceleyen ilk çalışmadır.¹⁶ Türkiye dışında ise Ankara üzerine az sayıda çalışma bulunmaktadır. İngilizce literatürde, Toni M. Cross ve Gary Leiser’in yazdıkları *A Brief History of Ankara* sadece Ankara’yı konu olan kitapların ilkidir.¹⁷ Ankara’nın ilkçağından Cumhuriyet Türkiye’sine kadar ki sürecin tarihini kısa ve genel mahiyette inceleyen bir eserdir. *The Encyclopaedia of Islam*’ın birinci edisyonunda Franz Taeschner tarafından

¹⁴ Özlem Gülenç İğdi, “*Tanzimat’tan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908)*” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

¹⁵ Eylem Tekemen Altındaş, “*XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara*”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

¹⁶ Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.

¹⁷ Toni M. Cross, Gary Leiser, *A Brief History of Ankara*, Vacaville: Indian Ford Press, 2000.

yazılan “Ankara” maddesi iki sayfadan ibarettir. İncelenen dönemin nüfusu dışında herhangi kayda değer bir konuya değinilmemiştir.¹⁸

Akademi dışından da Ankara’nın tarihiyle ilgili bazı kaynaklara değinmek faydalı olacaktır. Kemal Bağlum’un, *Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara* kitabı bunlardan birisidir.¹⁹ Araştırmanın en önemli tarafı, Osmanlı’nın son yıllarıyla, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Ankara’da yaşamış kişilerle yapılmış röportajları içermesidir. Bu yönüyle, bürokratik sistemin ürettiği arşiv belgelerinde bulunması pek mümkün olmayan insanların duygu ve durumları hakkında ipuçları barındırmasıdır. Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, Kudret Emiroğlu, Deniz Ergi Özsoy’un hazırladığı *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara* çalışması ilkçağlardan 2000’li yıllara değin Ankara’nın sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik durumu hakkında en düzenli bilgi veren çalışmalardan birisidir.²⁰ Osmanlı Arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, konsolosluk raporları ve anılar gibi farklı kaynaklar kullanılarak yazılmış en toplu çalışmalardan birisidir. Eksiklik olarak söylenebilecek tarafı ise XX. yüzyıl Ankara’sının özellikle ilk yıllarına (1900-1918) kısaca değinilmesidir. Bir diğer önemli araştırma ise *Yurt Ansiklopedisi*’nde yer alan “Ankara” maddesidir. Burada ayrıntılı bilgi verilme usulü tercih edilmişse de XIX. yüzyılın son çeyreği ve XX. yüzyılın ilk çeyreği hakkındaki malumat hak ettiği yeri bulamamıştır.²¹

Ankara Büyükşehir Belediyesi’nin yayınladığı *Tarih İçinde Ankara* isimli 8 ciltten oluşan çalışması ise *Tarih İçinde Ankara, Osmanlı’da Ankara, İstiklâl Savaşı’nda Ankara, Cumhuriyet ve Başkent Ankara, Manevi Mimarlarıyla Ankara, Edebi ve Tarihi Şahsiyetleriyle Ankara, Adım Adım Ankara* ve *Örnek Başkent Ankara* adı altında yayınlanmışlardır.²² Ankara tarihi hakkında en geniş toplu eser olan bu külliyyatın öncelikli amacı okuyana genel bilgi vermek olduğu için Ankara’yla ilgili ikinci el literatürden derlenerek (az da olsa Osmanlı Arşivi’nden belgeler kullanılmıştır.) meydana getirilmiştir. *Osmanlı’da Ankara* isimli ikinci kitapta; idari taksimat ve yönetim, mahalleler, nüfus, eğitim, ticaret ve ekonomi, dinî ve sosyal yapılar ve yaşanan felaketler

¹⁸ Franz Taeschner, “Ankara”, *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Leiden: E.J. Brill Press, 1960, I, s.509-511.

¹⁹ Kemal Bağlum, *Beşbin Yılda Nereden Nereye Ankara*, Ankara: Yayınevi ismi yok, 1992.

²⁰ Suavi Aydın-Ömer Türkoğlu-Kudret Emiroğlu-Ergi Deniz Özsoy, *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

²¹ “Ankara”, *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, I, s.510-728; *Age*, 1982, II, s.735-746.

²² Abdülkerim Erdoğan, Gökçe Günel, Ali Kılıcı, Mehmet Narince ve Halil Kaya, *Tarih İçinde Ankara*, 8 cilt, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2008.

gibi konulara değinilmiştir. *Manevi Mimarlarıyla Ankara*, adlı ciltte Ankara doğumlular ile burada yetişen mutasavvıfların yaşamlarını anlatır; mutasavvıfların eserlerinden kısa alıntılarda yapılmıştır. *Edebi ve Tarihi Şahsiyetleriyle Ankara*'da ise Ankaralı alimler, şeyhülislam, kadılar, müderrisler, şairler ve ediplere değinmektedir. Araştırma, büyük oranda Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî* adlı kitabından aktarmalardan meydana getirilmiştir. Hem zaman içinde ortaya çıkan bilgilerle eski çalışmalar güncellenmemiş hem de Süreyya Bey'de olmayan kişiler çalışmaya alınmamıştır. Ayrıca Ankara Belediyesi, Osmanlı Arşivi'nde Ankara'yla ilgili olan bazı belgelerin çeviri yazılarıyla birlikte yayınlamıştır.²³

Literatür eserleri araştırma aşamasında bizlere yol göstermiştir. Bunların büyük bir kısmının makro çalışmalar olması genel çerçevenin çizilmesini ve Ankara'nın nüfus, coğrafya ve mekân gibi sorunlarının çözülmesinde fayda sağlamışlardır. Bu sebeple, mümkün olduğunca ayrıntılı, yani birincil kaynaklarla çalışma yapmaya ihtiyaç duyulmuştur. Tezin en önemli ve en çok faydalanılan arşiv kaynağı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'ndaki belge ve defterlerdir. XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı sürgünleri hakkında Osmanlı Arşivi'nde bulunan orijinal kaynaklar defterler ve belgeler olarak ikiye ayrılmaktadırlar. Defter tasnifleri içerisinde Nefy ve Kısas Defterleri birincil malzemeyi meydana getirmektedir. A. {DVNS. NEFY. D fonundaki defterler, 1840-1903 tarihleri aralığında meydana gelen vakaları kapsamaktadırlar. Sayısı 10 adet olan defterlerden ilk beş tanesi Nefy ve Kısas Defterleri'dir, Bunlar 1840-1863 aralığında vuku gelmiş suçları ihtiva eder. Kısas Defterleri ise 6-10 aralığındadır ve 1848-1903 yıllarını içeren kayıtları kapsamaktadır.²⁴ Defter serileri içerisinde tezin araştırma aralığı olan 1895-1912'ye ait sürgün kayıtlarını doğrudan ihtiva eden bir defter mevcut bulunmadığından dolayı yararlanılma imkânı olmamıştır. Ankara Vilâyeti'ne gönderilmiş menfilere ait bilgiler farklı tasniflere dağılmıştır. En fazla sayıda belgeyle karşılaşılan ve yararlanılan kataloglar Zabtiye Nezareti ait belgeler (ZB.) ve defterleri

²³ İlhan Ovalıoğlu, *Belgelerle Osmanlı Dönemi'nde Ankara*, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014; Dündar Ali Kılıç (Ed.), *Osmanlı Belgelerinde Ankara Belediye ve İmar Faaliyetleri*, Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016. Osmanlı şehir tarihçiliğinin durumu hakkında ayrıntı için bkz: Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6 (2005): 9-26; Yunus Uğur, "Tarihçilikte Mekânın Yeniden Keşfi: Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler", *İdeal Kent* 30, (2020): .678-700.

²⁴ İskender Türe-Salim Kaynar, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017, s.52-53.

(ZB. d.), İradeler tasnifinde Hususi İradeler (İ. HUS), Dâhiliye Nezareti iradeleri (İ. DH.) ve Harbiye İradeleri (İ. HB.) hem nitelik hem de nicelik açısından en faydalı arşiv fonlarıdır. Bunlar bilhassa bireysel vakalarda suç, kişinin statüsü ve meydana getirdiği etki üzerinden iradeler, dönemin devlet zihniyeti hakkında da ipuçları sağlayabilmekteler.

Sürgünlerin vilâyete geldiklerinde artık süreç valilik ile Dâhiliye Nezareti arasındaki yazışmalarda devam etmektedir. Bu sebeple de Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) ve Dâhiliye Nezareti Sifre Kalemi (DH. ŞFR) evrakı menfilerin şehirdeki yaşamını anlamak için yararlanılması gereken ilk belgeler arasındadır. II. Abdülhamid döneminde başlayacak ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar uygulanmaya devam edilen, vilâyetlerde bulunan sürgünleri kayıtlarını içeren listelerin hazırlanmasıdır. Özellikle Yıldız Perakende Dâhiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH.) tasnifinde sürgün kayıtları ve listelerinde bulunmaktadır. Bu sayede toplu bir isim listesine ulaşılabilmektedir.²⁵ Zabtiye Nezareti'nin 1910 yılında lağvedilmesinin ardından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti sürgünlerle ilgili vazifeye buraya devredilmiştir. Müdüriyet'in Birinci, Üçüncü, Dördüncü Şubesi (DH. EUM. 1. ŞB; 2. ŞB; 3 ŞB) ve Kısmi Adli Kalemi (DH. EUM. KADL) öncelikle vilâyetlere nefyedilenlerle ilgilenmekteydiler.²⁶

Defter serilerinden en çok kullanılan kaynak Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİD.d)'dir. Devletin herhangi bir kademesinde görev icra etmiş kişilerin bir nevi kısa biyografisi yer almaktadır. Özellikle memuriyetini ilgilendiren tarihlere ve görev yerlerinin kaydı yazılıdır. Burada memurluğu sırasında sürgüne gönderilmiş olanların gidiş tarihleri, maaşlardaki değişim, rütbe ve madalya durumunun takibinde kolaylık sağlamıştır. Fakat üzerinde durulması gereken bazı noktalara dikkat çekilmesi gerekmektedir. Karşılaşılan bazı sicillerde memurun sürgüne gönderildiği belirtilmekte bazıları ise hiçbir şekilde bahsedilmemektedir. Yine sürgüne gönderilme sebebi "ahlaka mugayir" gibi pek çok anlama gelebilecek net olmayan ibarelerle tanımlanmıştır. Sürgüne gönderilme tarihlerinde bazen yanlış tarihlerin verildiğiyle de karşılaşmıştır.

²⁵ II. Abdülhamid döneminde Ankara Vilâyeti'nden ait bir örnek için bkz: BOA, Y. PRK. DH. 13/63, 27 Ağustos 1905 (14 Ağustos 1321).

²⁶ Türe, Kaynar. *Osmanlı Arşiv Rehberi*, s.217-218, 221; Nureddin Van, "İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyyesi: Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri (1909-1918)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012), s.74-76. Bu dönemde Ankara Vilâyeti'ndeki sürgünlere ait bir liste için bkz: BOA, DH. EUM. 1. Şb, 4/46, 23 Ekim 1916 (25 Zilhicce 1334).

Yararlanılan bir başka arşiv ise İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi'nde yer alan Sicill-i Ahval Defterleri (Meşihat Said)'dir. Dâhiliye Nezareti'ndeki sicil kayıtlarıyla hemen hemen aynı plan doğrultusunda hazırlanmış evrakın ayırt edici özelliği sadece Şeyhülislamı'ğa bağlı memurların biyografik bilgilerini ihtiva etmeleridir. Gazze müftüsü Mehmed Hanefî ve sonrasında aynı makama geçecek oğlu Ahmed Arif için yararlanılmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri'nden hem Ankara hem de Dürzilere ait fotoğraflar tezde kullanılmıştır. Özellikle dönemin Ankara'sının genel görünümü ve yapılarını anlamak adına son derecede fayda sağlamıştır. Ve son olarak da yeri geldiğinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndaki Mütferrik Evrak (Mtf) koleksiyonundaki belgelerden az da olsa istifade edilmiştir.

Özellikle son dönem Osmanlı tarih kroniklerinde, “sürgün edildi” ve “affedildi” veya bazen de “sürüldü”, “menfası değiştirildi” ve “affedildi” biçiminde geçen siyasi sürgünlerin (genelde devlet memurları) gönderildikleri mahallerde nasıl bir hayat yaşadıklarına hemen hemen hiç değinilmediği rahatlıkla anlaşılabacaktır. Kabaca sürgün süreci üç başlık altında toplanabilir: sürgüne götüren durumlar, menfa yaşamı ve affedilme altında toplanabilecek aşamaların ilki ve sonuncusu (sürgüne götüren durum ve affedilme) hakkında az da olsa bilgiyle karşılaşılmasına rağmen, en önemlisi unsur olarak addedilebilecek menfa yaşamı tamamen boşlukta kalmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet* ve Ahmed Lûtfî Efendi'nin *Tarih-i Lûtfî* adlı eserlerinde bahsedilenler dair fazlaca örneğe rastlanılabilir.²⁷ Bahsedilen eserleri okuyanlar, ya menfa hayatının hiç önemli olmadığına ya da sürgün edilmiş kişilerin yeni ikamet mahallinde hiç yaşamadığı intibalarına kapılmaları kuvvetle muhtemeldir. Bunlar dikkate alındığında; mekânın bir anlamının olmadığı, yani Hüdavendigâr (Bursa), Ankara veya Trablusgarp gibi vilâyetler arasında fiziki coğrafya, yaşam şartları gibi ayrımların dikkate alınmadığı ve böylece bütün menfalarda, aynı çevresel koşulların geçerli olduğu algısı ortaya çıkmaktadır. O halde şu soru sorulabilir: Mekânın sürgünler veya bireyler için bir anlamı yok mudur?

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, Yay Haz: Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, 1. Kitap, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, 2017, s.457, 744, 851; Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 2. Kitap, s.1349, 1681-1682; Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, 3. Kitap, s.2677, 2859, 3036-3037, 3342; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânivis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Yeni Yazıya Aktaran: Ahmet Hezarfen, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.209, 415, 428. Diğer sayfalarda da sürgün sıklıkla geçmektedir.

Sürgünler ve menfa yaşamlarını konu edinen araştırmaların Türkiye tarihçiliğinin gündemine girmeye başlaması aslen 2010'dan sonradır. Bu tarihten itibaren sürgün araştırmalarının sayısı artmaya başlamıştır. Sürgün, artık bir süreç olarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Sürgün öncesi, sürgün emri, sürgünde geçirilen hayat ve affedilmedir. Fakat Osmanlı sürgünlerine dair yapılan çalışmalar, gittikçe artmasına rağmen, hâlâ alanda eksiklikler kendini göstermektedir. Osmanlı'da sürgünler üzerine ilk dikkati çeken araştırma Ömer Lütfi Barkan tarafından “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I-II” adlı iki makalesinin yayınlanmasıyla başlamıştır.²⁸ Barkan incelemesinde sürgünlere iskân etme faaliyetleri açısından bakarak, Rumeli’nin iskânının nasıl sağlandığı ve Osmanlı Devleti’nin gelişmesinde etkili olan “bu kuvvetler nelerdir?” sorusu etrafında konuyu izah etmeye çalışmıştır. Ceza olarak sürgünlere dair ilk araştırma Çağatay Uluçay’ın, “Sürgünler: Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler” makalesidir. Manisa örneğinde, XVI-XIX. yüzyıl aralığında sürgün meselesini ve uygulamalarını ağırlıklı olarak kadı sicillerini kullanarak irdelemiştir.²⁹ Bu inceleme bir Osmanlı şehri özelinde sürgünü inceleyen ilk çalışma olma özelliği de taşımaktadır. Sonrasında ise konu uzun süre araştırmalara konu olmamıştır. Kemal Daşcıoğlu “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti: XVIII. Yüzyıl” adlı doktora tezinde, Osmanlı Devleti’nde XVIII. yüzyıl sürgünlerini iskân ve ceza olarak mühimme defterleri ve çeşitli belge tasniflerinden faydalanarak değerlendirmiştir.³⁰ Alanında ilk doktora tezi olan bu çalışmada dönemin kaynaklarıyla da ilgili olarak menfiler ve faaliyetlerinin üzerinde yeterince durulamamış, sürgün edilen şahısların üzerinde kısaca durulmuş, bunun sebeplerinden birisi de muhtemelen 100 yıllık gibi uzun bir süreyi kapsamaması ve XVIII. yüzyıl Osmanlı Devleti’ne ait hatırat ve seyahatname gibi

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler I”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.11, s.1-4, (Ekim 1949-Temmuz 1950): 524-569. Tekrar basımı için bkz: Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler 1*, Haz: Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2000, s. 509-554; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.13, s.1-4, (Ekim 1951-Temmuz 1952): 56-78. Tekrar yayınlanmış hali için bkz: Barkan, *Tetkikler*, s. 555-577.

²⁹ Çağatay Uluçay, “Sürgünler: Yeni ve Yakın Çağlarda Manisa’ya ve Manisa’dan Sürülenler”, *Belleten* 60 (Ekim 1951): 507-592.

³⁰ Kemal Daşcıoğlu, “*Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti: XVIII. Yüzyıl*”, (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004). Kitap olarak yayınlanmış hali için bkz: Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı’da Sürgün: Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007. Kitabın dış kapağındaki ismi, *İskân, Suç ve Ceza: Osmanlı’da Sürgün* olarak yazılmıştır. İç sayfadaki başlığın, kitabın konusunu daha iyi anlattığından dolayı, tam künyede bu isim tercih edilmiştir.

kaynakların az olması olduğu ifade edilebilir. Ali İhsan Karataş ise *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)* isimli kitabı Bursa örneğinde, yani bir sınırlı bir coğrafi mekân çerçevesinde ceza olarak sürgünleri araştırması kapsamına almıştır; temel kaynakları Bursa Şer'iyye Sicilleri ve Osmanlı Arşivi'nde bulunan farklı belge tasniflerinden yararlanarak uygulamaları göstermiştir.³¹ Konu hakkında ilk önemli çalışmalardan olan bu kitapta, menfilerle ilgili fazlaca örneğe yer verilmiştir. Bursa sürgünlerinin nasıl bir yaşam sürdükleri ve imar ve sosyal hayata katkılarının da üzerinde durulmuştur.

2010 yılından itibaren artmaya başlayan sürgün araştırmalarıyla ilgili olarak Suha Oğuz Baytimur'un hazırladığı “Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)” isimli doktora çalışmasında sürgün dışında hapis cezasına da odaklanan ve yoğun olarak kalebend defterlerini ve Osmanlı Arşivi'nde yer alan farklı tasniflerden faydalanmıştır.³² Zaman aralığı diğer incelemelere göre kısa da olsa belgelerin verdiği bilgileri seyahatname gibi kaynaklarla dengeleyememiştir. Abdullah Acehan, *Sürgün Kalemler (1839-2000)* adlı antoloji niteliğindeki çalışmasında siyasi sebeplerle sürgün edilmiş çoğu da edebiyatçı olan yazara yer vermiştir.³³ Osmanlı arşiv belgelerinden az da olsa yararlanılmasına rağmen, sürgün-mekân ilişkisine yer verilmemiştir. İbrahim Mekan, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)” adlı yüksek lisans tez araştırmasında II. Abdülhamid Dönemi'nde en ağır sürgün mahkûmlarının gönderildiği Trablusgarb ve Fizan örnekleminde menfilerin hangi sebeple sürüldüklerini ve oradaki faaliyetlerini incelemiştir.³⁴ Çalışma bizim araştırma konumuzun bir kısmını da meydan getiren II. Abdülhamid Dönemi'ni de kapsadığı için verdiği bilgiler açısından önemlidir. Biray Tugay'ın 2013 senesinde tamamladığı, “Aydın Vilâyeti'nde Sürgün (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e)” doktora tezinde ise Aydın vilâyetine, yani sınırlı bir mekâna yollanan ve o vilâyetten de farklı şehirlere giden iki yönlü menfileri incelediği araştırmasında Tanzimat'ta oluşturulmaya başlayan ceza hukukuyla sürgün cezasının nasıl bir değişim geçirdiği ve Aydın Vilâyeti uygulamaları nefy ve kısas

³¹ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

³² Suha Oğuz Baytimur, “*Osmanlı Devleti'nde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*”, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

³³ Abdullah Acehan, *Sürgün Kalemler (1839-2000)*, Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları, 2011.

³⁴ İbrahim Mekan, “*II. Abdülhamid Dönemi'nde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)*”, (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

defterleri, ayniyat defterleri, çeşitli belge katalogları ve hatıratlar üzerinden değerlendirmiştir.³⁵ Tugay, araştırmasında ceza hukukuna çok fazla yer ayırarak konuyu biraz dağıtmıştır.

Tez, araştırmasına başlanıldığı 2018 yılında ise siyasi sürgünleri konu edinen üç araştırma tamamlanmıştır. İlki Gülsüm Şimşek'in, "II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler" adlı doktora tezinde coğrafya sınırlaması olmadan II. Abdülhamid dönemi siyasi sürgünleri ve bunların II. Meşrutiyet'in (1908) ilanı üzerindeki etkileri ağırlıklı olarak muhalefet açısından incelenmiştir.³⁶ Şimşek, Osmanlı arşiv belgelerinin dışında bu dönemde artmaya başlayan hatırat ve süreli yayınlardan da faydalanmıştır. Bu dönemde siyasi sürgünlerin sayısının oldukça fazla olmasından ve alıntılarının dipnotlarda epeyce yer almasından dolayı okunması zor bir metin ortaya çıkmıştır. Şimşek'in zamansal olarak tezinin bittiği yerden devam eden başka bir araştırmada Hasan Ali Polat'ın "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)" başlıklı doktora tezidir.³⁷ Polat, araştırmasında on yıllık zaman içinde padişahların sürgün uygulamalarını ve Divân-ı Harb-i Örfî'lerin siyasi sürgün faaliyetlerini muhalefet açısından değerlendirmiştir. Osmanlı Arşivi'nin çeşitli fonları, İsam Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi ve Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi gibi arşivlerden ve yine pek çok gazete, dergi ve dönemin hatıratlarından da yararlanmıştır. Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri* adlı kitabında siyasi sürgünlere ve cemiyet faaliyetlerine odaklanmaktadır.³⁸ Kerimoğlu, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra af edilen siyasi sürgünler

³⁵ Biray Tugay, "Aydın Vilâyeti'nde Sürgün (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e)", (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

³⁶ Gülsüm Şimşek, "II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler", (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

³⁷ Hasan Ali Polat, "II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)", (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018). Yayımlanmış hali için bkz: Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020. Atıflar, doktora tezinden yapılmıştır.

³⁸ Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018. Kerimoğlu'nun bu kitabı yüksek lisans tezinin genişletilmiş halidir. Yazarın, sürgünler ve firarilere dair yayınları için bkz: Hasan Taner Kerimoğlu, "Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2003); "Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi: Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", *Toplumsal Tarih* 137 (Mayıs 2005): 40-45; "İkinci Meşrutiyet'in İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakâran-ı Millet Cemiyeti", *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 7/2 (2007): 133-149; "II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye", *Ege Üniversitesi Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 18-19 (2009): 21-38.

ve firarilerin faaliyetlerine değinmekte asıl olarak ise menfi ve firarilerin sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuş olan Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin kuruluşu, siyasi süreçlerde kendisini dâhil etme çabaları ve kapatılmasıyla ilgilenmiştir.

Tamamen sürgünleri kapsamasa da Ercimet Sarıay'ın "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ankara Vilâyeti'nde Asayiş, Suç ve Ceza" adıyla, 2019 yılında tamamlanan doktora tezinde kısa da olsa, şehirde bulunan bazı siyasi sürgünlere değinilmiştir. Sarıay'ın çalışması doğrudan II. Meşrutiyet ve sonrası hakkında yapılan ilk araştırmadır.³⁹ Son olarak ise, yine 2019'da Erdoğan Polat tarafından tamamlanmış olan bir diğer doktora tezi de "Osmanlı Devleti'nde Sürgün Siyasetinin Eyâlet-i Rûm'daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl)" adlı araştırmadır. Burada esas olarak Sivas Sancağı, Amasya Sancağı ve Tokat Sancağı'na yapılmış sürgünler; yönetici (seyfiye, ilmiye, kalemiye) ve reâyâ (tüccar, göçebe, köylü ve gayrimüslim) olmak üzere iki üst kategoriye tabii sınıflandırılmışlardır. Diğer önemli bir bölümünde de sürgün cezasının başlamasına sebep olan hukuki süreçten, menfilerin aflarına kadar geçen aralıktaki durum, yani sürgün cezasının uygulanması ve sonuçları açıklanmıştır. İncelemenin konu açısından özgün yönü, belirtilen sancaklara gönderilmiş sürgünlerin ilk kez ayrıntılı bir dökümünün yapılmış olmasıdır. Yine kalebend ve manastırbend cezası da araştırmanın kapsamına alınmıştır.⁴⁰ Dürdane Çam'ın hazırladığı, "II. Meşrutiyet Döneminde Çorum Sürgünleri" ağırlıklı olarak 1908-1919 yılları aralığında sancağa siyasi sürgünlere odaklanan envanter çalışmasıdır.⁴¹

Belirtilenlerin dışında sürgün meselesi pek çok tarihi⁴² ve edebi⁴³ eserlere de kaynaklık etmiştir. Sürgünler konusunda yukarıda belirtilen temel kaynakların yanında

³⁹ Ercimet Sarıay, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ankara Vilâyeti'nde Asayiş, Suç ve Ceza", (Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s.69-78, 313-315.

⁴⁰ Erdoğan Polat, "Osmanlı Devleti'nde Sürgün Siyasetinin Eyâlet-i Rûm'daki Yansımaları (XIX. Yüzyıl)", (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁴¹ Dürdane Çam, "II. Meşrutiyet Döneminde Çorum Sürgünleri", (Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

⁴² Münevver Gülçe, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası Uygulamaları", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Hüseyin Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları (1862-1878)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016; Müberra Korkmaz, "Osmanlı Devleti'nde Siyasi İktidarın Baskı Aracı Olarak Sürgün Cezası (I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri)", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017); Fehmi Enginalp, *Sürgünlerin Güzel Başkenti Bursa*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2017; Ahmet Oktar, "İslâm Hukukunda Sürgün Cezası ve Osmanlı Dönemi Uygulaması", (Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

⁴³ Sürgün edebiyatı hakkında bazı çalışmalar için bkz: Nureddin Tevfik, *Menfadan Avdet*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1908; Yusuf Niyazi, *Menfa Köşelerinde*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1910; Feridun Andaç, *Sürgün Edebiyatı, Edebiyatın Sürgünleri*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1996; Refik Halid Karay, *Sürgün*, İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1998; Kemal Timur, *Meçhule Yolculuk: Türk Romanında Sürgün*,

doğrudan Ankara Vilâyet merkezine uzaklaştırılmış sürgünlere ait herhangi bir araştırma yoktur.

Kayseri: Laçın Yayınları, 2008;Edward Hallet Carr, *Romantik Sürgünler*, Çev: Selda Somuncuoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012;Tuba Işınsu Durmuş, *Osmanlı'nın Sürgün Şairleri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2014; Nesime Ceyhan Akça, *Sürgün Poetikası*, Ankara: Berikan Yayınları, 2019.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR SÜRGÜN ŞEHİRİ: XIX. YÜZYILDA ANKARA’NIN FİZİKİ VE BEŞERÎ DURUMU

Bu bölüm, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar ki tarih aralığında Ankara’nın fiziki, idari, ekonomik ve sosyal durumu incelenmiştir. Belgelerde açıkça ifade edilmese de işlenmiş suçun niteliği ve niceliği, kişinin sosyal statüsü ve sürgün mekânı arasında bağlantılar kurulmuş ve cezalı kişinin sürgün yeri bunlara göre belirlenmiştir. Çünkü Bursa’da⁴⁴ Ankara’da veya Fizan’da⁴⁵ iki yıl sürgünde kalmış olmak aynı anlama gelmemektedir. Her mahallin fiziki ve beşerî şartları birbirinden farklıdır. Bundan dolayı sürgünün işlediği suç ne kadar ağırsa ve sebebiyet verdiği sorun ne kadar fazlaysa sürgünün ikamet yerinin de bunlara göre seçildiği söylenebilir. Osmanlı arşiv belgelerinde, bazı istisnalar dışında (sürgün yerinin mahkûmun memleketi olması), neden o mekânın seçildiği genelde açıklanmamıştır. Bu bölüm, “neden bu vilâyet” sorusunu yanıtlamak için önce Ankara’nın fiziki ve insani özelliklerinin anlaşılması gerektiğinden dolayı hazırlanmıştır.

1.1. Ankara’ya Çevresel Bakış: Coğrafi Durum ve İklim

Ankara Vilâyeti, İç Anadolu’nun kuzeybatı kısmında Sakarya Irmağı’nın kollarından, Ankara suyunun geçtiği ovanın (Ankara Ovası) doğu kıyısındadır. Coğrafi konumu itibarıyla her yöne yol bağlantısı olan kavşak noktasındadır.⁴⁶ Vilâyetin kuzey kesimleri yüksek ve dağlıktır. Batı Karadeniz bölümündeki sıra dağların en iç sırasında Köroğlu dağları şehrin kuzey sınırları içine girmektedir. Dağların yüksekliği çoğu yerde 1800 metreyi geçmektedir. Bu sıradağların batı tarafında Çubuk ve Ankara Ovaları denilen

⁴⁴ Bursa sürgünleri için bkz: Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009; Fehmi Enginalp, *Sürgünlerin Güzel Başkenti Bursa*, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları, 2017.

⁴⁵ Fizan ve Trablusgarb sürgünleri için bkz: İbrahim Mekan, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Trablusgarb ve Fizan Sürgünleri (1876-1909)”, (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Gülsüm Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.141-147, 189-198.

⁴⁶ Suavi Aydın-Ömer Türkoğlu-Kudret Emiroğlu-Ergi Deniz Özsoy, *Küçük Asya’nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005, s.19.

çukur alan ile Mürted Ovası arasında ise Karyağdı Dağı yer almaktadır. Mürted Ovasının batı tarafında Ayaş Dağları bulunmaktadır. Kısacası, Ankara'nın güney ve kuzey yeryüzü şekilleri birbirinden farklı yapıdadır.⁴⁷ Bütün bunlara rağmen, yaklaşık 70.000 km² yüzölçümü sayesinde en büyük vilâyetleri arasındadır.⁴⁸

Merkezinde Ankara'nın bulunduğu Orta Yayla, kuzeyden ve güneyden etrafını saran yüksek sıradağlar sebebiyle denizlerden gelen rüzgârların ulaşamadığı bir konuma sahip olmuştur. Rüzgârın taşıdığı yağmur bulutlarının engellenmesi sonucunda, yağmurun az ve düzensiz yağması Ankara'nın bazı bölgelerinin bozkıra dönüşmesine sebep olmuştur.⁴⁹ İklim açısından da farklılık gösteren Ankara'nın güneyi sert ve step iklimin tipik özellikleri ile kuzey kısımlarında ise Karadeniz'in ılıman ve yağışlı havası etkilidir. Fakat İç Anadolu'nun ikliminin özellikleri kendisini daha belirgin olarak hissettirmektedir.⁵⁰ Böylece günlük ve mevsimlik sıcaklık farkı artmakta, kış mevsimi soğuk geçmekte, yaz aylarında gündüz sıcakları fazlaşmakta ve geceleri serin bir hava hissedilmektedir. Kıştan yaza geçişler çabuktur, mevsimler arası geçişler kısa sürmektedir. Temmuz-Ağustos aylarında hava kuru, sonbaharda ise nem hafiflemeye başlamaktadır. Ankara Vilâyet merkezinde ise rutubet pek yoktur.⁵¹ Ankara, yağmurun az yağdığı zamanlarda çöl görünümü haline gelebilmekte ve yağış fazla olduğunda ise yarı nemli iklimin özellikleri etkilidir. Yılın en az 3-4 ayının kurak olduğu şehirde, İç Anadolu'yu saran yüksek bölgelerde dahi yılda ortalama 2-3 ay kuraklık görülür.⁵²

Şehre, yağmurun düzensiz ve az yağması ormanlık alanlarda etkili olmuştur. Bu durum, özellikle Ankara kent merkezindeki ormanların sınırlı kalmasının temel nedenlerindendir. Ormanların sayısal dağılımı; 1891 Ankara Vilâyet Salnamesi'nde

⁴⁷ Şeref Aydoğdu, *Ankara*, Ankara: Alkan Matbaacılık, 1965, s.4; İhsan Settar Kaynar, “*Engürü'den Ankara'ya: 1892-1962 Arasında Ankara'nın İktisadi Değişimi*”, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s.14.

⁴⁸ İlber Ortaylı, “19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi Hinterlandının ve Hinterlanttaki Üretim Eylemlerinin Değişimi”, *Tarih İçinde Ankara*, Der: Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984, s.211. Edebiyat literatüründe Ankara'nın doğal yapısı için bkz: Esra Sazyek, *Türk Romanında Ankara*, 2. Baskı, Ankara: Vekam Yayınları, 2020, s.58-74. Dönemin Ankara haritası için bkz: EK 1.

⁴⁹ Aydın ve diğer., *Ankara*, s.21; Muslihiddin Safvet, *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası: Ankara Vilâyeti*, İstanbul: Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekâleti Neşriyatı, Hilal Matbaası, 1341/1925, s.44.

⁵⁰ “Ankara”, Yurt Ansiklopedisi, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, I, s.516; “Ankara”, Türk Ansiklopedisi, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, II, s.42.

⁵¹ Aydoğdu, *Ankara*, s.4; Safvet, *Ankara Vilâyeti*, s.46.

⁵² Aydın-Emiroğlu-Özsoy, *Ankara*, s.27; Kaynar, “1892-1962 Ankara”, s.23-25. Ankara'daki rüzgâr ve yağışlarla ilgili rakamlar için bkz: Ernest Mamboury, *Ankara Gezi Rehberi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2014, s.49-50.

(H.1308-1309) ormanlık alanların toplamı 296.660 cerîb,⁵³ 1893 (1311) yılı salnamesinde ise 296.860 cerîb ve 1907 (H.1325) salnamesinde Ankara Sancağı ormanları 8000, Yozgat Sancağı ormanları 50000, Çorum Sancağı da 120000 cerîb, toplamda ise 2.500.000 atik dönüm tutmaktadır.⁵⁴ Dönemin yazarları da Ankara'nın ağaç yönünden eksik olduğunu belirtmişlerdir. Ali Tevfik buna dair, “Akdağ ve Aladağ havalisinde maada olan mahalleri umumiyetle ağaçtan aridir. Hususiyle Haymana yaylasında bir tek ağaca bile tesadüf olunmaz.” tarifini yapmıştır.⁵⁵ Bir başka yazarda, “ormanı hemen hemen tükenmiş gibidir. Hele merkez sancağı hususunda sıkıntı çekmektedir. Mevcut birkaç ormanda da ötekiler gibi önü alınmaz ise merkez sancağına döneceği ve aher vilâyetlerden odun celbine lüzum görüleceği şüphesizdir.” ifadesiyle orman azlığını ve şehre muhtemel etkisinin üzerinde durmuştur.⁵⁶ 1878 senesinde Ankara valiliği görevi icra etmiş olan Eğinli Said Paşa, şehrin en büyük kusurunun “ağaç ve ormanının olmaması” üzerinde pek çok kez durmuştur.⁵⁷ Ayrıca Ankara'da çevresel faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan sıtma salgını belirli aralıklarla şehrin merkezinde görölüyordu.⁵⁸

⁵³ Bir cerib, takriben yedi atik dönüme denk gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde bir cerib, 2800,5264 m² ye tekabül etmektedir. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s.127.

⁵⁴ *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1308-1309 (1891-1892). s.305; *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1311 (1893), s.316; *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1325 (1907), s.339.

⁵⁵ Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1318 H/1901, s.395

⁵⁶ İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1328 R/ 1912, s.85. Ankara Vilâyet merkezinin uzaktan bir fotoğrafı için bkz: EK 3.

⁵⁷ Said Paşa, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı (1876-1880)*, Haz: Davud Erkan, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011, s.252-253. “...bu etrâf-ı cibâlde asla ağaç olmadığından tekmiil yol güneşte pişercesine kat' olundu...Çayırhanı'nın cevânibi-i erba'ası ağaçtan ârî ve kilden ibâret dağlarla muhattır... Beypazarı'nın etrâfı ağaçtan ârî dağlarla muhattır... Beypazarı'yla Ayaş arasında dahi aslâ ağaç ve yeşillik yoktur... İlgazi karyesine muvâsalat ettim. Yolda aslâ ağaçlık ve yeşillik yoktur.”, Said Paşa, *Hâtırât*, s.229-253. Ankara'nın orman durumu hakkında bkz. Ali Rıza, *Hikmet-i Havaiye Yahud, Ormancılara Mahsus Alâim-i Cevviye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308 (1891). 1870'li yıllarda Diyarbakır'a gönderilmiş Bulgar sürgünlerin iklim konusunda yaşadıkları zorluklar ve konunun hayatîyetiyle ilgili düşünceleri için bkz. Hüseyin Mevsim, *Diyarbakır Sürgünleri: Bulgarların Kaleminden Kent Manzaraları 1862-1878*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, s.164-171.

⁵⁸ Ankara'da sıtma salgınının etkisine dair bir harita için bkz: EK 2.

1.2.Ankara’da Yaşamak: Nüfus, Sosyal Gelişmeler ve Yaşam

1831 yılında yapılan nüfus sayımına göre Ankara’da 83.639 Müslüman ve 7.637 reaya⁵⁹ olmak üzere, toplam 91.276 erkek bulunmaktadır.⁶⁰ Bu sayımda kadınlar ile çocuklar, yani vergi ve askerlik yükümlülüğünden muaf tutulanlar yer almamıştır. 1871 (H.1288) yılında neşredilmiş Ankara salnamesine göre, Ankara Sancağı 102.875, Yozgad Sancağı 94.487, Kayseri Sancağı 66.444 ve Kırşehir Sancağı 24.994 olmak üzere, toplam nüfus 288.800’dür.⁶¹ Bu sayıma da şehirde ikamet eden bütün insanlar dâhil edilmemiştir. 1878 (H.1295) Ankara salnamesinde⁶² Ankara Sancağı’nın 194.884, Kayseri Sancağı’nın 87.247, Kırşehrî Sancağı 50.344, Yozgâd Sancağı 449.440, toplam nüfus ise 781.915’tir.⁶³

Orta Anadolu bölgesinde, 1873’ten 1875’e kadar etkili olmuş kıtlık içinde Ankara’nın bulunduğu birçok vilâyeti etkilemiştir. Kesin olmayan rakamlara göre, Ankara’da 18.000 insanın yaşamını yitirmiştir. Ayrıca kırsal alanlarda yaşananlar kıtlıktan dolayı kentlere göç etmişlerdir. Bu sebeple, Ankara kent merkezinin 15.000 olan nüfusu 25.000-30.000’e yükselmiş, ayrıca şehirden başka vilâyetlere göçler de

⁵⁹ Reâya terimi, 1831 sayımında Hristiyan, Kıpti, Ermeni, Yahudi, Yörük ve Yabancı gibi sınıflandırmalar dâhilinde kullanılmıştır.

⁶⁰ Cem Behar, kitabının 23. sayfasında 83.639 Müslüman, 7.637 reâya erkekte oluşun sayının toplamını 91.296 olarak verilmiştir. Hâlbuki 83.639 ve 7.637’nin toplamı 91.276’dır. Sadece Ankara kent merkezinin 1831 yılı nüfusu ise 23.000’dir. s.25. 1831 sayımında Ankara Sancağı’nın kapsamı; Ankara (kasaba), Ayaş, Murtazaabat, Süfla, Arapsun, Haymanateyn, Şorba, Çubukabad, Ankara Yörükleri, Yabanabad, Bala (nahiye), Reâya ve Yahudiler dâhil edildiği toplam nüfus 57.149’dur. Kemal Karpas, *Osmanlı Nüfus 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s.231.

⁶¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1288 (1871), s.98-99. 1871 yılında Ankara Sancağı’nda 28.284 hâne, 1102 mahallât ve kurâ; Yozgad Sancağı’nda 29.102 hâne, 877 mahallât ve kurâ; Kayseriyye Sancağı’nda 24.200 hâne, 166 mahallât ve kurâ; Kırşehrî Sancağı’nda 6.904 hâne, 240 mahallât ve kurâ bulunmaktadır.

⁶² 1871 salnamesinden 1878 salnamesine geçilmiştir. Aradaki senelerden bahsedilmemesinin sebebi, nüfus sayımlarına dair istatistiki bilgilerin büyük oranda 1871 salnamesinden aktarılmasıdır. Örneğin 1871 (H.1288) salnamesinde sancakların nüfus, hâne, mahallât ve kura sayılarını gösteren sayılar (s.98-99) ile 1876 (H.1293) salnamesindeki nüfus, hâne, mahallât ve kurâ sayımları birkaçı dışında tamamen aynıdır. S.141-142. İki salnamede de Ankara Sancağı’nın nüfusu 102.875’tir. Kemal Karpas’ta, *Osmanlı Nüfusu* isimli çalışmasında, 1877-1878 (H.1294) tarihinde Ankara Sancağı’nın nüfusunu 102.875 olarak vermiştir. Hâlbuki bu sayı, 1871 vilâyet salnamesinden alınmış tekrardır ve güncel değildir. Karpas, *Nüfus*, s.253. Karpas, Ankara Vilâyeti’nin 1874 senesindeki genel nüfusunu 1.004.478 olarak kaydetmiştir. Karpas, *Nüfus*, s.250. Ankara, bu sayıya 1890’ların sonunda ulaşacaktır.

⁶³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1295 H (1878), s.106-113. Bu salnamenin 106-108 sayfa aralıklarında Ankara Kasabası’nın toplam nüfusu 11.884 olarak yanlış hesaplanmıştır. Doğru toplamın 11.886 olması gerekir.

yaşanmıştır.⁶⁴ 1877-1891 yılları arasında Balkanlardan Anadolu'ya gelen göçmenlerden 25.563 kişi Ankara'ya gönderilmiştir.⁶⁵ Sayıları diğer muhacirlere nazaran az olsa da Tatarlar da vilâyette iskân edilmiştir.⁶⁶ 1890'lı yıllara gelindiğinde iskân edilmeler duraksamamıştır. Bilhassa Balkan vilâyetlerinden getirilmiş göçmenler, Ankara'daki boş arazilere yerleştirilmiştir.⁶⁷ Böylece Orta Anadolu'da kıtlık ve savaşların sebep olduğu nüfus kaybı gelen göçmenlerle bir nevi dengelenmiştir.

Vilâyet nüfusunun artışı 1880'lerin ikinci yarısı ile 1890'larda iyice hızlanmıştır. 1882 (H.1299) yılı salnamesinde Ankara Vilâyet nüfus sayıları; Ankara Sancağı 83.472, Kırşehir Sancağı 48.405, Yozgad Sancağı 106.905 ve Kayseri Sancağı 343.330 olmak üzere, toplamda 582.112'dir.⁶⁸ 1883 yılı (H.1300) Ankara Vilâyet salnamesinde, Ankara Sancağı'nın toplam nüfusuna ait iki tablo verilmiştir. İlkinde 110.214, ikincisinde ise 140.683 kişi kayıtlıdır.⁶⁹ 1885 senesi nüfus istatistiklerine göre, 429.937 erkek ile 417.545

⁶⁴ Frederick Burnaby, *At Sırtında Anadolu: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, Çev: Meral Gaspıralı, İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007, s.63-64; Avram Galanti, *Ankara Tarihi I-II*, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005, s.257-258; Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlik (1800-1880)*, İstanbul: Libra Yayınları, 2010, s.162-163, 166, 178. Zeliha Etöz, "19. Yüzyıl Ankara'sında Sosyal ve Kültürel Yaşam", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), s.76. Erler, 1876 senesi Ankara nüfusunu, 1876 Ankara Vilâyet salnamesinden aynen aktararak; Ankara Sancağı'nda 102.875, Yozgat Sancağı'nda 93.487, Kayseri Sancağı'nda 66.442 ve Kırşehir Sancağı'nda ise 23.994 kişinin yaşadığını belirtmiştir. Erler, *Kuraklık ve Kıtlik*, s.332. Hâlbuki 1876 yılı Ankara salnamesinde yer alan nüfus rakamları vilâyetin 1872 yılına ait salnameden olduğu gibi aktarılmıştır. Bu yüzden, Ankara nüfusuna ilişkin rakamlar güncel ve güvenilir değildir. Vilâyet salnamelerini kaynak olarak kullanırken, rakamların güncel olup olmadığını anlamak için daha öncesinde yayınlanmış salnamelerle karşılaştırarak doğruluk değerinin kontrol edilmesi daha güvenilir tahminlerde bulunmayı sağlayabilir.

⁶⁵ İngiliz Dışişleri Arşivi (F.O.) belgelerinden aktaran Bilal Şimşir, *Ankara Ankara: Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s.26; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.109, 202; Eylem Tekemen Altındaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s.180-183. İpek, 25.536 kişinin İstanbul üzerinden Ankara'ya gönderildiğini, ancak Karadeniz sahillerinden Ankara'ya ne kadar göçmenin geldiğini tespit edemediğini ifade etmiştir.

⁶⁶ Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, Çev: Nil Demir, İstanbul: Kesit Yayınları, 2007, s.81-83; Yunus Pustu, "XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Ankara'da Göç ve İskân (1856-1918)", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s.103-127.

⁶⁷ Kaynar, "Engürü'den Ankara'ya", s.112-125; Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu, Özsoy, Ankara, s.216-217; Pustu, "Ankara'da Göç ve İskân".

⁶⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1295 (1878), s.162-164. Ahmet Rifat Efendi, kitabının "Ankara" maddesinde tahminen nüfusunun 45.000 olduğunu belirtmiştir. Muhtemelen sadece Ankara Sancağı'nı kastetmiştir. Verilen bu sayı gerçekçi değildir ve vilâyetin geneli, merkezî ve sancaklarından mı bahsettiği anlaşılmamaktadır. Ahmet Rifat Efendi [Yağlıkçızade], *Lügat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299 (1881-1882), I, s.281.

⁶⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1300 (1883), s.163-167. 1883 yılı Ankara salnamesinde, şehrin nüfusuyla ilgili pek çok sorun vardır. Burada Ankara Sancağı'nın toplam nüfusu 109.854 olarak hesaplanmıştır, hâlbuki yapılan toplama işleminin sonucunun 110.214 olması gerekir. Ayrıca Ankara'da sayımı tamamlanmayan kazalar da bulunmaktadır.

kadın olmak üzere toplamda ise 847.482 kişi ikamet etmektedir.⁷⁰ Fakat Ankara'ya ait yerel kaynaklardan gelen bilgiler nüfusun 776.000 civarında olduğunda mutabıktırlar.⁷¹ Şemseddin Sami'nin 1889 yılında yayınladığı (araştırma daha öncesine aittir.) *Kamusu'l-Alam* ansiklopedisinin "Angora" maddesinde, kentin toplam nüfusunun 850.000 civarında olduğunu, Ankara Sancağı'nı ise 210.000 olarak vermiştir.⁷²

Ankara şehrinin nüfus artışı 1890'lı yıllarda da yükselmeye devam etmiştir. 1891-1892 (H.1308-1309) tarihli Ankara Vilâyet salnamesine göre nüfusun dağılımı; Ankara Sancağı 264.300, Kırşehir Sancağı 129.531, Yozgad Sancağı 249.940 ve Kayseri Sancağı 194.445'tir. Vilâyetin nüfusunun toplamı ise 842.281'dir.⁷³ 1893 (H.1311) yılı vilâyet salnamesine göre, 479.046 İslâm, 111.328 Hristiyan ile 413 Yahudi'nden müteşekkil, toplam 860.787 kişi kaydedilmiştir.⁷⁴ 1894 senesinde Ankara'nın genel nüfusu 875.000'e

⁷⁰ Tevfik Güran, *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.23-24; Behar, *Nüfus*, s.47. 1885'te Ankara'da nüfusun dağılımı Müslüman erkek 373.262, Müslüman kadın 362.504, Gayrimüslim erkek 56.675, Gayrimüslim kadın 55.041 kişiden oluşmaktadır. Ankara Valisi Sırrı Paşa 1885 nüfus tahririnin 397.182 erkek, 379.437 kadın olmak üzere toplam 776.619 olduğunu belirtmiştir. Bu nüfusun 662.960'ı Müslüman, 113.659'u gayrimüslimdir.

⁷¹ Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, Haz: Ahmet Karaçavuş, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s.178. Vilâyet gazetesindeki bir haberdan alıntı yapan Yusuf Güler'de 397.200 erkek, 379.237 kadın toplamda ise 776.437 kişi olduğunu aktarır. Yusuf Güler, "Ankara Vilâyeti'ndeki İdari Yapının Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri 1880-1919" (Doktora Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s.76. Yusuf Güler'in Ankara nüfusuyla ilgili (s.66-83) kısmı, genel olarak Kemal Karpat'ın, *Osmanlı Nüfusu* çalışmasındaki istatistiklerin aynen tekrarlarından ibarettir.

⁷² Şemseddin Sami, "Angora", *Kamusu'l-Alam*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1889, s.439-442. Sami, 850.000 nüfusun 780.000'inin İslâm, 70.000 kişinin Rum, Ermeni, Katolik, Protestan mezheplerinden olan Hristiyan, 400 kadar Yahudi ile bazıları İslâm bazıları da Hristiyan 2.200 kadar çingenenin varlığını ifade etmiştir. Ankara Sancağı'nın, 11 kazası ve 8 nahiyesindeki 210.000 nüfusun, 10.000 kadarının Hristiyan ile Yahudi, diğerlerinin de İslâm tebaasından meydana geldiğini belirtmiştir. Şemseddin Sami'nin verdiği nüfus sayıları muhtemelen 1885 sonrasına aittirler.

⁷³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1308-1309 (1891-1892), s.310-311. Bu salnamedeki Ankara Sancağı'nın nüfusu sayfa 310'da 274.311 olarak yanlış hesaplanmıştır, belirtilen sayıların toplanması ortaya çıkan doğru sonuç 264.300'dür. Vilâyetin bu senesine ait genel nüfusun toplamı 848.227 olarak hesaplanmıştır. Asıl toplam 842.281 olmalıdır.

⁷⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1311 (1893), s.186. Bu salnamede vilâyetin genel nüfusuyla ilgili iki farklı rakam geçmektedir. Sayfa 186'da 860.187 (toplama yanlışları düzeltilmiş hali), ve sayfa 321-323'te 860.074 sayısı verilmiştir. Ankara Sancağı nüfusu 305.775 olarak hatalı hesaplanmıştır, doğrusunun 305.360 olması gerekir. 1893 yılına ait kaynaklarda farklı rakamlardan da bahsedilmiştir. Karpat, 847.132, Şimşir ise 847.132 sayısını vermiştir. Karpat, *Nüfus*, s.400; Şimşir, *Ankara Ankara*, s.41. Ali Cevad ise 469.148 erkek ile 423.753 kadından müteşekkil toplam 892.901 kişinin bulunduğunu yazmıştır. Ali Cevad, toplam nüfusu 892.900 kişi olarak yanlış kaydetmiştir. Bunların 763.119'u İslâm'dır. Ankara Sancağı'nda ise 266.541 İslâm, 1.896 Rum, 841 Ermeni, 5.609 Katolik, 109 Protestan, 478 Yahudi kayıtlıdır. Toplam nüfus 275.474'tür. Ali Cevad, yaptığı toplama işleminde 283.112 hatalı sonucuna ulaşmıştır. Ankara kent merkezinin nüfusu 20-25 bin olarak verilmiştir. Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaâdet: Kasbar Matbaası, 1311 (1893), I, s.32-34. Ali Tevfik, nüfusun takriben 780.000 olduğunu belirtmiş ve mevcuttan daha az bir sayı vermiştir. Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1310 (1893), s.92.

çıkıştır.⁷⁵ 1895 senesinde ise nüfus 918.117 olmuştur. Bunun sebebi, Yozgat Sancağı'na bağlı olan Çorum Kazası'nın 1894'te sancak yapılmasıdır.⁷⁶ 1896 yılında nüfus 918.953'tür, yani geçen seneye nazaran sadece 836 kişi artmıştır.⁷⁷ 1897 senesi istatistiklerinde Ankara Vilâyet nüfusu 1.018.474'ye ulaşarak bir milyonun üstüne çıkmıştır.⁷⁸ Ankara nüfus artışının sebepleri Anadolu dışından gelen muhacirler, 1893 yılında Ankara'ya gelen demiryolu hattının etkisi ve İskilip ile Osmancık kazalarının Ankara Vilâyeti'ne bağlanmasıdır (H.1313, 1895-1896).

1900 senesinde Ankara'nın toplam nüfusu 1.021.140'a çıkmıştır. Vilâyet'in merkez kazası olan Ankara Kazası'nın nüfusu ise 321.746'ya yükselmiştir.⁷⁹ Ankara'nın 1902'deki nüfusu ise 524.639 erkek, 513.372 kadın olmak üzere toplam 1.038.11 olmuştur.⁸⁰ 1907 senesinde nüfus 1.108.285'e yükselmiştir.⁸¹ 1911 yılında Ankara

⁷⁵ Karpaz, *Nüfus*, s.320. Karpaz, sayfa 320'de 875.000 olarak verilen nüfus, sayfa 316-317'de 847.482 kişi olarak yer alır.

⁷⁶ Karpaz, *Nüfus*, s.322-323. Şimşir, İngiltere'nin Ankara konsolosu Cumberbatch'ın raporundan hareketle Çorum Sancağı'nın, Ankara Vilâyet nüfusuna 100.000 kişi kattığını aktarmıştır. Bu sayı abartılıdır. Şimşir, *Ankara Ankara*, s.39.

⁷⁷ Karpaz, *Nüfus*, s.326-327.

⁷⁸ 1897 yılı Ankara'sıyla ilgili verilen nüfus sayıları hemen hemen aynıdır. Behar, *Nüfus*, s.47. Karpaz, 1.018.626 olduğunu, s.330-331. Güran ise, 1.018.727 olarak verir, bunlardan 516.964 erkek, 501.780'sinin kadındır. Kadın ile erkek sayısının toplanmasıyla elde edilen sonuç 1.018.744'tür. Güran, *Resmî İstatistik*, s.26-32; *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Haz: Tevfik Güran, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997, s.19.

⁷⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 (1900), s.121,284-285. Ankara Sancağı'na bağlı kazalar; Ankara, Zîr, Ayâş, Beypazarı, Nallıhan, Mihaliçcik, Sivrihisâr, Haymana, Bâla, Kalecik, Çubukabad, Yabanabad'dır. 1899 senesine ait nüfusun verilmeme sebebi, bu yıla ait nüfusun güncel olmamasıdır. Karpaz'ta 1899 yılına ait toplamı 1.018.727'dir. 1897 yılı Ankara Vilâyet nüfusu için Güran'ın verdiği 1.018.727 sayısının aynıdır. Karpaz, *Nüfus*, s.428,430. Bu ise rakamın önceki sayımlardan (1897) aktarıldığını gösterir. bkz. Bir önceki dipnot.

⁸⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1320 (1902), s.132, 267. Salname, s.132'de erkek ile kadın nüfusunun yanlış toplanması neticesinde 1.038.010 sonucu ortaya çıkmıştır. Doğru toplamın 1.038.011 olması gerekir. Yine s.267'de toplam nüfusun ilk söylenmiş miktardan farklı olarak 1.036.472 olduğunu yazılıdır, bu sayfada da yapılan işlem verilmiş sonucu ortaya çıkmamaktadır. Hesaplama yeniden yapıldığında çıkan sonuç 1.018.472'dir, bu sonuç doğruysa nüfus geçen yıla göre azalmıştır. 1901 yılına ait nüfus rakamlarının belirtilmeme sebebi, tespit edilebildiği kadarıyla bu yıla ait bir sayıya sadece Ali Tevfik'te rastlanılmıştır. 1901'de (H.1318) basılan bu kitapta Ankara Vilâyeti'nin toplam nüfusunun 850.000 civarında (830.000'ü İslâm) olduğu yazılıdır. Verilen bu sayı olduğundan daha azdır ve gerçeği yansıtmamaktadır. Ali Tevfik, *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1318 (1901), s.394.

⁸¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1325 (1907), s.118. Bu salnamenin 118. sayfasında belirtilen nüfus sayısından farklı olarak 1.139.725 sonucu verilmiştir (salnamede toplama işleminde hata yapılmış 1.136.632 sonucu bulunmuştur). Buna göre Ankara Sancağı 363.545, Kayseriye Sancağı 205.218, Kırşehir Sancağı 171.727, Yozgat Sancağı 196.541 ve Çorum Sancağı ise 202.694 nüfusu vardır. Bu sayıların için "Merkez ve mülhakâtı vilâyete ait nüfusun erkâmı 1309 senesi istatistik cedvellerinden alınmış olup ahiren tahrîr-i cedid hitâm bulunduğu" notu eklenmiştir. S.344-345. Karpaz ve Behar, 1907'deki nüfusu 1.157.131'i verirler. Karpaz, *Nüfus*, s.336-337; Behar, *Nüfus*, s.47.

Vilâyeti'nde 597.775 erkek ile 562.766 kadından müteşekkil 1.160.541 nüfus vardır.⁸² Vilâyetin merkezinde 50.000 nüfus yaşamaktadır. Bunların yaklaşık 14.000 Katolik Ermeni, 4800 Gregoryen Ermeni, 4000 Ortodoks Rum, 2000 Yahudi ve 200 Protestan'dır.⁸³ Fakat 1914 senesinde insan sayısı 953.817'ye düşmüştür. Bunun sebebi, Kayseri, Develi ve İncesu kazalarının ayrılmasıdır.⁸⁴ Şehirde farklı aşiretlerden, bilhassa Kürt kökenli aşiretler iskân edilmiştir.⁸⁵

1845, 1873-1875, 1887 ve 1895 kuraklıkları, şehrin tarihinde kolayca unutulamayacak maddi ve manevi kayıplar yaşatmıştır. Ankara ve civarındaki kuraklık olayları iklim bilimcilerin araştırmalarıyla da doğrulanmıştır.⁸⁶ Bunlardan 1873-1875 Orta Anadolu Kıtılığı, Ankara'da on binlerce insanın hayatını kaybetmesine ve yüz binlerce kişi de doğrudan veya dolaylı biçimde etkilenmesine sebebiyet vermiştir. Ağustos 1875'ten itibaren kıtlığın etkisi azalmaya başlamıştır.⁸⁷ Sayılar kesin olmamakla birlikte, Ankara'da 18.000 civarında insanın yaşamını yitirmiştir.⁸⁸ Aradan çok zaman geçmeden, bu seferde 1887 Kıtılığı yaşanmıştır. Adana, Konya ve Ankara'da belirgin olarak hissedilen kıtlık, 1887 yılında sona ermiştir.⁸⁹ Ayrıca 1894-1895 senelerinde kısa

⁸² Güran, *Resmî İstatistik*, s.53. Ankara Vilâyeti'nin alan genişliği 70.650 km² tutmaktadır.

⁸³ Pastor [G. A. Manougyan], *Sketch of the Protestant Church: Angora, Galatia*, Translated: J. S. Fowle, Boston: The Arakelyan Press, 1911, s.10.

⁸⁴ Behar, *Nüfus*, s.47; Karpas, *Nüfus*, s.362-363; Şimşir, *Ankara Ankara*, s.41. Karpas'ın kitabında verilen nüfus rakamlarının toplamı 953.817 değil, 952.508 yapmaktadır. 1914 nüfusuyla ilgili kitabın 400. sayfasında ise, bu sefer 1.156.891 sayısı verilmiştir. Şimşir, sayfa 41'de 53.957 olan Ermeni nüfusunu 63.957 olarak yanlış yazmıştır. 63.957 olarak kabul edildiği takdirde, verdiği nüfusun toplamında yanlış sonuç ortaya çıkacaktır.

⁸⁵ Ankara'daki aşiretler için bkz: Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu, Özsoy, *Ankara*, s.217-218; Suavi Aydın, Erdal Çiftçi, *Fihristü'l Aşâir: İmparatorluğun Son Aşiret Sayımı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, s.95-102.

⁸⁶ Bkz. Ünal Akkemik-Nesibe Köse-Aliye Aras-H. Nüzhet Dalfes, "Anadolu'nun Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar", *Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, Turqua-A*, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, 2-5 Haziran 2005, 129-135; Nesibe Köse-Ünal Akkemik-Nüzhet Dalfes, "Anadolu'nun İklim Tarihinin Son 500 Yılı: Dendroklimatolojik İlk Sonuçlar", *Türkiye Kuvaterner Sempozyumu, Turqua-A*, İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü, 2-5 Haziran 2005, 136-142. Orta Anadolu ve Ankara'da XIX. yüzyılda yaşanmış kıtlıkların türkû, destan ve diğer edebi yansımalarından bazı örnekler için bkz: Yener Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtılığı", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013), s.171-182.

⁸⁷ Erler, *Kuraklık-Kıtlık*, s.166; Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Haz: M. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, XV, s.17; Altındaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara", s.214.

⁸⁸ Erler, *Kuraklık-Kıtlık*, s.162-163; Altındaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara", s.213. 1873-1875 kıtlığının genel hatlarıyla özetlenmiş hali için bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa: Hayatı, İntiharı, Yazıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.16-25.

⁸⁹ Jülide Akyüz Orat, "Bir Kez Daha Anadolu'da Kıtlık Yılı: 1887 Kıtılığı", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Haz: Ümit Ekin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s.304-305; BOA, DH. MKT, 1449/8, 20 Eylül 1887; BOA, DH. MKT, 1513/35 18 Haziran 1888; BOA, DH. MKT, 1514/32, 20 Haziran 1888; BOA, DH. MKT, 1515/61, 25 Haziran 1888.

süren kuraklık ve kıtlık olayları da görülmüştür.⁹⁰ Şemseddin Sami, Ankara'nın yaşadığı kıtlık olayları hakkında şu tespitlerde bulunmuştur: "...Haymana Ovası gayet münbit olup, çok zirai îmar olunacak olsa birkaç yüz bin ahali iâşesine kâfidir. Meraları dahi çok olup ağnâm ve sâir hayvanata kesretlidir ve ara sıra kaht afetiyle telef olmayaydı, pek çok olacaktı."⁹¹ ifadelerini kullanmıştır. Bu durum, XIX. yüzyılın sonlarında yazılmış bir ansiklopedi maddesinde kendisine yer bulmuş olan Ankara kıtlıklarının, en azından bir Osmanlı aydınının zihin dünyasında hâlâ etkisinin devam ettiğinin bir göstergesidir.

Ankara'nın XIX. yüzyılda yaşadığı kuraklıklar ile kıtlıklar hem kentin nüfusunun azalmasına hem de hayvan sayısında büyük kayıplar yaşanmasına sebep olmuştur. Bütün bunlara rağmen, Anadolu dışından gelen göçmenlerle şehrin nüfusu belli oranda dengelenmiştir. Sonuç olarak, Ankara Vilâyeti XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yıllarında son derece hareketli bir süreç geçirmiştir. Ankara Vilâyeti'nin fiziki ve beşerî yapısına dair, bazı malumatlar ile tespitlerden sonra, Osmanlı'da sürgün ve sürgünler hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

⁹⁰ BOA, Y.MTV, 110/6, 30 Kasım 1894 (1 Cemazeyilahir 1312); Ahmet Kemal Üçok, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Okuyan Adam Yayınları, 2002, s.80.

⁹¹ Şemseddin Sami, *Kâmus'ul-Âlam*, I, s.441.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRGÜN: KAVRAM, KANUN VE ANLATI

2.1. Sürgün Kavramı

Sürgün, bir kişi veya grubun işlediği suçtan dolayı, yaşadığı ya da suça sebep olduğu bölgenin dışındaki, farklı bir mekânda geçici veya kalıcı süreliğine yaşamaya mecbur edilmesi olarak ifade edilebilir. Sürgün, mahkûmun vatandaşlığında yer aldığı devletin sınırları içinde olabileceği gibi, kişinin ülkeden sınır dışı edilmesiyle de yapılabilmektedir.⁹² Ayrıca güvenlik tedbiri adı altında bir insan veya grubun başka mahallere uzaklaştırılması da bir sürgün yöntemidir.⁹³ Yeni fethedilen alanların nüfusunu arttırmak, üretimin faaliyetlerinin çoğalmasını sağlamak, bilimsel veya sanatsal çalışmaların gelişmesi amacıyla da sürgünler uygulanmıştır.⁹⁴

Sürgün kavramının kullanımı küçük de olsa farklılıklar bulunmaktadır. Osmanlı belgelerinde, sürgün kelimesinin Arapça'sı olan *nefy* (نفي) tabiri sıklıkla kullanılmıştır.⁹⁵

⁹² Talip Türcan, "Sürgün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38, 2010, s.164; İlhan Ayverdi, "Sürgün", *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005, III, s.2881; Yaşar Çağbayır, "Sürgün", *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007, IV, s.4390; Mehmet Zeki Pakalın, "Sürgüne Göndermek", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, III, s.299; Sevan Nişanyan, "Sürgün", *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçe'nin Etimolojik Sözlüğü*, 4. Baskı, İstanbul: Everest Yayınları, 2009, s.579; İsmet Zeki Eyuboğlu, "Sürgün", *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 4. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2004, s.616; D. Mehmet Doğan, "Sürgün", *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 24. Baskı, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013, s.1570; Şükrü Haluk Akalın, "Sürgün", *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s.1831; Şemseddin Sami, "Sürgün", *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınlar, 2007, s.743; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009, s.15; A. Timur Bilgiç, *Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012, s.367; Fehmi Yılmaz, "Sürgün", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2010, s.498; Tuba Işınsoy Durmuş, *Osmanlı'nın Sürgün Şairleri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2014, s.11.

⁹³ Mustafa Avcı, *Osmanlı Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, 2. Baskı, Konya: Mimosza Yayınları, 2014, s.304.

⁹⁴ Osmanlı padişahı I. Selim, Mısır'ı fethettiğinde oradaki bazı sanatkarları Osmanlı Devleti'ne sürgün etmiştir. Hüseyin Arslan, *16.yy. Osmanlıda Nüfus, İskan, Göç ve Sürgün*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001, s.321. İskân amacıyla yapılan sürgünler için bkz. Feridun Emecen, "16. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi: Gelibolu'da Sirem Sürgünleri", *Osmanlı Araştırmaları 10* (1990): 161-179; Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 1999, IV, 581-586; Behset Karaca, "XVI. Asırda Teke Yöresinden Kıbrıs'a Yapılan Sürgünler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, 1999, IV, 649-652; Ayşe Kayapınar, "XV. ve XVI. Yüzyılda Bulgaristan ve Coğrafyasından İstanbul'a Yapılan Sürgünler ve İskân", *V. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri*, Haz: Feridun Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018, 263-285; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s.27-30.

⁹⁵ Osmanlı Arşivi'nde sürgünlerin kaydedildiği defterlerin ismi, Nefy ve İtlak Defterleri'dir.

Nefy veya nefiy kelimesi; sürgün etme, sürme, uzaklaştırma, dışlama, yerinden ayırma anlamlarına gelmektedir.⁹⁶ Arapça kökenli, “iclâ (إجلاء), tağrîb (تغريب), teb’îd (تباعد), menfi (منفي)” ifadeleri de sıkça kullanılmıştır. Ayrıca “ikamete memur olmak” veya “ikamete memur edilmek” de nefy gibi en çok karşılaşılan kelimeler arasındadır. Sürgüne yollanan kişinin gönderileceği mekâna, “menfâ” (منفا/ منفى) adı verilmektedir.⁹⁷ Sürgün türlerine göre, bazı kategorilere ayrılmaktadır. İlki, ikamete memur adıyla bilinendir. Bu kategoriye giren mahkûmlar, şehrin sınırları dışına çıkamaz, fakat oradaki zabıta veya polis kontrolüne tabii olmak şartıyla istedikleri gibi dolaşabilme imkânına sahip olmuşlardır. Ayrıca sürgüne gidilmesi planlanan vilâyete ya bir memuriyetle ya da çalışmadan alabilecekleri maaşla gönderilmişlerdir. Memuriyetle sürgün edilmeyse, İstanbul’da bulunulmasından rahatsızlık duyulan kişiler için kullanılmış bir uzaklaştırma türüdür.⁹⁸ Daha önce herhangi bir memuriyette görev yapmamış birisi, çıkan iradeyle haberi dahi olmadan İstanbul haricindeki bir bölgeye memuriyetle atanabilmektedir.

2.2. Kanun Metinlerinde Sürgün Cezası

Bu kısım, suçlu görülen kişilerin hangi hukuki dayanaklara göre sürgün edildiklerini ve sürgün cezasının hukuki metinlerde zaman içinde nasıl değişim gösterdiğini tespit etmeyi amaçlamaktadır. 1858 (H.1274) Ceza Kanunname-i Hümayûn’una göre suç türleri cinayet, cünha ve kabahattir.⁹⁹ Bunlar da “mücazat-ı tedibiyye [cünha]”, “mücazat-ı terhibiyye [cinayet]” ve “mücazat-ı tekdiriyye [kabahat]” olarak sınıflandırılmıştır.

⁹⁶ İlhan Ayverdi, “Nefiy-Nefy”, *Kubbealtı Türkçe Sözlük*, 2005, II, s.2325; Yaşar Çağbayır, “Nefiy”, *Ötüken*, 2007, IV, s.3514; Ferit Develioğlu, “Nefy”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2004, s.819; Nişanyan, “Nefiy/Nefy”, *Sözlerin Soyağacı*, s.445; Akalın, *Türk Dil Kurumu Sözlük*, “Nefy”, s.1465; Ali Nazîmâ-Faik Reşad, *Mükemmel Osmanlı Lûgatı*, Haz. Necat Birinci-Kâzım Yetiş-Fatih Andı- Erol Ülgen-Nuri Sağlam-Ali Şükrü Çoruk, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s.398; Durmuş, *Osmanlı’nın Sürgün Şairleri*, s.34.

⁹⁷ Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî*, Haz: Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s.403; Develioğlu, *Osmanlıca*, s.614; Doğan, *Sözlük*, s.1181; Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, s.399.

⁹⁸ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitabhanesi Yayınları, 1931, s.146-150; Gülsüm Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.137, 159-160. Sürgünlere maaş verilmesi hakkında bkz: Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, s.172-179

⁹⁹ *Düstûr*, I. Tertip, I, s.537. 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu için bkz: *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1274 H/1858; *Düstûr*, I. Tertip, İstanbul, 1289, I, s.537-597. Günümüz harfleriyle yayınlanmış hali için bkz: Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986, s.832-876; Ahmet Gökcen, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri”, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987), s.159-251.

Cünha ve cinayet suçlarını işleyenlere üç aydan müebbet sürgüne kadar değişen sürelerde cezalar öngörülmüştür.¹⁰⁰

Kanunun 40. maddesinde, sürgüne gönderilecek kişinin buluğ yaşında olması gerektiği şartı yer almıştır. Buluğ yaşının hangi yaşta başlayacağıyla ilgili herhangi bir yaş belirtilmemiştir. Buluğ çağına erişmemiş olanlar, müebbet sürgüne (nefy-i ebed) denk gelen bir suç işledikleri takdirde bunun uygulanmayacağı, fakat yaptığının yanlışlığını anlayana kadar (ıslah-ı nefis) beş yıldan on yıla kadar hapis cezası öngörülmüştür. Geçici sürgün (nefy-i muvakkat) cezasına tekabül eden suçlarda ise, mahkûmun ıslah-ı nefsinin sağlanması için, suça tekabül eden ceza süresinin dörtte birinden üçte birine (rub’undan nihayet sülüsü miktar) kadar hapse mahkûm olma hükmüne yer verilmiştir. Hem geçici ve hem de kalıcı sürgünlerde zabtiye nezareti altında bulunma cezası¹⁰¹ verilebileceği belirtilmiştir.¹⁰² Cezalardaki buluğ yaşının belirsizliği, 4 Haziran 1911 (22 Mayıs 1327) tarihli değişiklikle 13 olarak kararlaştırılmıştır. 13 yaşını bitirmiş, fakat 15 yaşını tamamlayamayanlar ve 15 yaşını doldurmuş olan, fakat 18 yaşında olmayanların cezalarında ise sadece azalmaya gidileceği ifade edilmiştir.¹⁰³

1858 Ceza Kanunu’nunda memurlara öngörülen cezalar üzerinde durulmuş ve cezalar arasında sürgün birçok madde de yer almıştır. Kanunun 89. maddesinde, devlet malının çalınması ve bununla ilişkili suçlar (Sirkat-ı Emval-i Mîriye ve İrtikâbât-ı Sâireler) bölümünde; büyük ve küçük devlet memurlarının devlete ait malları açıktan veya gizliden aracı yoluyla tamamen elde etmeye çalışanlara ortak olursa, memuriyetten çıkarılacağı ve bir yıldan iki yıla kadar sürgün edileceği belirtilmiştir. Ayrıca bu kişinin yapacağı iş karşısında parayla kazanç sağladığı takdirde, memuriyetten çıkarılarak iki

¹⁰⁰ Cünha ve kabahat suçlarına verilecek belirli bir süreyle sınırlı olan sürgün (nefy-i muvakkat) kanunun 35. maddesinde şöyle tanımlanmıştır: “nefy-i muvakkat mücazâtı bulunduğu bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilüb üç aydan üç seneye dek tağrîb olunmaktır.” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.543. Nefy-i ebed cezası ise 28. maddede şöyle tanımlanmıştır. “Nefy-i ebed bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilüb ikamet itdirilmesidir...” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.541-542.

¹⁰¹ Zabtiye Nezareti altında bulundurma cezası ilk kez 1858 Ceza Kanunu’yla, Osmanlı ceza hukuk literatürüne dâhil edilmiştir. 1858 Ceza Kanunu’nun 13. maddesinde, “zabtiye nezareti altında bulunur” ve 14. maddesinde ise, “zabtiye nezareti altında bulunmak” olarak yer almıştır. Bu ceza genellikle asıl verilen cezanın bitiminden sonra uygulanmıştır. Kişi devletin belirlediği belli yerlerde yaşayamazdı. Kişinin yaşayacağı ikamet mahalline giderken geçiş güzergâhını belirtme gerekliliği bulunmaktaydı. Gökçen, *Tanzimat Dönemi*, s.69-71; Biray Tugay, “*Aydın Vilâyeti’nde Sürgün: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*”, (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), s.69-70.

¹⁰² *Düstûr*, I. Tertip, I, s.544-545.

¹⁰³ *Düstûr*, II. Tertip, İstanbul, 1330, III, s.439-440; Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku: Kanunlar- Tadiller-Layihalar- Uygulamalar*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2004, s.41-42.

seneden üç seneye kadar sürgüne gönderileceği de yer almıştır.¹⁰⁴ Kanunun 90. maddesinde ise, zimmetine devlet malını geçiren veya geçmesine izin veren mülkiye ve maliye memurların görevden alınacağı ve üç aydan iki seneye kadar hapis ya da altı aydan üç seneye kadar sürgün edilecekleri üzerinde durulmuştur.¹⁰⁵ Devlet mallarına ilişkin 88. madde de, devlet mallarını düzenleyen nizamnamelere uymayanların ve bunları karşı bozucu faaliyet gösteren memurların iki seneden üç seneye kadar sürgün cezasına çarptırılabilceği ifade edilmiştir.¹⁰⁶ Hakkında müebbet sürgün cezası verilmiş memurların mesleğe hiçbir zaman alınmamak üzere memuriyetlerini kaybedecekleri kanunda geçen hükümlerdendir.¹⁰⁷ Memuriyetin sağladığı imkânları kötüye kullanan memurlara altı aydan üç seneye kadar sürgün, iltimas karşılığı iş yaptıranlara da üç aydan altı aya kadar sürgün, emirle iş yaptırıldığını ve rüşvet verildiğini bildiği hâlde ihbar etmeyen meclis başkanına da üç sene müddetle sürgüne yollanacağı belirtilmiştir.¹⁰⁸ 1858 Ceza Kanunu’nun ilerleyen bölümlerinde, memurların bulundukları makamın gücünü

¹⁰⁴ 89. madde: Büyük ve küçük memurin *kâffe-i* memurin-i devlet idaresine ve nezaretine memur oldukları külli ve cüz’î mevâdda mîri için eşya ve malzeme bey ve sırasında gerek alenen ve gerek sırran bizzat yahud bilvasıta veya alâ târik-il müşareke kendü temettüleri için ticaret ider veyahud imal ve inşaatda maktûiyet veçhile deruhde eyler veya deruhde eden ile şerik olur ise memuriyetten tard ile bir yıldan iki yıla kadar nefy olunur. Ve eğer bu mâkule mîri ahz ve itasında komisyon alır veyahud nükud ve meskûkât mübadelesinde temettü ider ise memuriyetden tard ile beraber bir seneden iki seneye kadar habs yahud iki seneden üç seneye kadar nefy ile mücâzât olunur.” *Düstûr*, I. Tertip, c.1, s.556. Ahmet Akgündüz’ün hazırladığı kitapta, bu maddenin ilk cümlesindeki “kaffe-i” kelimesi metinde atlanarak çevirmemiştir. Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı*, s.848.

¹⁰⁵ “90. madde: Her ne suretle olursa olsun zimmetine mal-ı mîr-i geçiren veyahud âhere geçmesine müsaade iden mülkiye ve maliye memurları memuriyetinden tard ile üç aydan iki seneye kadar habs veyahud altı aydan üç seneye kadar nefy olunur.” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.556. Kanunun bu maddesi 28 Nisan 1330 (11 Mayıs 1914) tarihli değişiklikle kaldırılmıştır. *Düstûr*, II. Tertip, İstanbul, 1334, VI, s.644; Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*, s.50.

¹⁰⁶ “Madde 88: Maktûan ilzam olunan emvale dair olan nizamın müzayede ve ihale maddeleri ahkâmını ihlal ve ifsat edecek ve bu nizama mugayir olacak hal ve harekette memurin vesair eşhas memuriyetten tard ve bir seneden iki seneye kadar habs veyahud iki seneden üç seneye kadar nefy olunurlar. Ve bu hareketlerinden dolayı hazine-i devlete aid olan zarar kendilerine tazmin itdirilir.” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.556.

¹⁰⁷ “30. madde: Haklarında müebbeden rütbe ve muvakkaten kürek ve müebbeden kalebendlik ve nefy-i ebed cezaları hükm olunanlar salif-üz-zikr müebbeden rütbe ve memuriyetden mahrumiyet cezasına müstahak olur...” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.546.

¹⁰⁸ *Düstûr*, I. Tertip, I, s. 558. “96. madde: ...memur memuriyetden tard olunduktan sonra üç aydan bit buçuk yıla kadar habs yahud altı aydan üç yıla kadar nefy ile mücazat olunur ve eğer bu hüküm iltimas ve rica üzerine vuku bulmuş ise o makule rica ve iltimas iden kimseden alınacak mücazat-ı nakdiyeden başka bir buçuk aydan üç aya kadar habs yahud üç aydan altı aya kadar nefy olunur.” Ayrıca “98. madde: ...emir ve iltimas ve ricayı mahakim ve mecalisden biri devlete ihbar itmedikten başka evvel emir ve iltimas ve ricaya mebni hilaf-ı hakkaniyet hüküm eylemiş ise gerek hâkim ve gerek meclis reisi altı sene müddetle tard ve üç sene müddetle nefy cezaları ile ve meclis azaları yalnız altı sene müddetle tard cezasıyla mücazat olunurlar ve gerek hâkim ve reisin ve azanın hiçbir vakitte mehakim ve mecalis-i memuriyetlerinde istihdamları caiz olamaz.” Akgündüz’in kitabında, kanunun 98. maddesinde geçen “hilaf-ı hakkaniyeti” okunması gereken kelime, “hilaf-ı hakikat” olarak yanlış okunmuştur. Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı*, s.849.

kullanarak halka ait mallara el koymalarına ya da sattırılmasına sebebiyet verdikleri takdirde rütbesinin derecesine bakılmaksızın işlediği suçun durumuna göre altı aydan üç seneye kadar sürülecekleri ve bir daha geri alınmamak üzere memuriyetten çıkarılacaklarını; ayrıca, memurlar gerekli görülen kamu hizmetleri dışında, bölgenin önde gelenlerini (vücûh-ı memleket) ücretsiz olarak işte çalıştırılırsa, memuriyetten çıkarılacakları ve suçunun derecesine göre altı aydan üç seneye kadar sürgüne yollanılacağına değinilmiştir.¹⁰⁹

Ülke güvenliğini tehdit eden ve toplumsal karışıklık meydana getirmeye çalışanlara öngörülen cezalar arasında sürgünde yer almıştır. 1858 Ceza Kanunu'nun 66. maddesinde, meydan ve çarşı gibi halkın topluca bulunduğu mekânlarda nutuk söyleyen, ilan yapıştıran ve ilan yoluyla cünha ve cinayet suçlarını işlemeye tahrik edenlerin olayın sorumlusu gibi muamele göreceği, fakat eylem gerçekleşmezse müebbet sürgün (nefy-i ebed) cezası alacağı belirtilmiştir. Bu maddeye 1892 tarihinde bir ek yapılmış ve cezalar tam anlamıyla belirlenmiştir. Madde de yer alan sürgün cezası çıkarılmış yerine kalebend ve hapis cezası getirilmiştir. 1912 yılında yine bir değişikliği gidilmiş, bu sefer de sadece hapis ve para cezasına yer verilmiştir.¹¹⁰ Halkı etkilemeye yönelik faaliyetleri tarif eden bu madde, zaman içinde suçlunun cezasını çekeceği alanı gittikçe sınırlandırmıştır. Madde de önce, suçluya sürgün cezası öngörülmüş, sonrasında kalebend gibi daha ağır ve hareket alanı kısıtlayan cezaya dönüştürülmüştür. Son olarak ise, sürgün ve kalebende göre mahkûmun faaliyet imkânını fazlaca sınırlayan hapis cezası haline getirilmiştir. Ayrıca halkı, devlete karşı isyana teşvik ettirmek için çalışmaların ve halkı birbirine karşı silahlandırmaya çaba gösterenlerin, faaliyetlerini henüz uygulama aşamasına

¹⁰⁹ Madde 107 ve 110. *Düstûr*, I. Tertip, I, s.561-562.

¹¹⁰ “66. madde: Her kim meydan ve esvakda ve mecma-ı nâs olan mahallerde gerek nutk irad iderek ve gerek yafta yapıştırarak veyahud matbu varaka neşr eyleyerek ahali ve sekeneyi işbu fasılda beyan olunan cinayetleri işlemeğe doğrudan doğruya tahrik ider ise ol cinayetlerin fiilen mürtekibi gibi mücazat olunur fakat zikr olunan tahrikâtın bir gûna eser-i fiiliyesi zuhur itmez ise nefy-i ebed cezasıyla mücâzat kılınır.” *Düstûr*, I. Tertip, I, s.551. 14 Haziran 1892 (2 Haziran 1308) tarihli zeyl ise şöyledir: “Ve bu makule tahrikât ve fesada dair matbu ve gayri matbu evrak ve risale-i muzırrayı neşretmek üzere nezdinde hıfzedipte henüz neşredememiş olan şahıs beş seneden akal olmamak üzere kalebend edilir ve erbab-ı fesattan olmayıp da yalnız eline geçen bu makule evrakı muzırrayı memurin-i Devlet-i Aliyyeye ibraz ve ita itmeyerek nezdinde saklayan kimse bir seneden iç seneye kadar haps olunur.” *Düstûr*, I. Tertip, Ankara: Devlet Matbaası, 1939 VI, s.1247. 24 Eylül 1912 (11 Eylül 1328) tarihli zeylde ise, “...emniyeti memlekete tehlike irat idecek surette makale neşr idenler veya sunuf-ı muhtelif-i ahaliyi yekdiğeri aleyhine tecavüze tahrik ve tahriz yolunda neşriyatda bulunanlar yahud bir içtimai umumiye de veya mecmua-i nas olan mahallerde bu suretle irad-ı nutk eyleyenler iki aydan iki seneye kadar habs olunur ve bunlardan beş liradan elli liraya kadar ceza-yı nakdi alınır...” *Düstûr*, II. Tertip, İstanbul 1331, IV, s.632-633.

gelmedikleri takdirde, bunlara müebbet sürgün cezası verilecektir. Diğer bir madde ise, askerî kurallara aykırı hareket edilmesini talep veya emredenlerin de müebbet olarak sürgün edileceği ifade edilmiştir. 1880 ve 1912 ve 1914 yıllarında maddeye yeni eklemeler ve değiştirmeler yapılmıştır.¹¹¹

Kanunun 7. maddesinde, süreli sürgün, kalebend ve hapis cezası verilmiş mahkûmların firar edip yakalanmaları halinde, ilk mahkûmiyetlerinden aldıkları ceza süresinin üçte birinden yarıya (sülüsünden nısfına) kadarının, kalan ceza süreye ekleneceği; müebbet sürgün cezası alan bir kişinin firar edip yakalanması durumunda, cezası müebbet kalebend halini alacaktır. Maddeye 17 Eylül 1867 (18 Cemazeyilevvel 1284) tarihinde yapılmış ilk ekte, geçici süreliğine uzaklaştırma nevinden cezaları tamamlamak amacıyla, menfalarında ikamet edenlerin, mahallerinde cünha, cinayet ve kabahatten daha hafif türden suç işleyip, haklarında kanunun öngördüğü ayrı bir ceza verildiği takdirde, mahkûmun ilk cezasının bitiminden sonra, ceza yerinde işlediği suçun hükmünün uygulanmasına başlanacaktır. Aynı madde de müebbet mahkûmlarının durumuna değinilmiştir. 4 Haziran 1911 (22 Mayıs 1327) tarihli değişiklikte, cinayet türünden (mücazat-ı terhibiyye genellikle müebbet cezalar verilen suçlar) suçlardan dolayı müebbet sürgün cezalılarının, cezasını tamamladığı yerde işlediği yeni suçun cezası yine müebbet sürgün ise, cezasının müebbet kalebende dönüştürüleceği maddeye eklenmiştir.¹¹² Kanunda, cezaların hafifletilmesine yönelik maddeler de yer almıştır. Müebbet kalebendin müebbet sürgüne, süreli kalebend ile hapsin geçici sürgüne çevrilebilmesinin padişahın iznine bağlı bulunduğu belirtilmiştir.¹¹³ Özetle, sadece 1858 Ceza Kanunu'nda değil, Tanzimat Dönemi'nden itibaren yürürlüğe konmaya başlanan

¹¹¹ 58. ve 60. maddeler. *Düstûr*, I. Tertip, I, s.548-549. Maddeye ait ilk düzenleme 4 Aralık 1880 (22 Teşrin-i sani 1296) tarihinde yapılmış ve maddenin başına askerî isyan ve ihtilale tahrik suçu ilave edilmiştir. 24 Eylül 1912 (11 Eylül 1328) tarihli ek ile muvakkaten kürek cezası, daha hafif bir ceza olan muvakkaten kalebendle değiştirilmiştir. *Düstûr*, II. Tertip, IV, İstanbul 1331, s.632-633. 1914 tarihli düzenlemede, kanuna yeni ayrıntılar ilave edilmiştir. *Düstûr*, II. Tertip, VI, İstanbul 1334, s.1012-1013.

¹¹² *Düstûr*, I. Tertip, I, s.538; *Düstûr*, II. Tertip, İstanbul, III, s.437. 1867 yılında maddeye bir ek yapılmışsa da bu ilave 1911'de çıkarılmıştır.

¹¹³ *Düstûr*, I. Tertip, I, s. 545-546. 47. madde şöyledir: “İdam cezasının küreğe ve kürek cezasının kalebendliğe ve müebbet kalebendliğine nefy-i ebede ve muvakkat kalebendlik ile habsin nefy-i muvakkate tebdili mutlaka irade-i mahsusa-i Padişahî'ye menuttur. Ve ber vechi muharrer irade-i seniyye-i mahsusa olmadıkça ve kanunname sarahat bulunmadıkça bir vech ile bir cezanın afvı veyahud tebdil ve tahfifi caiz değildir.” Ahmet Gökçen'in çalışmasında bu maddedeki “Hazreti” tabiri, asıl kanun maddesinde geçmemektedir. Gökçen, “Osmanlı Ceza Kanunları”, s.170.

1840, 1851, 1855, 1858 ve 1861 Ek Ceza Kanunname'lerinin tamamında sürgün cezası yer almıştır.

Sürgün, sadece ceza kanunlarında değil, anayasa maddelerinde de yer bulmuştur. 31 Ağustos 1876 tarihinde V. Murad'ın yerine gelen II. Abdülhamid, 23 Aralık 1876'da Kanûn-ı Esâsî'yi onaylamıştır. 1876 Anayasası'nın 113. maddesi, muhalefetin uzun zamandır beklediği mutluluğun yerini buruk bir sevincin almasına sebep olmuştur. 113. madde de "...Hükümetin emniyetini ihlal itdikleri idare-i zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahane'den ihraç ve teb'id itmek zatı hazret-i Padişahi'nin yedi iktidarındadır."¹¹⁴ Padişah, kendince gerekli gördüğü kişileri sürgün etme hakkını anayasayla resmen kanunlaştırmıştır. II. Abdülhamid, kanunun kendisine verdiği yetkiye dayanarak Abdülaziz'in ve V. Murad'ın tahtan indirilmesinde etkili kişileri kısa süre içinde İstanbul'dan uzaklaştırmıştır.¹¹⁵ Anayasadaki bu hakkın padişaha verilmesi, geçmişten günümüze kadar en çok tartışılan maddeleri arasına girmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından çıkarılan ilk yasal düzenlemeler arasında sürgünlerin affedilmesine ait kararlar da vardır. Önce siyasi sebeplerle sürgüne yollanmış kişilerin hakkında, sonrasında ise diğer sebeplerle uzaklaştırılmış mahkûmların affedildikleri 26 Temmuz 1908 (13 Temmuz 1324) ve 27 Temmuz 1908 (14 Temmuz 1324) tarihli padişah iradeleriyle onaylanmıştır.¹¹⁶ II. Meşrutiyet'ten sonra çıkarılan ilk beş mevzuat metni arasında, siyasi suçlar sebebiyle sürgünde yaşayanların cezalarının bittiğiyle ilgili kararlar bulunmaktadır. Cezalar arasında önceliğin sürgüne verilmesi, muhaliflerin ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin zihinlerinde, uzaklaştırılmış yakınlarının hâlâ tazeliğini koruduğunun açık bir kanıtıdır.

¹¹⁴ *Düstûr*, I. Tertip, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299, IV, s.19.

¹¹⁵ Gülsüm Şimşek, "II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler", s.34-44; Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa: Hayatı, İntiharı, Yazıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.31-56.

¹¹⁶ "Rumeli-i şâhânedede târik-i şekâvete sülûk edenlerin bazı şerâitle afları hakkında irâde-i seniyye", *Düstûr*, II. Tertip, Dersââdet: Matbaa-i Osmani, 1329, I, s.3-5; "Politika mücrimini hakkında afv-ı umuminin ikamete memur suretiyle taşraya teb'id edilenlerle Divan-ı Harp mahkûmlarına da teşmili hakkında irade-i seniyye", *Düstûr*, 2. Tertip, Dersââdet, Matbaa-i Osmani, 1329, I, s.5-6. "Cerâim-i siyasiye ile mürettebeten vukua getirilmiş cerâim-i adiyye mahkûmininin dahi afv-ı âliden istifade etmeleri hakkında irade-i seniyye", *Düstûr*, II. Tertip, Dersââdet: Matbaa-i Osmani, 1329, I, s.40-42; Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cavet Bey'in Fezlekesi*, Yay Haz: Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s.161.

2.3. Anlatılarda Sürgün Cezası

İnsanlar, sürgünü nasıl algıladılar? Önceki kısımda, kanun metinlerde sürgün cezasının zaman içinde nasıl bir değişim geçirdiğinden bahsedilmesine rağmen, kanun maddelerinde, insanların sürgünü hem bireysel hem de toplumsal açıdan nasıl algıladıkları hakkında bilgiler yoktur. Bu sebeple dönemin diğer kaynaklarında sürgünün nasıl yer aldığına değinilmek fayda sağlayabilir. Sultan Abdülaziz'in son derece kısa olan hal' fetvasında sürgüne dair bir işaret yoksa da¹¹⁷ Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal'ine dair kaleme aldığı risalede sürgüne vurgu yapmıştır:

Sual: Erkân-ı hal' işin fena yolda gittiğini kendisine haber verseler olmaz mı idi?

Cevap: Şirvanîzade (Şirvanîzade Mehmed Rüşdü) arz-ı hulûs ve ubûdiyyet maksadıyla ertesi günü Mâbeyn-i Hümâyûn'a giderek zât-ı Şahâne'ye arz eylediğine binâen o mecliste bulunan vükelâyı azl ile bazılarını vilâyet valilikleri ile teb'id ve bazılarını azl edip biraz müddet sonra dahi Şirvanîzade'yi de azl edip Halep Valiliği ile Dersaâdet'ten teb'id ve birkaç mâh mürurunda Halep'ten azl edip li-ecli't-tahkir Hicaz Valisi etmiştir. Böylece bir ufak şeyi kabul etmeyip haber verene bil böyle muamele olduğu halde hal' maddesi gibi bir azîm vak'ayı haber veren olmuş olsaydı acaba ne yapılmazdı?¹¹⁸

Risalede ifade edilenlerin doğruluğu ayrı bir mesele teşkil etmekle birlikte, asıl önemlisi metinde "teb'id", yani sürgünün üzerinde durulması ve saray erkânının, taşra valiliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmakla korkutulmalarıdır. Bu ifadeler, padişahın bazı politikalarına muhalif devlet görevlilerinin zihinlerinde İstanbul'dan uzaklaştırmaktan endişe ettiklerinin bir nevi yansımasıdır. Abdülaziz'den sonra, yaklaşık üç ay padişahlık yapmış V. Murad'ın kısa hal' fetvasında sürgüne dair bir malumat yoktur.¹¹⁹ Çünkü V. Murad, muhaliflerini sürgün ettirmemiş, hatta 3 Haziran 1876 tarihli iradeyle, yani tahta çıktığı sıradaki ilk icraatlarından birisi sürgündeki Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve

¹¹⁷ BOA, Y. EE, 21/28; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, IV, s.260. Abdülaziz'in hal' fetvasını Fetva Emni Kara Halil Efendi yazmış, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'de onaylamıştır.

¹¹⁸ Mabeynci Fahri Bey, *İbretnüma: Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve Bazı Belgeler*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968, s.127.

¹¹⁹ Danişmend, *İzahlı*, s.284; BOA, Y. PRK. MŞ, 1/2, 15 Ocak 1877 (29 Zilhicce 1293); Selda Güner, V. Murad (1840-1904): *Yeni Osmanlı, Melankolik ve Mason Birader*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınevi, 2018, s.245.

Ahmed Midhat Efendi'nin affedilmesi olmuştur.¹²⁰ Resmîyette padişah V. Murad olsa da yönetimi büyük oranda kontrol edenler Midhat Paşa ve diğer bürokratlardır. V. Murad'tan sonra tahta çıkan II. Abdülhamid'in hal' fetvasında sürgüne doğrudan yer verilmiştir. Hal' fetvasında, “bila sebep-i şer’î katl ve haps ve *tağrîb*-i reaya ve sair gûne mezalimi itiyad eyledikten sonra...” ifadeleri, yani sebepsiz yere halkını öldürmek, hapse atmak ve sürgüne yollamak gibi zulümleri alışkanlık edindiğinin üzerinde durulmuştur.¹²¹ II. Abdülhamid, ardından Selanik'teki Alatinî Köşkü'nde ikamete memur edilmiştir. Padişahın, hükümranlığı sırasında hem ceza kanunlarında hem de muhaliflere karşı uygulamalarında en çok tercih edilen cezalar arasında bulunan sürgün artık kendisine de uygulanmıştır.

Sürgün cezasının sadece padişahlar ile üst düzey devlet görevlilerine verildiği zannedilmemelidir. II. Abdülhamid'in 14 yıl boyunca (1894-1908) Mâbeyn-i Hümayun'da başkâtibliğini yapmış olan Tahsin Paşa, anılarını topladığı *Yıldız Hatıraları* kitabında sürgüne de yer ayırmıştır. Tahsin Paşa, sürgün politikasının genel işleyişine ve vilâyetlere memuriyetle uzaklaştırmaya temas etmiştir. Verilen jurnaller üzerine taşra şehirlerine teb'id edileceklerden bazılarının herhangi bir memuriyetle vazifelendirildiklerini, fakat bunların yetenekleri doğrultusunda yararlı olabileceği görevlere yükseltilmelerine kimsenin cesaret edemediğini, ayrıca bazı menfilere görev yerine, sadece aylık maaş tahsis edildiğini isabetlice belirtmiştir. Sürgünlerin ikamete memur edildikleri mahalden farklı bir menfaya göndermenin üzerlerindeki sürgünlük sıfatının zamanla kaybolmasını sağlayabileceği için ve böylece bir gün başkent İstanbul'a tekrar dönebilme ihtimalinin ortaya çıkmaması için, mekân değiştirmeye izin verilmediğini de eklemiştir. Bursa Vilâyet mektupçuluğu göreviyle ikamete memur edilmiş Süleyman Nazif'i buna örnek olarak vermiştir.¹²² İlerleyen sayfalardaki

¹²⁰ BOA, İ. DH, 723/50466, 3 Haziran 1876 (10 Cemazeyil evvel 1293); Güner, V. *Murad*, s.132-133.

¹²¹ BOA, BEO, 3727/279487, lef 2; Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutîyetin İlânı*, s.148; Abdurrahman Şeref, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutîyet Olayları (1908-1909)*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.24; Mehmet İpşirli, “Sultan Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ed: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, 2012, s.48; Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadele'ye Giriş*, İstanbul: Sabah Yayınları, 1997, II, s.24-25. II. Abdülhamid'in hal'i hakkında ayrıntı için bkz: Hasan Ali Polat, “II. Meşrutîyet Dönemi'nde Siyasî Sürgünler (1908-1918)”, (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.177-184.

¹²² Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Yayınları, 1931, s.145-146. Süleyman Nazif'in Hüdâvendigâr Vilâyeti mektupçuluğu göreviyle sürgüne gönderilmesi için bkz: İsmail Yaşayanlar, “Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hüdâvendigâr Vilâyeti

örneklerde açıklanacağı üzere, Tahsin Paşa'nın anlattıkları büyük oranda doğrudur. Mahkûmun yaşadığı yerin valisi, yeri geldiğinde menfi için gerekli prosedürleri esnetebilmiştir.

Tahsin Paşa'dan sonra Mabeyn başkâtibliğine getirilen Ali Cevat Bey'in *II. Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi* adıyla yayınlanmış kitabında da sürgünden bahsedilmiştir. II. Abdülhamid'in hal' fetvasındaki, "bilâ sebep-i şer'î katl ve haps tağrîb-i reaya ve sair güne mezalimi itiyad eylemesi" ifadelerini yorumlayan Ali Cevat Bey, küçük sebeplerden sürgüne yollananların miktarının Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğini ifade etmiştir. Ali Cevat Bey, sürgüne dair dilden dile dolaşan söylentilerde; bir söz söylemek, neşriyatı okumak, üç dört insanın bir arada bulunması, yolda giderken şehzadelere selam durdukları veya bunların dairelerinden biriyle vapurda ve tramvayda bilmeden konuşmaktan ötürü nefye uğrayanların sayısını cenab-ı Hak'tan başka kimsenin bilemeyeceğini düşünmektedir. Anlatımının devamında, duyduğu rivayetlerin tonu daha da artar; sürgün mahalline götürülürken denize atılanların, öldürülenlerin ve kesinleşmemiş suçların işkenceyle kabul ettirildiklerini aktarmıştır.¹²³ Ali Cevat Bey'in yaygın söylentiler (mütevâtir) arasında belirttiği malumatların güvenilir bir kaynağı, yani doğruluğunu veya yanlışlığını sınaıma imkânı pek yoktur. Bunlara rağmen, hatıratın asıl değeri sürgüne temas edilmesindedir. Başkâtip, döneminin siyasal ve toplumsal ortamı içinde konuşulanlardan bazılarını, yani zihninde yer edinenleri yazdığı metne almıştır. Ali Cevat Bey'deki sürgüne dair cümlelerin hemen hemen benzerleri, vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin *II. Meşrutiyet* ve sonraki birkaç yılı anlattığı kitabında da tekrarlanmıştır.¹²⁴ İki müellif tarafından, sürgünle ilgili en mübalağalı duyumların ve misallerin hatırlatılmasının pek tesadüf olmasa gerekir.

Nisan 1909'da Ali Cevat Bey'den sonra Mabeyn Başkâtipliği görevine başlayan Halit Ziya [Uşaklıgil], hem başkâtiplik görevinde yaşadıklarını anlattığı *Saray ve Ötesi*'nde hem de göreve gelmeden önceki hatıralarını ihtiva eden *Kırk Yıl*'da sürgün konusuna sık sık değinmiştir. Halit Ziya'nın etrafında sürgüne yollanmış arkadaşlarının bulunması ve padişahın iradelerini kaleme alan başkâtiplik görevini icra etmesi onun

Mektupçuluğu", *İttihatçılar ve İttihatçılar Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, III, s.267-286.

¹²³ Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s.150.

¹²⁴ Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları*, s.25. Ali Cevat Bey ile Abdurrahman Şeref Efendi'nin sürgün yorumları hem anlam hem de kelime kullanımları neredeyse tamamen aynıdır.

tanıklığının değerini arttırmaktadır. Halit Ziya Bey’de de Başkâtib Ali Cevat Bey’in yazdıklarını hatırlatan, “menfalarda çürütülen biçareler, nerelere atılıp yok edildikleri anlaşılamayan kurbanlar”¹²⁵ ifadesiyle, diğer hatırat yazarlarının aktardığı gibi, sürgün hakkındaki duyumlardan söz etme gereği duymuştur. Konunun devamında, en ağır sürgün menfalarından Trablusgarb, Yemen ve Hicaz’ın “şüphe veren biçareler için menfa” olarak kullanılmaktan başka herhangi bir amacının bulunmadığını, ayrıca buralarda hükümetin, idarenin ve askerî teşkilatın yer almadığını da belirtmiştir.¹²⁶ Trablusgarb, Yemen ve Hicaz en ağır şartların hüküm sürdüğü ve en ağır mahkûmların sürüldüğü mahallerdendir.

Sürgünlerin etkisi, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra açılan Mebûsân Meclisi’nde de görülmüş, siyasi sebeplerle sürgüne gönderilmiş birçok kişi mebus seçilmiştir.¹²⁷ Sürgün cezası, İttihat ve Terakki’nin etkili olduğu yıllarda da uygulanmıştır. Yani sürgün cezasının uygulanması ve böylece de toplum nezdindeki bilinirliği hâlâ devam etmiştir. Bu tarihlerden bahseden hatıratların büyük çoğunluğu ya sürgüne yollanmış kişiler tarafından ya da etraflarındaki kişilerden sürgün cezası alanlara bir şekilde değinmişlerdir. Kanun metinleri ile anılardan yapılan kısa alıntıların değerlendirildiği bu bölümden sonra, artık seçilen bazı sürgün örnekleri etraflıca incelenecektir.

¹²⁵ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Yay Haz: Nur Özmel Akın, İstanbul: Özgür Yayınları, 2003, s.190.

¹²⁶ Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.512.

¹²⁷ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1998, II, s.166, 169, 239, 407, 488, 529, 535, 549. II. Meşrutiyet’ten sonra sürgünlerin durumu için bkz: Kerimoğlu, *Osmanlı’da Devrim ve Fedakâran-ı Millet*, s.43-156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİREYSEL SÜRGÜNLER

3.1. Ankara ve Sürgünler

II. Abdülhamid'in iktidar yıllarında (1876-1909) birkaç kişi dışında, idamla yargılananların cezaları onaylanmamış, idam mahkûmlarının cezaları kürek veya kalebende çevrilmiştir.¹²⁸ İdam, en az tatbik edilmiş cezayken, en çok uygulanmış cezalardan birisi sürgündür. Bu dönemde sadrazamdan, sıradan bir öğrenciye varıncaya kadar, pek çok insana sürgün cezası verilmiştir. Sürgünlerin sayısı epey fazlaştığı için, her vilâyetten oradaki menfiler hakkında bilgiler içeren listeler hazırlanması istenilmiştir. Bu sayede hem sürgünlere dair bilgiler güncellenmiş hem de yaşadıkları yerlerde nasıl sözler ve davranışlar içerisinde bulunduklarından haberdar olunmuştur. Böylece sürgün öncesi ile sürgün sonrasındaki değişimlerin anlaşılmasına imkân sağlanmıştır. Önce validen, sonrasında şehir polis müdüriyetinin de katıldığı görevlilerden, vilâyetteki menfilerin isim, memleket, eski mesleği, şimdi yaşadığı şehirdeki görevi ve ceza süresini içeren listeler hazırlanarak İstanbul'a gönderilmiştir.¹²⁹ Devr-i Hamidi'nin sürgünler hakkında vilâyetlerden belirli aralıklarla malumatlar isteme uygulaması sonraki padişahların iktidarlarında da devam ettirilmiştir.¹³⁰ Ahmed Bedevi [Kuran], Mahmut Şevket Paşa Suikastı'ndan (11 Haziran 1913) dolayı Sinop'a sürülmüş bazı mahkûmların karakola sabah akşam giderek imza atma zorunlulukları olduğundan bahsetmiştir.¹³¹

¹²⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.177-178.

¹²⁹ Aydın Vilâyeti'ndeki sürgünlerin listesi için bkz: BOA, Y. EE. KP, 5/432, 25 Ağustos 1905 (12 Ağustos 1321). Bu belgeye arşivciler tarafından verilen Hicri tarihin 1323 olması gerektiği halde, yanlışlıkla 1312 yılı verilmiştir. Kastamonu için bkz: BOA, Y.MTV, 227/166, 7 Nisan 1902 (28 Zilhicce 1319). Halep için bkz: BOA, Y.PRK.UM, 74/121, lef 1, 14 Mart 1905 (1 Mart 1321); Aynı belge, lef 2. Ankara için bkz: BOA, Y. PRK.DH, 13/63, lef 2, 27 Ağustos 1905 (14 Ağustos 1321).

¹³⁰ BOA, DH. EUM. MTK, 56/7, lef 1, 5 Kasım 1914 (23 Teşrin-i evvel 1330); BOA, DH. EUM.1.Şb, 4/46, lef 6, 8, 9, 10, 23 Ekim 1916; BOA, DH. EUM. 1.Şb, 9/10, lef 2, 25 Kasım 1916 (12 Teşrin-i sani 1332); DH. EUM. ADL, 25/10, lef 1, 2, 4 Ekim 1916 (21 Eylül 1332); Aynı belge, lef 3, 27 Mayıs 1916 (14 Mayıs 1332); BOA, DH. EUM. SSM, 10/39, 14 Nisan 1917 (14 Nisan 1333).

¹³¹ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.620; Polat, "Siyasî Sürgünler", s.328.

Anlaşıldığı kadarıyla, bunun sürgünlerin tamamına değil, sadece siyasi nedenlerle uzaklaştırılmış menfilere tatbik edilmiştir. Ankara’da böyle bir uygulamaya rastlanılmamıştır. Sürgünlerin menfalarında uymak zorunda oldukları kurallar büyük oranda benzerse de yeri geldiğinde kişilere ve mekânlara göre değişiklik göstermiştir.

Ankara’daki sürgün örneklerinin seçilmesinde bazı kriterler belirlenmiştir. Bunlardan ilki, sürgün edilmiş kişinin memleketinin Ankara olmamasıdır, yani herhangi bir vilâyetten tekrar doğum yerine gönderilenler araştırmaya dâhil edilmemişlerdir. Çünkü, böylece araştırmanın temel sorularından ve problemlerinden birisi olan neden Ankara’nın? yanıtı büyük oranda ortaya çıkmakta ve soru anlamını yitirmektedir. Örnekler tespitinde ve şehrin onlar üzerindeki etkisinde, özellikle bilinen unsurlardan değil, muğlak kalan hususlardan hareket edilmiştir. İkinci kriter, sadece Ankara Vilâyet merkezinde ikamet etmek üzere yollanmış sürgünlerin seçilmesidir. Vilâyetin sancak ve kazalara sürülmüş kişiler araştırmasının sınırları dışındadır. Üçüncü kriter, sürgünlere ait temel kaynağı teşkil eden arşiv belgelerinin ve diğer kaynakların sayısı, bunların içeriklerinin menfilerin Ankara yaşamını dair neler söyledikleridir.

Ankara’dan seçilmiş bireysel sürgünlerin ayrıntılarına geçmeden önce, şehirdeki sürgünlerin genel profilini değerlendirmek faydalı olacaktır. Böylece kapsam dışı bırakılanların eksikliği biraz olsun giderilebilir. II. Abdülhamid dönemi Ankara’sındaki sürgünlerin genelini anlamak için, 27 Ağustos 1905 tarihinde vilâyet polis müfettişliği tarafından düzenlenmiş listeden yararlanılmıştır. 27 Ağustos 1905 tarih itibarıyla Ankara Vilâyeti’nin tamamında 167 sürgün yaşamaktadır. Menfilerin ikamete memur olduğu mahal kısmında (sürgün yeri) Ankara, Çorum, Kayseri, Yozgat, Kırşehir sancakları ayrı ifade edildiği gibi, Haymana, Arabsun, Nallıhan, Haymana, İskilib, Keskin, Yabanabad, Bala ve Mihallıçık gibi kazalar da ayrı belirtmiştir. Sürgün listesinden anlaşıldığı kadarıyla, menfa bölümünde Ankara yazan mahkûmlar sadece vilâyet merkezine sürülenlerdir. Şehirde, vilâyet merkezî, sancaklar ve kazalardan oluşan üçlü sınıflandırma üzerinden hareket edilmiştir. 103 mahkûmun menfası Ankara’dır. Ankara Vilâyet merkezinden sonra, Kayseri Sancağı en çok sürgün gönderilmiş mahaldir. Doğum yeri Ankara olup memleketi Ankara’ya sürülenlerin sayısı 29’dur. Buna sancaklar ve kazalar dâhil değildir. Şehir dışından en çok menfi İstanbul’dan gönderilmiştir. Ayrıca Medine, Yunanistan, Bulgaristan, Bosna, Şark-i Rumeli, Köstence, Rusçuk, Karadağ, Varna, Silistre, Lofça ve Kırım’dan gelenler de vardır. Mahallerden anlaşılabileceği üzere, Balkan

bölgelerinden gelenler öne çıkmaktadır. Bunların tamamına yakını Bulgar kökenli firari askerlerdir.¹³² Asker kaçaklarının Ankara'ya sürülmeleri tesadüfî de değildir. Çünkü Ankara'da bir redif fırkası görev yapmaktadır.¹³³ Bu bölümde, Ankara Vilâyet merkezindeki sürgünlerden Gazze müftüsü Mehmed Hanefi, oğlu Ahmed Arif ve müftünün kardeşi Abdülhay Faik, imam Mehmed Vehbi, talebe Naciye Hanım ve gazeteciler İsmail Faik ve Hamid Subhi üzerinde durulacaktır.

3.2. Eşrafın Gücünü Kontrol Altına Almak: Gazze Müftüsü Mehmed Hanefi (1898-1904), Oğlu Ahmed Arif (1898-1905) ve Müftünün Kardeşi Abdülhay Faik (1898-1905)

Burada üzerinde durulacak sürgünler, Gazze müftü Mehmed Hanefi Efendi, oğlu Ahmed Arif ve müftünün kardeşi Abdülhay Faik'tir. "Sürgüne gönderilmiş kişiler kimdir?" ve "Neden sürgüne gönderilmişlerdir?" sorularına cevap bulmak amacıyla sürgün öncesi yaşamlarından da bahsetmek gerekmektedir. Sürgün, esasta üç aşamalı bir süreçtir; sürgün öncesi, sürgün hayatı ve affedilmedir. Bütünlüklü bir irdeleme, üç kriterinde dikkate alınmasıyla yapılabilir. Üç Hüseyini'nin Gazze'deki faaliyet alanları çok geniş bir tabana yayıldığı için, sadece memleketlerindeki görevlerinden, yani devletle temas halinde oldukları vazifelerden bahsedilecektir. Müftü, kendisine yöneltilen şer'î ve fıkhi sorunları dinî hükümler çerçevesinde çözmekle görevli kişidir. Halkın karşılaştığı günlük inançsal sorunları çözmek amacıyla fetva vermektedir. Görev yaptığı idari birim içinde Şeyhülislam'lığa bağlı en yetkili memur olan müftünün ataması Şeyhülislam tarafından yapılmaktadır.¹³⁴ Müftülük, sadece Mehmed Hanefi'ye ait bir görev değildir. Bir üyesi olduğu Hüseyini sülalesi, memleketleri Gazze'de bu görevi uzun senelerdir kendilerinde bulundurmaktadır. Kısacası, Mehmed Hanefi yörenin nüfuzlu gruplarından birisine mensuptur. Hüseyini ailesinin Gazze'deki etkisi, müftülükle sınırlı kalmamış ve pek çok

¹³² BOA, Y. PRK. DH. 13/63, lef 2, 27 Ağustos 1905 (14 Ağustos 1321).

¹³³ *Ankara Vilâyet Salnamesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 (1900), s.106-110; *Ankara Vilâyet Salnamesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1320 (1902), s.94-119.

¹³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nde İlimiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.173; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, II, s.601.

alana yayılmıştır.¹³⁵ Bu sürgünü anlamak için, dönemin Gazze'sini yakından tanımak ve üç şahsın mensup olduğu Hüseyinilerin XIX. yüzyıldaki durumlarına bakmak gerekmektedir.

Osmanlı taşrasında yerel iktidarlar, belli ailelerin sorumluluğunda idare edilmekteydi. Taşra elitleri ile Osmanlı yönetimin karşılıklı menfaatleri doğrultusunda beraber çalışmaktaydılar.¹³⁶ Kentteki bazı işlerin önceliği onlara veriliyor ve bunlar belli makamlara getirilebiliyorlardı.¹³⁷ Yaşadıkları bölgede uzun yıllardır ikamet ettikleri için hem kendi aralarında hem de yakın çevreyle ilişki ağlarına sahiptiler. Devlet memuru gibi

¹³⁵ Hüseyiniler hakkında bkz. Joseph Nevo, "The Renewal of Palestinian Political Activity 1943-1945: The Shifting of the Pivot of Dissension from the Husayni Nashashibi Conflict to the Husayni-Istiqlali Rivalry", *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Ed: Gabriel Ben-Dor, Tel Aviv: Turtledove Publishing, 1978, s.59-72; Butrus Abu Manneh, "The Hüseyinis: The Rise of a Notable Family in the 18 th Century Palestine", *Palestine in the Late Ottoman Times*, Ed: David Kushner, Jerusalem: Yad Izhak Ben- Zvi, 1986, 93-108; Ilan Pappé, "From the Politics of Notables to the Politics of Nationalism: The Husayni Family 1840-1922", *Middle Eastern Politics and Ideals: A History From Within*, Ed: Ilan Pappé-Moshe Ma'oz, London: I. B. Tauris, 1997, 163-207; Ilan Pappé, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty: The Husaynis 1700-1948*, London: Saqi Books, 2017; Muttalip Şimşek, "Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyiniler", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Mayıs 2019): 39-75; Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden: E.J. Brill, 2011, s.286-293; Anıl Atmış, "*Kudüs Eşrafından Hüseyini ve Halidi Aileleri*", (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s.8-14. Kudüs'te faaliyet gösteren Hüseyini ailesi ile Tunus'ta bulunan Hüseyiniler birbirinden farklı gruplardır. Tunus'ta bulunan Hüseyiniler için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseyini Ailesi", *Belleten* 72, Ekim 1954, s.545-580; Atilla Çetin, "Hüseyiniler", *DİA*, XIX, 26-28.

¹³⁶ Osmanlı taşrasında ayan ve eşrafın rolü üzerine son dönemde yapılmış bazı çalışmalar için bkz: Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ed: Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev: Ayşe Berktaş, Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, II, s.761-884; Antonis Anastasopoulos (Ed.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Rethymno: Crete University Press, 2005; Fikret Adanır, "Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri", *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı İmparatorluğu (1603-1839)*, Ed: Suraiya Faroqhi, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, 195-229; Suraiya Faroqhi, "Merkezi Devletle Başetmek Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan", *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*, Çev: Beril İdemen, Der: Fikret Adanır-Suraiya Faroqhi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, 403-436; Ali Yaycıoğlu, *Partners of the Empire: The Crisis of the Ottoman Order in the Age of Revolutions*, California: Stanford University Press, 2016; Jane Hathaway, *Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları 1516-1800*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 101-142; Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV: Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 69-104; Bruce Masters, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları 1516-1918: Sosyal ve Kültürel Bir Tarih*, Çev: Feray Çoşkun, İstanbul: Doğan Kitap, 2017, s.193-199. Ankara'da ayanlık için bkz: Mustafa Kaya, "18. Yüzyılda Ayanlık ve Ankara'da Ayan Aileleri", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

¹³⁷ Albert Hourani, "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Ed: William R. Polk-Richard L. Chambers, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, 71-73, 89, 91-93; Ali Yaycıoğlu, "Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk: Çatışma Mı Ortaklık Mı?", *Osmanlı Dünyası*, Ed: Christine Woodhead, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 558; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.239, 243; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ceren Elitez, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014, s.18.

otoritelerinin tamamını padişaha borçlu olmadıkları ve özellikle başkentle aralarında mesafe fazlalaştıkça üstleriyle aralarındaki idari kontrol zayıflayabiliyordu. Böylece bölgelerinde daha rahat hareket edebiliyorlardı. Tanzimat merkeziyetçiliği, taşradaki ayan ve eşrafın gücünü azaltmayı amaçlamasına rağmen, bunların idari birimlerde yeni oluşturulmuş yerel meclislere üye seçilmeleri çok zor olmamıştır. Belediye meclislerinde görev alacak kişilerden “ahalinin en akıllısı, seçkini, devlet işlerinden anlayan ve ülkenin durumunu iyi bilen”, itibarlı bir durumda olmak, okuryazar ve belirlenen miktar vergi ödemek şartlarını taşımaları istenilmiştir. Açıkça, büyük oranda yöre eşraf ve cemaat liderlerinin tarifi yapılmıştır. Böylece Tanzimat’ın getirdiği düzenlemelere karşı uyum sağlamaya başlayan taşra seçkinleri etkinliklerini uzun bir süre daha devam ettirmişlerdir.¹³⁸

Gazze Müftüsü Mehmed Hanefi, Ahmed Arif ve Abdülhay, Kudüs’ün önde gelen ailelerinden Hüseynilere mensupturlar. Hüseyniler, Hazret-i Hüseyin’in soyundan geldikleri için seyyid olarak adlandırılmışlardır. Bunun gereğince de Kudüs nakibü’l-eşraflığının idaresini üstlenmişlerdir.¹³⁹ Kimliklerindeki inançsal boyutun hem toplum içerisinde hem de devlet nezdinde sağladığı avantajlar onların bürokratik sistemde belirli makamlara gelmelerini kolaylaştırmıştır. Hüseyni ailesi, nakibü’l-eşraflığın (seyyid ve şerif kökenli insanlarla ilgilenen yetkili) yanında Harem-i şerif şeyhliği ve müftülük gibi kritik öneme sahip görevlerde etkinliklerini arttırmaya başlamıştır. Hüseyniler, şer’î, maarif, vakıf ve bürokrasideki kadroların içerisinde faal olarak bulunmuşlardır.¹⁴⁰ 1864

¹³⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, s.37,74,80,85,87; Yaycıoğlu, “*Geç Dönem Osmanlı*”, s.577-578; Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004, s.121-122,130.

¹³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.169; Rüya Kılıç, “*Osmanlı Devleti’nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), s.137,139; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *DİA*, XXXVII, s.41; Dror Ze’evi, *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev: Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.86; Murat Sarıca, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nakibü’l-Eşraflık Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s.2; Mohanad S. M. Alamleh, “*Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914*”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), s.126.

¹⁴⁰ Avcı, *Kudüs*, s.122; Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim ve Yaptıklarım (1890-1922)*, Haz: Nur Özmel Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s.102-105; Ilan Pappé, “From the Politics of Notables to the Politics of Nationalism: The Husayni Family 1840-1922”, *Middle Eastern Politics and Ideas*, Ed: Moshe Ma’oz-Ilan Pappé, London: I. B. Tauris Press, 1997, 179; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye*: Matbaa-i Amire, 1316 (1898), s.1246; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye*: Matbaa-i Amire, 1317 (1899), s.1470, 1473; *İlmiye Salnamesi, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye*: Matbaa-i Âmire, 1334 (1916), s.68, 93; Kâmil Cemil el-Aselî, “Kudüs: Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, *DİA*, XXVI, s.335; Şerife Memiş, “*Osmanlı Taşra Toplumu*

yılında kurulan Kudüs Belediyesi'nde Meclis İdare üyeliklerine girerek kırsal bölgelerin yönetiminde de faaliyetlerini arttırmışlardır.¹⁴¹ 1882 senesinde aileden Selim Hüseyini Kudüs Belediye başkanlığına getirilmiş ve bu görevi 16 yıl boyunca devam ettirmiştir.¹⁴² Selim Hüseyini, Mehmed Hanefi'nin eniştesidir.¹⁴³ Kudüs ve civarındaki birçok müftülüğe kendilerine yakın kişilerin tayinini sağlamışlardır. Başka bir deyişle, yüksek idari makamlarda ve başka memuriyetlerde ailenin üyelerine de rastlanılmaktadır.

Hüseyiniler, 1890'lara gelindiğinde Kudüs'te, özelde Gazze'de etki alanlarını genişletmişlerdir. Bu durum devlet için artık mutabakatın zayıflaması ve sorunların iyice artması anlamına gelmekteydi. 1897 yılında Kudüs Mutasarrıflığına atanan Mehmet Tevfik [Biren] Bey'in hem 1900 yılında Mâbeyn-i Hümâyûn'a yazdırdığı raporda hem de hatıralarında, Hüseyini ailesinin Kudüs'teki memuriyetlerde kadrolaşmalarının vahim bir hal aldığı, onları şikâyet eden veya kendilerine engel çıkaran birisi olduğu takdirde, bunların devlet dairelerindeki işlerinde sorunlar çıkardıkları anlatır. Mehmet Tevfik Bey, böyle bir konuda tahkikat yapılacak olsa dahi bunu gerçekleştirecek memurun büyük oranda Hüseyini olacağı için ailenin istediği yönde sonuç çıkacağını ileri sürmüştür. Mehmet Tevfik Bey, köylülerden toplanan aşar vergisinden devlete gitmesi gereken paydan bir kısmını Hüseyinilerin kendilerine ayırdıklarını da ifade etmiştir.¹⁴⁴ Mutasarrıf'ın gelir gelmez böyle bir incelemeye girişmesi tesadüf değildir. 1875'te Kudüs

ve Vakıf Kurumu: Kudüs 1703-1831", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), s.53, 191; Bruce Masters, "Arap Vilâyetlerinde Yarı Özerk Güçler", *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, Ed: Suraiya Faroqhi, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s.235.

¹⁴¹ Avcı, *Kudüs*, s.124,125,128,147.1805-1814 yılları arasında Hüseyini ailesi Kudüs vakıflarının %15'ini kontrollerinde tutuyorlardı ve rakip aileden Halidilerin payı ise %14'e tekabül ediyordu. Gabriel Baer, "Jerusalem's Families of Notables and the Wakf in the Early 19 th Century", *Palestine in the Late Ottoman Times*, Ed: David Kushner, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Press, 1986,119-120. Hüseyini ailesi, vakıflarının sayısını XVIII. yüzyıldan itibaren arttırmaya başlamıştır. Ayrıntı için bkz: Alaattin Dolu, "18. Yüzyılda Kudüs'te Kültürel Sermayenin Dönüşümü: Ulema Aileleri ve Vakıfları", Kudüs: Tarih, Şehir, Toplum, Ed: Yunus Çolak-Latif Karagöz, İstanbul: İlem Yayınları, 2019, 53-83.

¹⁴² Butrus Abu Manneh, "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19 th Century", *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Ed: Gabriel Ben-Dor, Tel Aviv: Turtledove Publishing, 1978, 27-28; Majid Khadduri, *Arab Contemporaries: The Role of Personalities in Politics*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1973, s.71-72; Avcı, *Kudüs*, s.126; Memiş, "Kudüs", s.251; Alamlah, "Kudüs", s.186. Atmış, "Hüseyiniler ve Halidiler", s.50-53. Hüseyini ailesinin sürekli müftü çıkarmasına nispetle bazı belgelerde onlar için "müftüzade" ve "müftüzadeler" ifadesi kullanılmaktadır. BOA, İ. TAL, 45/52, 7 Mart 1894 (23 Şubat 1309); BOA, BEO, 651/48815, lef 37, 8 Nisan 1895 (27 Mart 1311). Başka bir belgede ise, "müftü ailesi" olarak geçmektedirler. BOA, DH. MKT, 425/68, lef 1, 11 Eylül 1895 (21 Rabiulevvel 1313).

¹⁴³ BOA, BEO, 872/65369, lef 3, 1 Aralık 1896 (9 Teşrin-i sani 1312).

¹⁴⁴ BOA, Y. PRK.UM, 50/126, 10 Temmuz 1900 (12 Rabiulevvel 1316); Mehmet Tevfik Biren, *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2006, I, s.136-137.

Mutasarrıflığı'na atanan Faik Bey'den, görevi 1902'de sona ermiş olan Mehmed Cevad'a kadar ki dönemde 6 mutasarrıf görev yapmıştır. Mutasarrıflardan üç tanesinin azledilme sebepleri arasında halk nezdinde ön plana çıkamamaları ve üstünlüğü ellerinde tutamamaları yer almaktadır. Buradaki iktidar savaşlarının yoğunluğu artmaya başladıkça, merkezî yönetim tarafından tehlikeli addedileceklerdir. Yayıcıoğlu'nun deyişiyle, "ortaklık çatışmaya" dönüşmeye başlayacaktır.

Hüseyinler, sadece Kudüs mutasarrıflarıyla değil, bölgenin askerî erkânıyla da sorunlar yaşamışlardır. Gazze Nakibüleşraf Kaymakamı Hüseyin Tevfik el-Hüseyini ve Abdülhay Faik (sonrasında Ankara'ya sürüleceklerden olan) tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan arizada, Kudüs Mevki Kumandanı Rüstem Paşa'nın "halkı aleyhlerine teşvik ettiklerini", Gazze eski müftüsü Sakallah'ın,¹⁴⁵ Paşa'nın izniyle haklarında "ifsadata", yani fesat ve karışıklıklara devam ettiğini, Sakallah'ın yine Paşa'nın tavsiyesiyle bir layiha tertip ettiği, müftü ve diğer aile mensuplarına dair şikâyetle bulunmak amacıyla İstanbul'a gittiğini belirtmiştir.¹⁴⁶ Yaşananların ne kadarının gerçeği yansıttığı ayrı bir konu olsa da anlaşılan Mehmed Hanefi ile rekabette olan Sakallah'da işin içinde katılmıştır. Yeri geldiğinde bölgenin yerel eşrafı birbirlerine karşı kullanılmıştır.

Mehmed Hanefi hakkında tahkikat yapmak amacıyla Beyrut Vilâyeti mektupçusu Abdullah Necip'in görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Mektupçunun incelemesi ve Beyrut Valisi'nin yazısı sonucunda, Hanefi ve kardeşi Abdülhay'ın görevleri sebebiyle kontrollerinde bulunan bazı arsa ve bahçe gibi emvalleri akrabalarının üzerine

¹⁴⁵ Hüseyini ailesinden Ahmed Muhyiddin Efendi, Gazze müftülüğünden alındıktan sonra, yerine Sakallah Efendi tayin edildiyse de bu görevde yaklaşık iki yıl kalmıştır. Sonrasında yine Hüseyini ailesinden ve Ahmed Muhyiddin'in oğlu Mehmed Hanefi Gazze müftülüğüne getirilmiştir. Sakallah ve Hüseyini ailesinin karşılıklı şikâyetleri uzun bir süre sonrasında da devam etmiştir. Johann Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden: E.J. Brill, 2011, s.288-289. Mehmed Sakallah Efendi, 1893 ve 1894 devlet salnamelerinde Yafa Naibi olarak görülmektedir. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1311 (1893), s.852; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1312 (1894), s.870.

¹⁴⁶ BOA, DH. MKT, 2013/130, 23 Ekim 1892 (1 Rabiulahir 1310); BOA, DH.MKT, 2021/111, 18 Kasım 1892 (27 Rabiulahir 1310); Muttalip Şimşek, "Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler", *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2019): 69-70; BOA, HR. TO, 398/43, 23 Kasım 1892. Hüseyin Tevfik ve Abdülhay Faik Efendiler, Sakallah'ın fıkıhtan başka bir şey bilmediğini ve bunun anlamına dahi vâkıf olmadığı halde, Kudüs Mutasarrıfı Faik Bey ile Şeyhülislam Hayrullah Efendi'yle olan münasebetinden dolayı müftülüğe getirildiğini belirtmiştir. Faik Bey'in yöneticilik yaptığı senelerde, aileyle aralarında sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır.

geçirdikleri, yani zimmet suçu işledikleri tespit edilmiştir.¹⁴⁷ Şikâyetlerden birisi de Hanefi Efendi'nin verdiği hutbede namı olan Hüseyini'yi zikrettiğidir. 27 Şubat 1895 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında, hutbede namını geçirdiğine yönelik söylentilerin iddia değil, gerçek olduğu anlaşılmıştır. Müftü'nün kendi yakınlarını memuriyetlere yerleştirmesinin hükümet idaresinde zararlı etkiler meydana getireceğinden dolayı Hanefi Efendi'nin görevden alınması ve kaymakamınsa başka bir yere atanmasına karar verilmiştir. Ayrıca Gazze Kaymakamı Bedirhan Paşazade Hasan Bey ile Mısır arasında bir mukavele yapıldığı hakkındaki rivayetin gerçekliğinin araştırılması istenilmiştir.¹⁴⁸ Abdülhay'ın ise, bu tarihlerde hatipliğini yaptığı camide vaaz verme görevini yerine getirmediği, bunun yerine 16-17 yaşlarındaki kendi oğlu ile Mehmed Hanefi'nin oğlu Ahmed Arif'e hutbe verdirdiğine dair bir şikâyetle bulunulmuştur.¹⁴⁹ Ahmed Arif ise, bu dilekçenin verildiği yıldaki yaşı 26 veya 27'dir.¹⁵⁰ Kaynaklarda Ahmed Arif'in neden sürgüne yollandığına ve uzaklaştırılma öncesinde Gazze'de devlet ile arasında ne tür olumsuz faaliyetlerin yaşandığı hakkında malumat verilmemiştir. Ahmed Arif'e yapılan şikâyetin doğruluğu ayrı bir konuyu teşkil etse de sürgün öncesinde Gazze'de yaşanmış vakaları anlamak adına akılda tutulmalıdır. Mehmed Hanefi, Abdülhay ve Ahmed Arif'e isnat edilmiş suçların çoğu şer'î nüfuzlarını devlet aleyhinde kullandıklarında toplanmaktadır.

Soruşturma burada bitirilmemiş aksine, kapsamı daha da genişletilmiştir. Dâhiliye Nazırı Rıfat tarafından Sadaret'e yazılan 8 Nisan 1895 tarihli yazıda, Kudüs Mutasarrıfı

¹⁴⁷ BOA, DH. MKT, 317/35, lef 4, 7 Ocak 1895 (26 Kânun-ı evvel 1310); BOA, DH. MKT, 359/26, lef 5, 20 Ocak 1895 (23 Recep 1312); lef 3, 19 Ocak 1895 (7 Kânun-ı sani 1312); lef 6, 4 Şubat 1895 (23 Mart 1311); BOA, BEO, 651/48815, lef 23, 31 Ocak 1895 (19 Kânun-ı sani 1310), lef 22, 2 Şubat 1895 (21 Kânun-ı sani 1310. Mehmed Hanefi, Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı 20 Ocak 1895 (23 Recep 1312) tarihli dilekçesinde, tahkikat için gönderilen Beyrut Vilâyet mektupçusu Abdullah Necib Efendi'nin, redif binbaşısının evine misafir edildiğini ve kimseyle görüşmemesi için evin gözetim altına alındığı, ayrıca bunda binbaşıyla beraber Gazze kaymakamı Bedirhan Paşazade Hasan Bey'in etkisi olduğunu ifade etmiştir.

¹⁴⁸ BOA, MV, 84/1, 27 Şubat 1895 (2 Ramazan 1312); BOA, Y.A. HUS, 321/59, 4 Mart 1895 (7 Ramazan 1312); Büssow, *Hamidian Palestine*, s.292. Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, şikâyetlerde Hanefi Efendi'yi destekleyici tutumu için bkz. BOA, BEO, 651/48815, lef 27, 19 Mart 1895 (7 Mart 1311). İbrahim Hakkı'nın su-i idare davranışlarda bulunduğu dair Dâhiliye Nezareti'nden Sadrazam'a yazılmış yazı için bkz: Aynı belge, lef 37. Hüseyinlerin memur kadrolarının çoğunluğunu elde ettiğini ve İbrahim Hakkı Paşa'nın bu konuda başarı sağlayamadığı, sonrasında yerine gelen Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik'te ifade etmiştir. Biren, *Hatırat*, s.137; İhsan Satış, "Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30, 2015, s.565.

¹⁴⁹ BOA, BEO, 570/42743, 13 Şubat 1895 (1 Şubat 1310).

¹⁵⁰ İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi, Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said), 203/11, lef 1; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, I, s.169. Ahmed Arif'in doğum tarihi Hicri 1285, miladi 1868-1869'dur.

İbrahim Hakkı Paşa'nın da rüşvet aldığı gerekçesiyle dâhil olduğu tahkikatta, onun dört yüz lira alarak Hanefi'yi müftü yaptırdığı belirtilmiştir. Yazının devamında, Gazze müftülüğünün ilga edilmesi, Hanefi'nin hızlıca oradan kaldırılması, mutasarrıfın değiştirilmesi ve kaymakamın Suriye Vilâyeti'ne çağırılıp mahkemeye alınması gerektiği yazılmıştır. Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi'nin onayıyla müftü Hanefi Efendi 30 Temmuz 1895 tarihinde görevinden alınmıştır.¹⁵¹ Gazze kaymakamı Hasan Bey'de Erdek'e tayin edilmiştir.¹⁵²

Gazze müftülüğünün neden ilga edilmesi gerektiğinden bahsedilmemişse de müftülüğe Hanefi'den sonra seçilecek kişinin yine Hüseyinilerden olacağının öngörüldüğü ve müftülüğün kapatılmasıyla bu ihtimalin ortadan kaldırılmaya çalışıldığı düşünülebilir. Dolayısıyla amacın, farklı insanlar üzerinden de olsa Hüseyinilerin otoritelerinin devamını engellemektir. Hanefi Efendi'nin oğlu Ahmed Arif, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden yaklaşık altı ay sonra Gazze meclis idare üyeliği ile Gazze müftülüğü vazifelerini üstlenecektir.¹⁵³ Gazze müftülüğün ilga edilerek 1909 yılına kadar herhangi birinin atanmaması dolayısıyla var olan soruna kalıcı bir çözüm üretilmemesi, en azından müftü seçiminde devlet otoritesinin bölgede zayıf kaldığının bir göstergesidir. Müftü ve kardeşinin üstlendikleri görevlerin fazlalığı da bunu doğrulamaktadır. Hanefi Efendi, Gazze müftülüğüne ek olarak, kazanın maarif ve evkaf komisyonlarının başkanlığını üstlenmiştir.¹⁵⁴ Hanefi Efendi'nin kardeşi Abdülhay Efendi'nin de Kudüs İdare Meclis azalığı, iane-i askerîye komisyonu başkanlığı görevleri bulunmakta¹⁵⁵ ve İzmir payeli Gazze uleması arasında yer almaktadır. Son olarak da Gazze'deki Cami-i Kebir-i Ömeri'nin hatibidir.¹⁵⁶ Hanefi Efendi'nin oğlu Ahmed Arif

¹⁵¹ BOA, BEO, 651/48815, lef 37, 8 Nisan 1895 (27 Mart 1311); Aynı belge, lef 31, 30 Temmuz 1895 (18 Temmuz 1311). Mehmed Hanefi'nin görevden alınmasıyla ilgili arızası için bkz. Aynı belge, lef 30, 13 Eylül 1895 (23 Rebiülevvel 1313).

¹⁵² BOA, İ. DH.1328/46, 23 Eylül 1895 (11 Teşrin-i evvel 1311).

¹⁵³ İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi, Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said), 3048-203/11, lef 1, 3, 8, 18 Ekim 1911 (5 Teşrin-i evvel 1327); BOA, ŞD, 2311/29, lef 7, 19 Mayıs 1911 (6 Mayıs 1327); BOA, DH. SYS, 75/1, 25 Nisan 1912 (8 Cemazeyilevvel 1330); BOA, ŞD, 2315/25, 27 Eylül 1912 (14 Eylül 1328).

¹⁵⁴ İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi, Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said), nr. 3734-225/20, lef 1, 3 Eylül 1892 (22 Ağustos 1308); Aynı belge, lef 7, 24 Ekim 1894 (12 Teşrin-i evvel 1310); BOA, DH. SAİD.d, 71/263, s.263; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, III, s.174.

¹⁵⁵ BOA, Y. A. HUS, 382/57, lef 2, 22 Şubat 1898 (30 Ramazan 1315); Atmış, "*Hüseyini ve Halidi*", s.14.

¹⁵⁶ *İlmiye Salnamesi*, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1334 (1916), s.86; BOA, BEO, 570/42743, 13 Şubat 1895 (1 Şubat 1310).

ise, babasının Gazze müftülüğü sırasında Fetva Emmini görevini icra etmiştir.¹⁵⁷ Ahmed Arif'in Meşihat'taki sicil kaydında, Fetva Emmini vazifesinde bulunduğu belirtilmişse de 19 Mayıs 1911 tarihinde kendisi tarafından yazılmış tercüme-i hâlinde, babasının Gazze müftülüğü sırasında, kendisinin hiçbir memuriyette bulunmadığını ifade etmiştir. Kendisinin, o senelerde tahsille meşgul olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁸ İngiliz kaynaklarının edindiği bilgilere göre, Ahmed Arif, hırsızların başkanıdır.¹⁵⁹ Hırsızlıktan neyin anlaşılması gerektiğine dair, bu kaynakta herhangi bir açıklık yoktur. Ahmed Arif'in, memleketinde hangi görevle uğraştığı üç kaynakta da farklıdır. Ayrıca Gazze'deki faaliyetleri, babası ve amcasına göre muğlak kalmaktadır. Mehmed Hanefi, Abdülhay ve Ahmed Arif'in icra ettikleri vazifeler, nüfuzlarının geniş bir alana yayıldığını açıkça kanıtlamaktadır.

Hanefi Efendi ile kardeşi Abdülhay Efendi görevlerinden alınmışlarsa da olaylar burada kapanmamıştır. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiş biri isimsiz diğeri de iki kişinin imzasını taşıyan 19 ve 26 Kasım 1896 tarihli iki yazıda, Hanefi Efendi'nin akrabalarının Gazze ve Kudüs'te bulunduğu memuriyetler belirtilerek yaptıkları mezalimlerin engellenmesi istenilmiştir.¹⁶⁰ Yeni atanan Gazze kaymakamı Kazım Efendi'nin de göreve başladıktan bir buçuk yıl sonra bu sürece dâhil olarak hakkında "irtikabât-ı sair yolsuz ahval ve hareketi" ihbarının doğru olup olmadığının ve kazadaki "memurun-i mahallîyeyi" incelenmesi amacıyla 12 Aralık 1896 tarihinde yine Beyrut'tan "emin ve muktedir" bir tahkik memurunun vazifelendirilmesi istenilmiştir. Beyrut Meclis-i İdare Başkâtibi Ahmed Faik Efendi'ye Ocak 1897'de bu görev verilmiştir.¹⁶¹ Konuyu araştırmak için Beyrut'tan memur tayin edilmesi, sorunun Kudüs yönetimince çözülemediğini ve süreçte Kudüs civarında güvenilir, işinde muktedir bir memurun etkili olamayacağından endişe duyulduğunun bir nevi işaretidir. Hanefi Efendi'ye ilişkin yapılan şikâyetler arasında, onun mahallî memurlar üzerinde etki meydana getirdiğidir.

¹⁵⁷ Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, s.169; Atmış, "Hüseyni ve Halidi", s.20.

¹⁵⁸ BOA, ŞD, 2311/29, lef 7, 19 Mayıs 1911 (6 Mayıs 1327). Ahmed Arif, bu belgede Ankara'ya sürgün edildiğinde yaşının, "ancak yirmi beş" olduğunu ifade ederek yaşını küçük göstermiştir. Sürgüne gönderildiği 1898 senesinde 29-30 yaşındadır (H.1285).

¹⁵⁹ The National Archives (TNA), Foreign Office (FO), 424/195, s.74, 26 Şubat 1898. "The son of the Mufti, Ahmed Arif, was the head of the thieves."

¹⁶⁰ BOA, BEO, 872/65369, lef 2, 19 Kasım 1896 (7 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 1, 26 Kasım 1896 (14 Teşrin-i sani 1312); Avcı, *Kudüs*, s.126-127.

¹⁶¹ BOA, BEO, 883/66202, lef 2, 12 Aralık 1896 (30 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 1, 19 Aralık 1896 (14 Recep 1314); BOA, DH. ŞFR, 203/29, 18 Ocak 1897 (6 Kânun-ı sani 1312); BOA, BEO, 905/67826, 4 Şubat 1897 (23 Kânun-ı sani 1312); BOA, BEO, 940/70463, 25 Nisan 1897 (13 Nisan 1313).

Bu iddianın doğruluğu ayrı bir konu olmakla birlikte, farklı bir idarî bölgeden memur görevlendirilmesinin nedenleri arasında olabilir. Dolayısıyla memurlara ilişkin nüfuzun, yapılacak tahkikatın güvenilirliğini zedeleyebileceğine kanaat getirildiği anlaşılmaktadır.

Kudüs'teki devlet idaresi, halk arasında yeterli itibarı elde edemediğine dair başka kanıtlar da vardır. Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Paşa, Kudüs halkı arasında “Aptal İbrahim” olarak anılmaktaydı. Hakkı Paşa, Kudüs'te mevcut otoriteyi sağlayamadığından dolayı 1897'de görevinden azledilmiş ve yerine Mehmet Tefvik Bey atanmıştır.¹⁶² Yani devlet, sadece Gazze'de değil Kudüs Mutasarrıflığı'nda dahi yeterince etkinlik gösterememektedir. Tefvik Bey, kendisine verilen emir gereğince Hüseyinlerin nüfuzunu kırmak amacıyla önce Kudüs Belediye Reisi Hüseyinzade Selim Efendi'yi görevinden almış ve yerine rakipleri Halidilerden Yasin Efendi'nin gelmesini sağlamıştır. Birissebî adıyla yeni bir kaza oluşturmaya başlayan Tefvik Bey'in girişimlerinin, çıkarlarını zedeleyeceğini düşünenler tarafından Mutasarrıf Tefvik Bey'e iki defa suikast girişiminde bulunulmuştur. Ancak Tefvik Bey bunlardan sağ kurtulmayı başarmıştır. Tefvik Bey hatıratında, suikastı düzenlettiren kişiler veya grupların adından bahsetmese de orada bulunan eşi Naciye Hanım anılarında “...kendilerini her sahada istismar etmiş bulunan Gazze'nin idaresinden kurtuluyorlar.” demektedir.¹⁶³ Bu cümleyle Gazze'deki Hüseyni ailesinin kastedildiğini anlamak çok da zor değildir. Aralarında meydana gelenler, basit, yerel eşraf ve idari memurlar arasındaki kutuplaşmanın sınırlarını aşmaktadır. Zaten bu kadar fazla ve yoğun devam eden bir mücadele de iki tarafın bireylerinin sınırlarını aşacak özelliktedir. Osmanlı merkezî yönetimin bu gibi çatışmalardan haberdar olmaması ihtimali de son derece zayıftır. Gazze'deki nüfuzlu eşrafa karşı mücadele etmenin ve kentteki devlet otoritesini öne çıkarma direktiflerinin en üst makamdan geldiği anlaşılmaktadır. Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tefvik Bey hatıratında bu durum için:

Kısacası, buradaki dostlarım olduğu gibi, düşmanlarıma da alışmıştım. Kudüs'teki düşmanlarım, oradaki memuriyetim esnasında en ziyade

¹⁶² Satış, “Kudüs Mutasarrıfları”, s.565,571; BOA, İ. DH, 1350/42, 26 Ekim 1897 (14 Teşrin-i evvel 1313); Biren, *Hatırat*, s.111-112.

¹⁶³ Biren, *Hatırat*, s.172, 184; Naciye Neyyal, *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Yay Haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000, s.80-83, 90; Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985, s.133-134. Hüseyni ve Halidi aileleri arasındaki rekabet için bkz: Atmış, “Hüseyni ve Halidi”, s.100-104.

nüfuzlarını kırmış bulunduğum Hüseyinî ailesi idi. Aslında ben onlara düşman değildim. Sadece makamın benden istediği şekilde hareket etmişim.¹⁶⁴

Gazze’de uzun süre devam eden Osmanlı merkezî yönetimi ile yerel eşrafın öne çıkma girişimlerine ve özelde Hüseyinilerin yolsuzluklarına karşı 10 Şubat 1898’de çıkarılan Hususi İrade ‘de müftü ve akrabalarına ait bir mektubun mealinden dolayı “bunların bir an evvel oradan kaldırılmalarına dair Kudüs Mutasarrıflığı’ndan varid olan telgrafname de...” ifadeleri ve devamında “telgrafnamenin ehemmiyetine binaen” konunun Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ’da görüşüldüğü ifade edilmiştir.¹⁶⁵ Sonrasında beklenen gerçekleştirmiş ve Mehmed Hanefi ile kardeşi Abdülhay, tahkikat sonucunda “yolsuzluk suçlamasıyla” tutuklanmışlardır. İkisinin, önce memleketlerinden İstanbul’a getirilmeleri oradan da sürgün edilecekleri Ankara Vilâyet merkezine gönderilmeleri için Dâhiliye Nezareti tarafından 13 Şubat 1898 tarihli irade çıkarılmıştır. Belirtilen iki kişiyle beraber Hanefi’nin oğlu Ahmed Arif de sürülmüştür. Hüseyinilerin, Gazze’de otoritelerini sağlamlaştırmalarını sağlayan kurumlardan birisi olan müftülüğe de 1909 yılına kadar herhangi bir atama yapılmamıştır.¹⁶⁶ Muhtemelen Ahmed Arif’in yeniden yapılacak Gazze müftülüğü seçimlerine aday olmasından veya farklı görevlere gelebileceğinden çekinildiği için babası ve amcasıyla birlikte sürgün edildiği şimdilik makul görünmektedir. Ahmed Arif, II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesinden (1909) yaklaşık altı ay sonra Gazze müftülüğüne seçilecektir.

Mehmed Hanefi, Abdülhay ve Ahmed Arif’in sürgüne gönderilecekleri haberinin, Kudüs Yafa’daki İngiliz konsolosluk muhbiri H. Amzalak tarafından konsolosluğa

¹⁶⁴ Biren, *Hatırat*, s.184. Hanefi Efendi’nin olumsuz olarak bahsettiği Kudüs Tahrirat Müdürü Zühdü Efendi, üç Hüseyinî’nin sürgününden beş ay sonra terfi ederek Yafa Kaymakamı olmuştur. BOA, İ. HUS, 65/141, 5 Temmuz 1898 (15 Safer 1316). Mehmed Hanefi’nin çokça yakındığı Gazze kaymakamı Cemal Bey’de, sonrasında görevinde terfi etmiştir. BOA, İ.TAL, 195/1, 13 Kasım 1899 (9 Recep 1317). Kudüs ve Gazze’de yaşananların keyfi ve bireysel mücadelelerden kaynaklandığını düşünmek zordur. Eğer bireysel bir çatışmalar meydana gelmiş ve bundan dolayı Osmanlı devlet yönetiminin otoritesi sarsılmış olsaydı, bahsedilen kişilerin terfilerinin gerçekleşmesi son derece zor olması gerekirdi.

¹⁶⁵ BOA, İ. HUS, 61/40, 10 Şubat 1898 (18 Ramazan 1315/28 Kânun-ı sani 1313).

¹⁶⁶ BOA, İ. DH, 1352/45, 13 Şubat 1898 (31 Kânun-ı sani 1313); Neyyal, *Hatırat*, s.90; Avcı, *Kudüs*, s.128-129. Yasemin Avcı, müftü Hanefi’nin kardeşi Abdülhay’ın ismini yanlış olarak Abdülhadi okumuştur. Büssow, *Hamidian Palestine*, s.292,294,295,394,532; Ilan Pappé, *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty: The Husaynis:1700-1948*, London; Saqi Books, 2017, s.123. Pappé, sadece Anadolu’ya sürüldüklerini belirtilmiş, fakat Ankara’nın ismini vermemiştir. Yuval Ben-Bassat-Johann Büssow, “Urban Factionalism in Late Ottoman Gaza 1875-1914: Local Politics and Spatial Divisions”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61 (2018): 616-617,628.

bildirilmesi üzerine, konu bölgedeki İngiliz Konsolosluğu'nun gündemine girmiştir.¹⁶⁷ Paylaşılan bilgilerde, Gazze kaymakamıyla aralarında uzun süredir sorunlar yaşandığı, kaymakamı ve devlet otoritesini engelleme mücadelesine girdikleri ve Hüseyinlerin halka baskı yaptıkları belirtilmiştir. Ayrıca her iki tarafın otoriteye karşı suçlamalarda bulunduklarına, müftünün Araplar'ın büyük kısmı üzerinde etkisi olduğuna ve müftünün oğlu Ahmed Arif'in de hırsızların başkanı bulunduğu malumatları aktarılmıştır.¹⁶⁸ Üç Hüseyini'nin sürgün edilmesinin arka planına dair, İngilizler tarafından daha detaylı bilgiler istenilmesi üzerine, konsolosluk muhbiri H. Amzalak araştırmasına devam etmiştir. Muhbir, Türk yetkililer açısından sürgünün gerekçesinin, müftünün son yıllarda Gazze'de elde ettiği nüfuza ve çevredeki Bedeviler arasında yaşananlar olduğunu öğrenebilmiştir. Muhbir, üç sürgünün 18 Şubat'ta Yafa limanında vapura bindirildiklerini ve Rodos, Ankara, Konya'dan birisine sürülecekleri bilgisine ulaşmıştır. Fakat üç kişinin tutuklanarak sürgüne gönderilme şeklinin Gazze'deki hısım aileler arasında dahi olumsuz etki bıraktığı da eklemiştir.¹⁶⁹ Büyük ihtimalle hoşnutsuzluk denilen hal, gece evlerinden alınmaları ve sürgüne yollanmalarıdır. Özetle, gerek Osmanlı kaynakları ve diğer ikincil kaynaklar gerekse de İngiliz kaynakları Hüseyini ailesi ile Gazze'deki devlet idaresi arasında otorite problemi yaşandığında mutabıktırlar.

Üç Hüseyini'nin sürgünü hakkındaki ilk kararın 10 Şubat'ta çıkarılmasına karşın, sürgün edilmeleri için ilk teklifin Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tevfik Bey tarafından 7 Şubat 1898'de Sadrazam'a önerildiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ İrade metninde, ceza süresine dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Hem II. Abdülhamid döneminde hem de önceki dönemlerde siyasi sürgünlerin belgelerinde ceza süresinin yazılmasına pek rastlanılmamaktadır.¹⁷¹ Bu bir anlamda, bölgedeki şartların merkezî yönetim açısından uygun bir hâle geleceği zamana kadar, sürgünün süresinde uzama veya kısaltmayı esnekçe belirleyebilmesi bürokratik idarenin elinde önemli bir araçtır. Üzerinde durulması gereken bir nokta da bürokratik sürecin çok hızlı ilerlemesidir. 9 Şubat 'ta (17 Ramazan 1315)'de başlayan süreçle ilgili bütün belgelerin nihai onayı 13 Şubat'ta (21 Ramazan 1315) tamamlanmıştır. Bürokratik evrakların hızlıca onaylanması, konunun bir an önce

¹⁶⁷ TNA, FO, 424/195, s.74, 23 Şubat 1898.

¹⁶⁸ TNA, FO, 424/195, s.74, 26 Şubat 1898.

¹⁶⁹ TNA, FO, 424/195, s.73, 1 Mart 1898.

¹⁷⁰ BOA, Y.A. RES, 102/10, lef 4, 10 Temmuz 1899 (28 Haziran 1315).

¹⁷¹ Gülsüm Şimşek, "II. Dönemi Siyasi Sürgünler", s.157-158.

çözümüne kavuşturulmak istenmesinin, yani sorunun büyüklüğünün ve aciliyetinin bir göstergesidir.¹⁷²

Üç menfinin hangi gerekçelerle sürüldüklerine dair Osmanlı bürokrasinin ürettiği belgeler ile üç menfinin ortak dilekçeleri karşılaştırıldığında konunun ayrı bir yönü ortaya çıkmaktadır. Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın mazbatasında, “Hanefi Efendi ile biraderi Abdülhay ve oğlu Arif Efendiler'in oralarca kesb etmiş oldukları nüfuzu suistimal ederek, kendilerine mensup bazı erbab takımının Mısır'a gitmeleri yolunda teşvikât” ve “Mısırlı müfsit Aziz Bey'le muhaberat icra etmekte bulunmalarına” ifadelerine yer verilmiştir. Konunun devamında, Kudüs'ün gittikçe artan önemine binaen Mısırlı Aziz Bey gibi zararlı birisinin mevcut düzeni bozabileceğinden dolayı Gazze'de bulunmalarının müşkül durumlar meydana getireceği belirtilmiştir.¹⁷³ Başka bir belgede benzer sebeplere ek olarak, üç kişinin “kendisine mensup urban [çöl Arap aşiretleri] takımını Mısır'a gitmeleri yolunda teşvikât” yaptıklarının üzerinde durulmuştur.¹⁷⁴ Mısırlı Aziz Bey ve Hanefi Efendi arasında ne tür bir yakınlık olduğu sürgün iradesinden tam olarak anlaşılmasa da konu geriye doğru olarak araştırıldığında eksik kısımlar daha iyi anlamlandırılmaktadır. Mısırlı Aziz Bey'in 1890'lı yıllarda Suriye ve Kudüs civarında devleti uzun müddet uğraştıran eşkıya reislerinden olduğu belgelerde sıklıkla geçmektedir.¹⁷⁵ Hanefi Efendi'nin sürgün öncesinde Aziz Bey'le sürgün öncesinde görüştüğü hatta onun, misafiri olduğuna dair bir ihbarın verildiği, burada hile ile arazi satın aldığı, Gazze eski müftüsü Hanefi'nin idare ettiği Hüseyni ailesinden pek çok kişinin “iffet ve istikametlerinin müşkül” olduğu ve “bu gibi ahvale karşı esaslı birtakım tedâbir

¹⁷² Mehmed Hanefi'nin 1898 yılındaki sürgünü Hüseyiniler için, Kudüs'te yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1898 senesinde, Hüseyni ailesinden birisinin yönettiği Kudüs Belediye Başkanlığı'na, rakip aile Halidilerden birisi geçmiştir. Avcı, *Kudüs*, s.128-129. Yaşananlar bunlarla kalmamıştır. 1900 senesinde eski Kudüs Belediye Reisi Selim Hüseyni'nin oğlu Hüseyin Haşim Paris'e ve Hüseyni ailesinden olan Kudüs Muhasebecisi Mahmud ise Londra'ya firar etmiştir. BOA, DH. MKT, 2395/61, 26 Ağustos 1900; BOA, BEO, 1541/115564, 29 Ağustos 1900; BOA, HR. SYS, 1800/42, 1 Eylül 1900; BOA, HR. SYS, 1811/53, 8 Nisan 1901 (26 Mart 1317).

¹⁷³ BOA, İ. DH, 1352/45, lef 1, 13 Şubat 1898 (31 Kânun-ı sani 1313).

¹⁷⁴ BOA, BEO, 1082/81146, lef 1, 13 Şubat 1898. Belgede 1 Safer 1313 (24 Temmuz 1895) tarihi yer almasına rağmen, bu durum kâtibin yanlış yazmasından kaynaklanmıştır. Çünkü menfilerin sürülme tarihi Şubat 1898'dir. BOA, BEO, 1082/81116, 22 Şubat 1898 (30 Ramazan 1315); Büssow, *Hamidian Palestine*, s.394.

¹⁷⁵ BOA, Y. PRK.BŞK, 54/130, 22 Kasım 1897 (26 Cemazeyilahir 1315); BOA, İ. HUS, 59/17, 1 Aralık 1897 (6 Recep 1315); BOA, Y. PRK.UM, 40/75, 10 Aralık 1897 (15 Recep 1315); BOA, Y.A. HUS, 380/1, 26 Aralık 1897 (1 Şaban 1315); BOA, İ. MTZ. (05), 34/1985, 22 Ocak 1898 (28 Şaban 1315).

ittihazının” gerekliliği Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey tarafından Başkitâbet’e bildirilmiştir.¹⁷⁶

Mahkûmların suçları sadece açık ifadelerle tanımlanmamış, yeri geldiğinde muğlak tanımlamalar da tercih edilmiştir. Sadaret’e ait bir belgede, sürgün sebebi “bazı ahval-i gayr-i marziyelerine mebni Kudüs’ten kaldırılmışlardır.” ifadesi kullanılmıştır.¹⁷⁷ Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey’in 1900 senesinde Hüseyinilerle ilgili Mâbeyn-i Hümâyun’a gönderdiği bir raporda; bütün liva ve meclislerin ailenin mensuplarının elinde bulunduğu, çöl göçebelerini [urban] tesirleri altında bulundurdıkları, hükümetin haysiyet ve gücünü ortadan kaldırma amacıyla oldukları ve halkın devlete olan muhabbet ve sadakatini engellemeye çalıştıklarının üzerinde durulmuştur.¹⁷⁸ Ahmed Arif’in sürgünü bittikten sonra kaleme alınmış bir yazıda uzaklaştırılma meselesi için, “Gazze kazasının istirahatı ve ahali-i mahallîyenin hükümete olan irtibatını muhafaza ve teyid için peder ve amcasıyla beraber Ankara’ya tebid olunduğu” ifadesi kullanılmıştır.¹⁷⁹ Üç Hüseyini’nin, halkla yerel yönetimin arasına girmeye çalıştıklarına ve esasta ise devletin tesis etmeye çalıştığı düzeni bozma çabasında olduklarına açıkça gönderme yapılmıştır.

Menfilerin Ankara’dan yazdıkları dilekçelerde, kendilerini aklayıcı bir üslup hissedilmekle beraber hem sürgün sebepleri hem de sürgün öncesinde meydana gelen olayların arka planı hakkında diğer belgeleri tamamlayıcı ipuçları yer almaktadır. Dilekçelerde dikkat çeken bir husus: Kudüs Mutasarrıfı, Gazze kaymakamı ve Kudüs’teki diğer devlet görevlilerinin kendilerine karşı olumsuz tavır aldığından yakınmalarındır. Mehmed Hanefi, Abdülhay ve Ahmed Arif’in Ankara’dan, Sadrazam’a hitaben yazdıkları 22 Şubat 1898 tarihli ilk dilekçelerinden birisinde, isim geçmese de düşmanlarının Gazze’ye yeni atanan Kaymakam Cemal Efendi ile ittifak yaptıklarını ve bu yeterli gelmeyince de Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Efendi’yi kendi yanlarına almayı

¹⁷⁶ BOA, Y.A. HUS, 381/21, lef 2, 28 Ocak 1898 (16 Kânun-ı sani 1313); BOA, İ. HUS, 61/20, 2 Şubat 1898 (10 Ramazan 1315).

¹⁷⁷ BOA, Y.A. HUS, 382/57, lef 1, 8 Mart 1898 (14 Şevval 1315). Bu belgede “Abdülhay” ismi kâtip tarafından yanlışlıkla “Ebullah” diye yazılmıştır. BOA, ŞD, 2311/29, lef 29, 13 Şubat 1898 (1 Şubat 1313); Aynı belge, lef 14, 15 Ağustos 1910 (2 Ağustos 1326); Aynı belge, lef 11, 29 Ocak 1911 (16 Kânun-ı sani 1326). Ahmed Arif, 1911 senesinde Tetkik-i Tensikat Komisyonu’na verilmiş ve Ankara sürgünü tekrar karşısına çıkacaktır. Bu anlamda, “devr-i sabık [II. Abdülhamid]” sürgünlerinin II. Meşrutiyet’le affedilmelerine rağmen, bazıları için sürgüne gönderilmiş olmanın izleri, sonraki tarihlerde de karşılırlarına çıkmıştır.

¹⁷⁸ BOA, Y. PRK. UM, 20/126, 10 Temmuz 1900 (12 Rabiülevvel 1315).

¹⁷⁹ İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi, Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said), nr. 3048-203/11, lef 4, 6, 8.

başardıklarını yazmışlardır. Bunların iftiraları sonucunda, Ramazan ayının yirmi altıncı gecesi Kudüs Tabur Ağası tarafından tutuklandıklarını ifade etmişlerdir.¹⁸⁰ 11 Mayıs 1898’de üç menfi Sadaret’e yazdıkları ortak dilekçede de Kudüs Tahrirat Müdürü Zühdü Efendi’nin de kendilerini “menafi-i gayr-i meşrualarına engel bilerek”, yani menfaatlerini tehlikeye düşürebilecek kişiler olarak görmesinden dolayı “urbanı tahrik” iftirasını üzerlerini attığını dile getirmişlerdir.¹⁸¹ Yine 11 Mayıs 1898 tarihli, fakat bu sefer Şûrâ-yı Devlet’e hitaben yazdıkları dilekçede, konunun birkaç farklı noktasına daha değinmişlerdir. Düşmanlarının Gazze kaymakamı Cemal Efendi’yi parayla kendi taraflarına çektiklerini, sonrasında Mutasarrıf Tevfik Bey ile Tahrirat Müdürü Zühdü Bey’in bu ittifaka katılarak haklarında “bir güne tahkikat” yapmadan iftiraları hakikat kabul ederek durumlarını Bâb-ı Âli’ye bildirmesi sonucunda sürgüne gönderildiklerini belirtmişlerdir.¹⁸² Hemen hemen bütün makamlara yazdıkları dilekçelerde aynı memurların ve diğer yöre insanların isimleri verilerek onların “garazkarane” davranışlarının kendilerini engel olarak algılamalarından dolayı olduğunu ve sonuç olarak bu sebeple sürüldüklerini tekrarlamışlardır.¹⁸³ Bunların hakikati ne kadar yansıttıkları ayrı bir konu olmakla birlikte, bürokrasinin kaleminden çıkan belgelerde, üç sürgün Kudüs ve özelde Gazze’de düzeni bozmakla suçlanmışlardır. Ancak menfiler yazdıkları arzuhâllerde, Kudüs ve Gazze’deki üst düzey devlet idarecilerin Hanefi, Abdülhay ve Ahmed Arif’i şahsi çıkarlarına engel bildikleri için, bu uygulamalarla karşılaştıkları üstünde durmuşlardır. Özetle, sürgünler idarecileri, idareciler sürgünleri suçlamıştır.

13 Şubat 1898’de çıkan sürülme kararının ardından, 17 Şubat gecesi tutuklanmışlardır. Menfiler, önce Gazze’den Yafa’ya getirilmişler oradan da 18 Şubat tarihinde bir polis komiseriyle beraber vapurla İstanbul’a yollanmışlardır. İstanbul’a geldiklerinde gözetim altında tutulmaları ve firar etmemeleri için tedbirli davranılmasının

¹⁸⁰ BAO, Y. A. HUS, 382/57, lef 2, 22 Şubat 1898 (30 Ramazan 1315).

¹⁸¹ BOA, BEO, 1082/81146, lef 6, 11 Mayıs 1898 (29 Nisan 1314).

¹⁸² Aynı belge, lef 11, 11 Mayıs 1898 (29 Nisan 1314). Lef 26’da bulunan ve Şûrâ-yı Devlet’e Arapça olarak yazılmış asıl nüsha da 11 Mayıs 1898 (29 Nisan 1314) tarihi olmasına rağmen, lef 11’de ki belgenin tercümesinde 12 Mayıs 1898 (30 Nisan 1314) tarihinde takdim kılındığı notu vardır. Burada, belgenin Arapça halindeki tarih kullanılmıştır.

¹⁸³ BOA, BEO, 1082/81146, lef 7, 30 Mayıs 1898 (9 Muharrem 1316); Aynı belge, lef 17, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314); Aynı belge, lef 18, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314); BOA, BEO, 1307/97951, lef 4, 5 Haziran 1898 (15 Muharrem 1316); Aynı belge, lef 3, 27 Aralık 1898 (15 Kânun-ı evvel 1314); BOA, Y.A. RES, 102/10, lef 2, 1 Temmuz 1899 (19 Haziran 1315).

üzerinde durulmuştur.¹⁸⁴ İngiltere Sefareti'ne veya başka makamlara sığınmalarından endişe edildiğinden bir an önce İstanbul'dan Ankara'ya sevk edilmeleri gerektiği Zabtiye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹⁸⁵ İngiliz elçiliğine sığınabilecekleri ihtimalinin önüne geçmek için, tutuklandıkları 17 Şubat gecesini, evlerinin çevresi askerlerle çevrilmiştir.¹⁸⁶ Sürgünler, sonrasında yanlarındaki komiserle beraber 25 Şubat'ta trenle Ankara'ya gitmek üzere yola çıkmışlardır.¹⁸⁷ Ankara'ya acelece getirilmelerini, "bir canı gibi kemal-i dehşetle kaldırılarak Ankara'ya nefy edildik." benzetmesiyle tarif etmişlerdir. Üç Hüseyin'in sürgün iradeleri 13 Şubat'ta çıkmış ve 17 Şubat'ta ise tutuklanmışlardır. Mahkûmlara hazırlık yapmaları için 4 günlük zaman verilmiştir. Sürgün Hüseyinilerin dilekçelerini kendileri mi kaleme aldığı veya arzuhâlcinin mi yazdığı anlaşılamasa da gururlarının incindiğini göstermek için bazı detayları atladıkları aşîkârdır. Ankara'dan önce İstanbul'a geldiklerinde ne yaptıklarına dair bir malumata ulaşılamamışsa da bu sürede Sadrazam'a hitaben, Gazze'de yaşananların (kendilerine göre) anlatıldığı ve af talebinde bulundukları bir dilekçe yazmalarına izin verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Kendilerini "iklim-i Arab'tan iklim-i Rum'a" gönderilenler biçiminde tanımlayan menfiler, Ankara'nın "ab [su] ve havasıyla asla imtizaç edemediğimiz Ankara'dan" ifadesiyle, yani vilâyetin iklimine uyum sağlayamadıklarını üst makamlara yazmışlardır. Ayrıca iklim yapısından dolayı, Ankara'da "sefil ve sergerdan [şaşkın]" bir halde kaldıklarını da eklemişlerdir. Gazze ve Ankara arasında bir iklim farklılığının olduğu gayet açık olmasına rağmen, hava değişiminin üç sürgünü nasıl etkilediği tam anlamıyla bilinmemektedir. Ab ve havayla imtizaç edememek tabiri o tarihlerde affedilmeler veya yer değiştirmeler için âdeta klasik bir ifade haline gelmiştir. Mevsim değişikliğinin rahatsızlığa sebebiyet verdiğinin kanıtlamak için, doktor raporunun ilgili kurumlara sunulması gerekmektedir. Devletin idarî makamlarına, dilekçeyle beraber herhangi bir hastalık raporu gönderilmemiştir. İklim dışında ikinci husus, Arab'tan Rum'a, yani

¹⁸⁴ BOA, BEO, 1082/81135, 21 Şubat 1898 (9 Şubat 1313; BOA, BEO, 1082/81116, 21 Şubat 1898 (9 Şubat 1313); TNA, FO, 424/195, s.74, 23 Şubat 1898; TNA, FO, 424/195, s.73, 1 Mart 1898.

¹⁸⁵ BOA, BEO, 1084/81228, 25 Şubat 1898 (3 Şevval 1315).

¹⁸⁶ TNA, FO, 424/195, s.74, 26 Şubat 1898.

¹⁸⁷ BOA, BEO, 1083/81215, lef 2, 24 Şubat 1898 (12 Şubat 1313). Üç sürgünün İstanbul'da bulundukları sürede, 22 Şubat 1898 tarihinde Sadrazam'a hitaben yazılmış af dilekçesi dışında, ne tür faaliyetlerde bulunduklarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu arzuhâlde, sürgün sebeplerini anlatmışlar ve Şam veya Beyrut'a iadelerini istemişlerdir. BOA, Y.A. HUS, 382/57, lef 2, 22 Şubat 1898 (30 Ramazan 1315).

¹⁸⁸ BOA, Y.A. HUS, 382/57, lef 2, 22 Şubat 1898 (30 Ramazan 1315); BOA, BEO, 1082/81146, lef 18, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314).

coğrafi farklılığın öne çıkarılmasıdır. Olumsuz addettikleri bu yönleri çeşitli makamlara yazdıkları af dilekçelerinde sık sık hatırlatmışlardır. Sürekli olarak da “Sülale-i Tahire’ye [Hz. Muhammed’in soyu]” ve Hüseyiniye’ye [Hz. Hüseyin soyu] mensup olduklarını vurgulasalar da bunlar fayda sağlamayacak, Ankara’daki sürgün günleri uzun bir müddet daha devam edecektir.¹⁸⁹

Af taleplerini ilettikleri ilgili kurum, Kudüs Mutasarrıflığı ile irtibata geçerek dönmelerinin uygun olup olmadığına dair hemen hemen her defasında bilgi istemektedir.¹⁹⁰ Sürgünlerin Gazze’den Ankara’ya getirilmelerine karşın memleketleriyle irtibatlarının devam ettiği anlaşılmaktadır. 4 Haziran 1898’de, yani Ankara’ya gelmelerinden yaklaşık üç ay sonra Şûrâ-yı Devlet’e ve Adliye Nezareti’ne gönderdikleri dilekçelerde “Kudüs-i Şerif ve Gazze’den aldığımız ahbar [haberler] cümlesinden”¹⁹¹ geçen bu ifadeden ve Ahmed Arif’in 1 Temmuz 1899’da Şeyhülislâm’a gönderildiği arzuhâlde “ol vakit liva-i mezkûr tahrirat müdürü olup el-yevm Yafa Kaymakamı bulunan Zühdü Efendi’nin”¹⁹² geçen bu kısımdan anlaşıldığı üzere, sürgünler, muhtemelen mektuplar aracılığıyla Gazze ve Kudüs’ten haber almaktadır. Zühdü Efendi, Yafa Kaymakamlığına 5 Temmuz 1898 tarihinde atanmıştır. Yafa Kaymakamlığı’na tayin edilmeden önceki görevi Kudüs Tahrirat Müdürlüğü’dür.¹⁹³ Başka bir ifadeyle, üç menfinin Ankara’da sürgünde bulunduğu sırada Zühdü Efendi, Yafa Kaymakamlığına getirilmiştir.

Hüseyinilerin, Ankara’ya sürülmeleri istenilen sonucu vermeye başlamıştır. 1899 senesine gelindiğinde ikamet ettikleri vilâyette herhangi bir sorun çıkarmamışlar, sadece affedilmeleri ve Ankara’dan başka bir şehre gönderilmelerini talep etmişlerdir. Onların bu arzuhâlleri dışında herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla, devlet yetkilileri tarafından istenilen sessizlik hâli vilâyette ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortak imzalı dilekçelerinde, yine sürgünlüklerini sona ermesini istemişlerdir. Ardından

¹⁸⁹ BOA, BEO, 1082/81146, lef 6, 11 Mayıs 1898 (29 Nisan 1314); Aynı belge, lef 7, 30 Mayıs 1898 (9 Muharrem 1316); Aynı belge, lef 18, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314). Rum kimliği hakkında sorgulayıcı bir araştırma için bkz: Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları, 2017.

¹⁹⁰ BOA, Y.A. RES, 112/33, lef 4, 14 Ağustos 1899 (6 Rebiülahir 1317).

¹⁹¹ Aynı belge, lef 17, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314); Aynı belge, lef 18, 4 Haziran 1898 (23 Mayıs 1314).

¹⁹² BOA, Y.A. RES, 102/10, lef 2, 1 Temmuz 1899 (19 Haziran 1315).

¹⁹³ BOA, İ. HUS, 65/141, 5 Temmuz 1898 (23 Haziran 1314); BOA, BEO, 1153/86440, 8 Temmuz 1898 (18 Safer 1316); BOA, İ. DH, 1358/67, lef 3, 2 Kasım 1898 (21 Teşrin-i evvel 1314).

gerçekleşen bürokratik süreç; Dâhiliye Nezareti'ne oradan Sadaret'e ulaşmıştır, Sadaret durumu hakkında Kudüs Mutasarrıflığı'nı bilgilendirmiş ve affedilmeleri için uygun ortamın oluşup oluşmadığının tahkik edilmesini istemiştir.¹⁹⁴ Evrakların başkent İstanbul'daki bürokratik kurumlardaki işleyiş süreci gayet normaldir. Çünkü affedilme kararı, önce Dâhiliye Nezareti'nin, sonra Sadrazam'ın ve en son olarak padişahın onayıyla kesinleşmektedir. Normal olmayan durum, Kudüs Mutasarrıflığı'nın af talebinden haberdar edilerek, oradan bir cevap beklenmesidir. Çünkü bağışlanma talebi reddedilmek istenirse, padişah veya sadrazamın onay vermemesi yeterli olacaktır. O halde neden Ankara, başkent İstanbul ve özellikle de Kudüs arasında karşılıklı haberleşmeye başlanılmıştır?

Bu tür soruların yanıtlanabilmesi için yazışmaların içeriğine bakmak gerekmektedir. Dâhiliye Nezareti 3 Haziran 1899 tarihli yazıda, “memleketlerine avdetleri veyahut şimdilik oraya [Gazze] gitmemek üzere affa mazhariyetlerinden” hangisinin uygun olduğuna dair Kudüs Mutasarrıflığı'ndan bilgi istemiştir. Mutasarrıflıktan gelen cevapta, Gazze'de sürgünden önceki durumlarına değinilerek Ankara'ya gittiklerinden bu yana “Gazze'de öteden beri devam etmekte olan mefasidden yana vadesi zail olmakla beraber” denilmekte ve “bunların avdetleri katiyen caiz olamayacağı”, yani tekrar dönmelerinin uygun olmayacağı, gelmeleri halinde fesatlıklarına kaldıkları yerden devam edecekleri ifadelerine yer verilmiştir.¹⁹⁵ Konu, 13 Ağustos 1899'da Meclis-i Mahsûs'un gündemine gelmişse de yine haklarında olumlu bir karar çıkmamıştır.¹⁹⁶

Sürgünlerin ortak imzayla verdikleri dilekçede, kendilerine haksızlık edildiğini ve asıl durumun ortaya çıkabilmesi için Suriye'den veya Beyrut'tan seçilecek bir heyetin yapacağı inceleme sonucunda gerçeğin anlaşılacağını beyan etmişlerdir. Menfilerin istekleri doğrultusunda tahkikat icra etmek üzere herhangi bir ekip oluşturulmamıştır. Sürgün öncesinde, Beyrut'tan, araştırma yapmak amacıyla iki defa memur

¹⁹⁴ BOA, BEO, 1307/97951, lef 1, 9 Mayıs 1899 (27 Nisan 1315).

¹⁹⁵ BOA, DH. MKT, 2207/100, 3 Haziran 1899 (22 Mayıs 1315). Bu belgenin Osmanlı Arşivi'ndeki özetinde, Mehmed Hanefi olması gereken isim Mehmed Hakkı olarak yanlış okunmuştur. BOA, Y. A. RES, 102/10, lef 4, 10 Temmuz 1899 (28 Haziran 1315). Yine nüfuzları sayesinde kanun ve nizam gibi işlerle uğraşan kurumlarda etkinlikleri de vurgulanmıştır. Aynı belge, lef 5, 30 Temmuz 1899 (18 Temmuz 1315); BOA, DH. MKT, 2227/28, 31 Temmuz 1899 (22 Rabiülevvel 1317).

¹⁹⁶ BOA, Y. A. RES, 102/10, lef 6, 14 Ağustos 1899 (6 Rebiülahir 1317); BOA, Y.A. RES, 112/33, lef 4, 14 Ağustos 1899 (6 Rebiülahir 1317).

görevlendirilmiştir. İlki, söylenenlerin şahsi sebeplerden kaynaklanan söylentiler olması, ikincisi ise uzun ve zahmetli bir sürece rağmen, soruşturma da yeterli deliller sağlanamamıştır. Sürgünlerle ilgili 1900 senesinde sadece, Ankara'dan Padişah'a hitaben yazdıkları 5 Temmuz 1900 tarihli af dilekçesi haricinde herhangi bir belge kaleme alınmamıştır. Yani sürgünlerin günlük hayatındaki sorunların ve diğer taleplerinin bir yansımaları belli oranda temsil eden vesikaların yok denecek kadar az olması (bir anlamda) vilâyette sakin zamanlar geçirdiklerinin bir nevi işaretidir. Menfiler, bu arzuhâllerinde ikametlerini, “Gazze’den kaldırılarak üç seneye karib [yakın] bir zamandan beri Ankara’da davet-i ziyaret” biçiminde tanımlamaktadırlar.¹⁹⁷ Üç Hüseyini, dilekçenin kaleme alınmasından iki buçuk yıl önce, yani Şubat 1898’de Gazze’den ayrılmıştır. Üç seneye yakın bir zamandır ifadesiyle, sürgün müddetlerini biraz fazla gösterdikleri anlaşılmaktadır. Buna rağmen, affedilme talepleri yine amacına ulaşmayacaktır.

Hüseyini ailesinin en nüfuzlu fertlerinden olan üç kişinin sürgüne gönderilmesi ve Gazze müftülüğünün lağvedilerek uzun bir süre müftülüğe herhangi bir atama yapılmaması ile aileye gözdağı verilmişse de Kudüs ve çevresinde sorunun tam anlamıyla çözüldüğü söylenemez. Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tevfik Bey, Mâbeyn-i Hümâyün Başkitâbeti’ne gönderdiği 9 Temmuz 1900 tarihli raporda, Hüseyini ailesinin Kudüs ve civarındaki faaliyetlerine ilişkin izahatta bulunmuştur. Tevfik Bey, “hâlâ içlerinde hıyanetleri maddeten sabit olan birkaçının bu havaliden teb’îdleri gibi tedbirat ittihaz olunmasından” sonra halkın nezdinde kudret ve itibarlarında azalma olduğundan bahsetmiştir. Mutasarrıf, konunun ayrıntılarını anlatmak üzere İstanbul’a gelmek istediğini de yazının sonuna eklemiştir. Ayrıca mutasarrıf, kendisini bölgede başarılı göstermek adına aileyi zayıflamış olarak göstermektedir.¹⁹⁸ Sürgünlerinin bitmesinin ardından, Ankara’dan Gazze’ye dönebilme imkânı bulacak iki menfiden (Mehmed Hanefi Ankara’da vefat edecektir.) biri olan Ahmed Arif’in Gazze meclis idare üyeliği ve Gazze müftülüğüne seçilmesi, Tevfik Bey’in söylediklerinin aksini ispat edecektir.

Üç menfi, Ankara’da nasıl bir hayat yaşamaktadır? Bunun ayrıntıları hakkında kaynaklarda yeterince yer almasa da genel durumlarına dair malumatı yazdıkları dilekçelerde ve valilikçe hazırlanan raporlarda görmek mümkündür. Ankara Valiliği’nin

¹⁹⁷ BOA, Y. PRK. AZJ, 40/89, 5 Temmuz 1900 (22 Haziran 1316).

¹⁹⁸ BOA, Y.PRK.UM, 50/126, 9 Temmuz 1900 (26 Haziran 1316).

1901 yılı raporlarına göre, “rıza-yı aliyye mugayir bir hal ve hareketleri görülmeyip, işitilmediği” polislerin gerçekleştirdiği incelemelerden anlaşılmıştır.¹⁹⁹ 1901 senesine ait bir yazıda menfilerin; dört sene önce vilâyete gönderildikleri, Gazze’den uzun bir süredir ayrı kalmaları sebebiyle kederli bir durumda oldukları, Ankara’nın “ab [su] ve havasıyla da imtizaç [uyum] edemediklerini”, yani şehrin iklimine uyum sağlayamadıkları ve maaş ödemesi konusunda sıkıntılı günler yaşadıkları aktarılmıştır.²⁰⁰ Menfilerin Ankara’ya gönderilmelerinin üzerinden dört yıl değil, sadece üç yıl (1898-1901) geçmiştir. Burada sürgün süresi yine biraz mübalağalı gösterilmiştir. Vilâyetin su ve havasına uyum sağlayamamak ülkedeki sürgünlerin hemen hemen tamamının affedilmek amacıyla üst makamlara bildirdikleri ilk sebepler arasında yer almıştır. Çevresel şartlara uyum sağlanamadığı doktor raporuyla veya valinin şahitliğiyle ispatlanmadığı müddetçe bağışlanma için yeterli bir gerekçe olarak kabul edilmemektedir.

Sürgünler, dilekçelerinde aflarını ve başka bir mahalle gönderilmeleri konularına ek olarak geçimleri için tahsis edilen maaşlarla ilgili bilgiler de geçmektedir. Geçim meselesini, 28 Temmuz 1901’de, yani Ankara’ya gelmelerinden üç buçuk sene sonraki ortak dilekçe de yeni gelişmeleri gündeme getirmişlerdir. Buna göre, 1901 yılında Gazze’de meydana gelen kıtlıktan dolayı gelirlerinin aileleri ile kendilerine yeterli gelmediğini, borç almanın dahi mümkün olmadığını dile getirmişler ve hem memleketlerinde bulunan aileleri hem de kendilerine yeterli miktar maaş tahsis edilmesini talep etmişlerdir.²⁰¹ Gazze’deki kıtlık ve oradaki aile üyelerinin bundan ne derece de etkilendikleri araştırmanın sınırları dışında kalsa da Gazze’de kıtlık ve kuraklığa ilişkin belgelerde büyük derecede bir malumat yer almamaktadır. Sonuç olarak, Ankara’ya geldiklerinden bu zamana kadar “bir güne su-i hal ve hareketleri meşhud [görünen] olmadığı” maaş evrakında belirtilmiş ve 12 Kasım 1901 tarihinde sürgünlere kişi başı günlük beş kuruş yevmiye verilmesi uygun bulunmuştur.²⁰² Ancak maaş bağlanması

¹⁹⁹ BOA, DH. ŞFR, 255/104, 16 Şubat 1901 (3 Şubat 1316); BOA, Y.A. RES, 112/33, lef 3, 16 Şubat 1901 (3 Şubat 1316).

²⁰⁰ BOA, DH. MKT, 2458/130, 7 Mart 1901 (22 Şubat 1316). Bu belgenin özetinde, Hanefi olarak okunması gereken isim yanlışlıkla Hakkı ve belgenin içindeki Hicri tarih de kâtip tarafından yanlışlıkla 16 Zilkade 1316 yazılmıştır. Doğru tarihin 16 Zilkade 1318 olması gerekir. BOA, Y.A. RES, 112/33, lef 2, 7 Mart 1901 (22 Şubat 1316); Aynı belge, lef 1, 13 Mayıs 1901 (30 Nisan 1317).

²⁰¹ BOA, BEO, 1707/128021, lef 3, 28 Temmuz 1901 (15 Temmuz 1317); Aynı belge, lef 2, 31 Temmuz 1901 (18 Temmuz 1317); Aynı belge, lef 4, 19 Ağustos 1901 (6 Ağustos 1317); Aynı belge, lef 1, 22 Ağustos 1901 (9 Ağustos 1317); BOA, DH. MKT, 2524/56, 19 Ağustos 1901 (6 Ağustos 1317)

²⁰² BOA, BEO, 1745/130803, lef 2, 3 Ekim 1901 (20 Eylül 1317); Aynı belge, lef 3, 6 Kasım 1901 (24 Teşrin-i evvel 1317); BOA, DH. MKT, 2553/30, 7 Kasım 1901 (25 Recep 1319); BOA, BEO, 1745/130803,

yönünde karar çıkmasına rağmen, menfi ödeneğinde yeterli miktarda para olmadığından, sürgünlerin aylık ücretlerini almaları sonraki yılın Mart ayını bulmuştur.²⁰³ Üç sürgün, maaşsız olarak Ankara’da bulundukları üç buçuk yıl içinde, muhtemelen aileye ait Kudüs ve Gazze’deki vakıfların gelirleriyle yaşamlarına devam etmişlerdir. Kudüs’te en çok vakfa sahip aileler arasında Hüseyinler de bulunmaktadır. Bu bakımdan kendilerine veya ailelerine hiçbir maaş ödenmese dahi geçimlerini idame ettirebilecekleri kaynaklar son derece fazladır.²⁰⁴

Üç Ankara menfisi affedilmeleri hususunda, 27 Kasım 1901’de ortak bir arzuhâl kaleme almışlardır. Sürgünler, haklarında tekrar araştırma yapılmasını talep etmişler ve inceleme süreci tamamlanana kadar ya İstanbul’da ya da gurbetliklerinin bitirilerek Gazze’de beklemek isteklerini dile getirmişlerdir. Sadaret yine durumu Kudüs Mutasarrıflığı’na yazmış ve mutasarrıflıktan “Kudüs’e iadelerinin mahzur olup olmadığına” dair görüşünü beyan etmesini istemiştir.²⁰⁵ Menfilerin sürgüne gönderilmelerinin üzerinden yaklaşık dört yıl geçmesine rağmen, Kudüs’le haberleşme sürecinin hâlâ devam etmesi sürgünlerin memleketlerinden uzaklaştırılmasıyla umulan şartların henüz istenilen seviyeye gelmediğini ve konunun ne kadar önemsendiğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Üzerinde dikkatle durulması gereken bir nokta da sürgünler, ilk kez alternatif bir menfa (İstanbul) tavsiyesinde bulunarak Ankara’dan ayrılmak istediklerini (af taleplerini dışında) açıkça ifade etmişlerdir. Ayrıca Ankara Vilâyet merkezinde ikamet etmekten memnun olmadıklarını da bu yolla tekrarlamışlardır.

1902 senesinde kendilerine maaş tahsis edilmesiyle ilgili yazışmalar ve Ahmed Arif’in Gazze’deki ortağına haber verilerek payına düşen tarla gelirinin gönderilmesini talep ettiği bir yazışma dışında herhangi bir durum ortaya çıkmamıştır.²⁰⁶ İlerleyen

lef 1, 12 Kasım 1901 (30 Recep 1319). Üç menfi ortak imzayla yazdıkları bir arzuhâlde, toplam aile nüfuslarının 60 kişi olduğunu belirtmiştir. BOA, BEO, 1756/131678, lef 2, 27 Kasım 1901 (14 Teşrin-i sani 1317).

²⁰³ BOA, BEO, 1802/135094, lef 4, 24 Aralık 1901 (11 Kânun-ı evvel 1317; BOA, BEO, 1802/135094, lef 2, 28 Ocak 1902 (15 Kânun-ı sani 1317); Aynı belge, lef 1, 2 Mart 1902 (17 Şubat 1317); Aynı belge, lef 3, 27 Şubat 1902 (14 Şubat 1317); BOA, DH. MKT, 2593/130, 27 Şubat 1902 (14 Şubat 1317); BOA, DH. MKT, 469/26, lef 1, 469/26, 3 Nisan 1902 (21 Mart 1318); BOA, BEO, 1824/136768, lef 2, 3 Nisan 1902 (21 Mart 1318).

²⁰⁴ Baer, “*Jerusalem’s Families*”, s.119-120; Memiş, “*Kudüs*”, s.192,195,253; Dolu, “*Ulema Aileleri ve Vakıfları*”, s.63-64,68-70,74-78; TNA, FO, 424/195, s.73, 1 Mart 1898.

²⁰⁵ BOA, BEO, 1756/131678, lef 2, 27 Kasım 1901 (14 Teşrin-i sani 1317); Aynı belge, lef 1, 5 Aralık 1901 (22 Teşrin-i sani 1317).

²⁰⁶ BOA, DH. MKT, 2597/53, 10 Mart 1902 (25 Şubat 1317).

tarikhlerde Ankara'dan gönderilen raporlar incelendiğinde, menfilerin aykırı davranışlarda bulunmadığını ve sessiz bir hayat yaşadıkları anlaşılmıştır. Daha önceden gelmedikleri ve ana dilleri Arapça'nın konuşulmadığı âdeta yabancı bir vilâyet olan Ankara'ya sürgüne gönderilmenin tamamen kabullenilecek bir durum olduğu da zannedilmemelidir. Sürgünlerin, vilâyette ikamete başlamalarından itibaren büyük oranda sessiz sedasız geçen yaşamları müftü Hanefî'nin oğlu Ahmed Arif'in asker mülazımlığından atılmış ve Develi kazasına sürgün edilmiş Akif'le²⁰⁷ beraber, 12 Mart 1903 tarihinde Atina'ya firar etmesiyle değişmiştir. Ahmed Arif, evden ayrılmadan önce nereye ve kiminle gideceğini anlatan bir mektup bırakmıştır.²⁰⁸ Ankara Valisi Cevad'ın konuyu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmesinin hemen ardından kaçakların yakalanmaları için gerekli işlemler başlatılmıştır. Ayrıca Hariciye Nezareti aracılığıyla Atina Sefareti de durumdan haberdar edilmiştir. Hariciye'nin Nisan ayında bildirdiği malumatta, Ahmed Arif'in Atina'da, Akif'in ise Pire'de, yani ikisinin de hâlâ Yunanistan'da bulundukları anlaşılmıştır. İki kaçağın Yunanistan'da kaldıkları süre boyunca hal ve hareketlerinin takip edilmeye çalışılacağı bildirilmiştir.²⁰⁹

Osmanlı sefaretindeki yetkililerin, iki firariyi bulması kolay olmasına rağmen, iadeleri hakkında yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştır.²¹⁰ Kaçakların teslim edilme girişimi sonuçsuz kalsa da orada kaldıkları zamanda padişah ve hükümet aleyhinde yayın faaliyeti yapıp yapmadıkları, ayrıca davranışlarına da dikkat edilmesi konsolosluktan istenilmiştir.²¹¹ Ahmed Arif'in Ankara'ya getirildiğine dair belgelere şimdilik ulaşılamamışsa da ilerleyen tarihlerde düzenlenmiş vesikalar ve sonrasında yaşananlar Ahmed Arif'in tekrar Ankara'ya getirildiğini doğrulamaktadır. Firarilerin neden Yunanistan'a gittikleri, hangi güzergâh üzerinden firarı gerçekleştirdikleri ve hangi millete ait gemiyle seyahat edildiği hususlarına yer verilmemiştir. Muhtemelen

²⁰⁷ BOA, Y. EE. KP, 18/1751, 14 Mart 1903 (1 Mart 1319). Bu belgede, Ahmed Arif yazması gerektiği halde, isim hem belgeyi kaleme alan kâtip hem de belgeyi özetleyen arşiv görevlisi tarafından yanlışlıkla Ahmed İydi biçiminde yazılmıştır. BOA, DH. MKT, 764/30, 15 Eylül 1903 (22 Cemazeyilahir 1321). Tarife göre Ahmed Arif, otuz beş yaşlarında, orta boylu, zayıf vücutlu ve kara sakallıdır.

²⁰⁸ BOA, DH. MKT, 666/23, lef 1, 13 Mart 1903 (28 Şubat 1318); Aynı belge, lef 2, 19 Mart 1903 (6 Mart 1319); Aynı belge, lef 6, 19 Mart 1903 (6 Mart 1319); BOA, Y. EE. KP, 18/1751, 14 Mart 1903 (1 Mart 1319); BOA, HR. SYS, 1797/7, lef 2, 15 Mart 1903 (2 Mart 1319).

²⁰⁹ BOA, HR. SYS, 1813/1, 16 Nisan 1903; BOA, DH. MKT, 666/23, lef 3, 16 Nisan 1903.

²¹⁰ BOA, DH. MKT, 666/23, lef 4, 28 Nisan 1903 (15 Nisan 1319); Aynı belge, lef 5, 16 Mayıs 1903 (3 Mayıs 1319).

²¹¹ BOA, HR. SYS, 1797/7, lef 4, 4 Haziran 1903 (22 Mayıs 1319); BOA, HR. TH, 284/96, 4 Haziran 1903 (22 Mayıs 1319).

menfilerden en az birisi, kapitülasyonların yabancı bandıralı gemilerin yolcularına (anlaşmalı devletlerin) sağladığı avantajları ve Atina’da yakalanmaları halinde hemen Osmanlı yetkililerine teslim edilmeyeceklerini bilmektedir. Kapitülasyonların sağladığı imkânlar gereğince, anlaşmalı devletlerin ait gemilerde arama yapılması yasaktır. Yani menfiler karaya çıkmadıkları müddetçe tehlikede değildir.²¹² Yabancı menşeli vapurlar arasında pasaportsuz veya vizesiz yolcu taşıyanlara da rastlanılıyordu.²¹³ Taraflar arasında kararlaştırılan ücret ödendiği takdirde, ülkeden uzaklaşmak kolaylaşıyordu. Yunanistan’a firar fikrinin eski asker Akif’ten çıkmış olma ihtimali şimdilik en makul görünen seçenektir. Zira Ankara’dan hareket ettikten sonra, gemiye binecekleri limana kadar yakalanmadan gitmek Ankara’da sürgün Gazze’den gelmiş Arap kökenli birisinin tek başına başarabileceği bir iş değildir. Konunun ilginç yanlarından birisi de Ahmed Arif firar ettiği ve ardından yakalandığı için hukuken ceza süresinde belli oranda artışa gidilmesi gerektiği halde, bu yönde düzenlenmiş ne herhangi bir belgeye ne de farklı vesikalarda böyle bir ibareye rastlanılamamasıdır.²¹⁴

Üç sürgünün, tekrar Ankara’da bir araya gelmesiyle süreç eskisi gibi devam etmeye başlamıştır. Hanefi Efendi, 25 Ağustos 1903 tarihli dilekçesinde, aylık 150 kuruşun geçimine kâfi gelmediğini yazmış ve borçlu durumda kalmalarından dolayı maaşının arttırılması talebinde bulunmuştur. 17 Eylül’de gelen cevapta, bütçe dışında karşılıksız akçenin yasak olduğu belirtilerek yevmiye artışı kabul edilmemiştir.²¹⁵ Aralık ayına gelindiğinde, menfi Hanefi Efendi Ankara’da vefat etmiştir.²¹⁶ Ahmed Arif tarafından, Hanefi Efendi’nin Ankara’da aldığı 150 kuruşun Gazze’deki eşine ödenmeye devam edilmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Ancak bu talep, ödeneğin sadece sürgündeki kişiye özel olduğu gerekçesinden dolayı reddedilmiştir.²¹⁷ Ailesinin Gazze’de hayli yüksek miktarda vakıf gelirleri ve toprakları olmasına rağmen, aylık 150 kuruşun dahi peşine düşülmüştür.

²¹² Gülsüm Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, s.176.

²¹³ BOA, HR. İD, 179/51, lef 2, 9 Ekim 1899 (27 Eylül 1315); BOA, HR. İD, 179/11, lef 2, 4 Haziran 1900 (22 Mayıs 1316).

²¹⁴ Tugay, “Aydın Vilâyeti”, s.124-125; Şimşek, “II. Abdülhamid Siyasi Sürgün”, s.176-184. Firar hakkında bkz: İkinci Bölüm.

²¹⁵ BOA, DH.MKT, 770/34, lef 1, 25 Ağustos 1903 (12 Ağustos 1319); Aynı belge, lef 2, 17 Eylül 1903 (4 Eylül 1319); Aynı belge, lef 3, 28 Eylül 1903 (15 Eylül 1319).

²¹⁶ BOA, DH. MKT, 812/13, lef 2, 31 Aralık 1903 (11 Şevval 1321); BOA, DH. MKT, 838/1, 4 Nisan 1904 (18 Muharrem 1322).

²¹⁷ BOA, DH. MKT, 838/1, 4 Nisan 1904 (18 Muharrem 1322).

Hanefi Efendi'nin yaşamını yitirmesiyle, Ankara'da yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Ahmed Arif, hem babasının Ankara'daki vefatını haber vermek hem de Gazze'deki gelişmeleri öğrenmek amacıyla, önce İstanbul'a oradan da Ankara'ya geçen Kudüs Süvari polis memurlarından Esad Efendi'ye, Gazzeli Süleyman Ebu Hamade'ye teslim edilmek üzere bir mektup vermiştir. 31 Aralık 1903 tarihli bu mektup, Hamade'nin 17 Aralık 1903 tarihli mektubuna cevaben kaleme alınmıştır. Polis Esad Efendi mektubu açıp okumuş ve içeriğinin zararlı olduğuna kanaat getirerek Zabtiye Nezareti'ne teslim etmiştir. Hamade'nin mektubu şimdilik elde yoksa da konunun yer aldığı diğer belgeler ve Ahmed Arif'in yakalanan cevabi mektubu beraber değerlendirildiğinde, mektubun Gazze'deki bazı şahısların barındırılması ile bazı memurlar, yani devletin yereldeki temsilcileri hakkında yazıldığı söylenebilir. Mektubu götüren Esad Efendi, mektubun muhatabı tarafından okunmasından sonra ya yırtılmasını ya da yakılmasının kendisine söylendiğini ifade etmiştir.²¹⁸ Eğer itirafçı Esad Efendi'nin anlattıkları tamamen doğruysa, mektup, Gazze'deki bazı kişiler ile grupları rahatsız edebilecek bilgiler taşımaktadır. Mektup, menfilerle ilgili iki önemli hususu tekrar hatırlatmaktadır. Bunlardan ilki, sürgün öncesi memleketlerinde yapılan tahkikatlarda Hüseyinilerin Kudüs ve Gazze'deki memurlar üzerindeki nüfuzu iken ikincisi ise, üç sürgün hakkında neden Ankara'dan sık sık Kudüs Mutasarrıflığı'na malumat aktarıldığı ve mutasarrıflıktan da bazı konularda görüş istenildiğidir. Konunun Gazze'deki ve belki de Kudüs'teki merkezî yönetimi ilgilendiren bir boyutunun bulunduğu söylenebilir.

Hüseyinilerin Ankara'ya geldiklerinden itibaren yapıldığı gibi, Kudüs Mutasarrıflığı yine durumdan haberdar edilmiştir. 21 Ocak 1904 tarihli yazıyla, Kudüs'te gereken tahkikatın icra edilmesi istenilmiştir.²¹⁹ Gerçekleşen bütün olumsuz vakalara rağmen, 28 Kasım 1904 tarihinde Kudüs Mutasarrıflığı, "memleketine iadesinde mahzur olmadığını" bildirmiştir. Sürgünlerin Ankara'daki ikametlerinde mugayir hal ve hareketlerinin görülmediği hatırlatılmıştır. Son olarak da Hanefi Efendi'nin eşinin, yani Ahmed Arif'in annesinin verdiği bir dilekçede, Hanefi Efendi'nin vefatından dolayı ıstırap içinde oldukları ve Ahmed Arif'in arkasında bıraktığı sekiz nüfusa bakacak

²¹⁸ BOA, DH. MKT, 812/13, lef 2, 31 Aralık 1903 (11 Şevval 1321).

²¹⁹ Aynı belge, lef 1, 3 Ocak 1904 (21 Kânun-ı evvel 1319); Aynı belge, lef 3, 21 Ocak 1904 (8 Kânun-ı sani 1319); Aynı belge, lef 4, 2 Şubat 1904 (20 Kânun-ı sani 1319).

kimselerinin bulunmadığı aktarılmıştır.²²⁰ Kudüs Mutasarrıfı'nın olumlu değerlendirmelerinin arkasında yatan sebep olarak, ilk bakışta Hanefi Efendi'nin vefatıyla tehlikenin biraz da olsa azaldığı ile annesinin üzgün ve mağdur temalı arzuhâlinin olduğunu düşündürse de bahsedilen sebeplerde özellikle Ankara'da yaşanmış kısımlarda büyük sorunlar vardır. Dolayısıyla problemleri ifadelere değinmek faydalı olacaktır. Bunlardan ilki, Ahmed Arif'in Ankara'da mugayir davranışlarının görülmediğidir, bu doğru değildir. Kendisi bu tarihten bir buçuk yıl önce Yunanistan'a firar etmiştir. İkincisi ise, bir yıl önce zararlı fikirler taşıdığı düşünülen bir mektubunun ele geçirilmesidir. Yani bir buçuk yıl içinde hem firar etmiş hem de zararlı düşünceler ihtiva ettiği söylenen bir mektubu yakalanmıştır. Ankara'da gerçekleşen bu iki büyük olay ne af karına engel teşkil etmiş ne de herhangi bir yerde bunların sözü dahi edilmemiştir. Dönemin devlet zihniyetine dair ipuçları taşıyan bu durum yapılanların nasıl görmezden gelinebildiğini ve icra edilmesi gereken hukuki yaptırımların yeri geldiğinde nasıl uygulanmayabileceğini açıkça göstermektedir.

Firar ve mektup hadiselerine rağmen, Ahmed Arif'in af kararı 17 Ocak 1905 tarihinde padişah iradesiyle gerçekleşmiştir.²²¹ Amcası Abdülhay Efendi, affedilme kararının dışında bırakılmıştır. İrade metni dikkatle incelendiğinde ve önceki tarihlerde kaleme alınan belgelerle karşılaştırıldığında bazı tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Ahmed Arif'in Gazze'de bulunan sekiz kişilik ailesinin geçimi burada yine tekrarlanmıştır. Hâlbuki üç menfi, Ankara'dan farklı tarihlerde gönderdikleri arzuhâllerin pek çoğunda ailelerinin mağdur ve perişan halde olduklarını yazmışlardır. Ancak ilgili merciler af taleplerini onaylamadığı gibi ne ailelerine dair bir söz ne de bir faaliyette bulunmuştur.

²²⁰ BOA, İ. DH, 1430/13, lef 1, 28 Kasım 1904 (15 Teşrin-i sani 1320). Belgeyi yazmış olan kâtip tarafından 12 Şubat 1310 (24 Şubat 1895) tarihinde Ankara'ya ikamet ettirilmek üzere gönderildikleri belirtilmiştir. Hâlbuki sürgünlerin Ankara'ya gönderilme tarihi 1898'dir. Bu yanlışlık, Ahmed Arif'in affıyla ilgili belgelerin hepsinde tekrar edilmiştir. BOA, DH. MKT, 919/79, lef 1, 2 Ocak 1905 (20 Kânun-ı evvel 1320) belgede de aynı yanlış vardır. Ankara'ya gönderildikleri iradenin üzerindeki tarihler 21 Ramazan 1315 ve 31 Kânun-ı sani 1313'tür. BOA, İ. DH, 1352/45.

²²¹ BOA, İ. DH, 1430/13, lef 4, 17 Ocak 1905; BOA, DH. MKT, 919/79, lef 2, 21 Ocak 1905. Kurumlar arasındaki yazışmaları için bkz: BOA, DH. MKT, 919/79, lef 1, 2 Ocak 1905 (20 Kânun-ı evvel 1320); Aynı belge, lef 3, 27 Ocak 1905 (14 Kânun-ı sani 1320); Aynı belge, lef 4, 19 Mart 1905 (6 Mart 1321); BOA, İ. DH, 1430/13, lef 1, 2 Ocak 1905 (20 Kânun-ı evvel 1320); Aynı belge, lef 1, 28 Kasım 1904 (15 Teşrin-i sani 1320); Aynı belge, lef 2, 2 Ocak 1905 (20 Kânun-ı evvel 1320); Aynı belge, lef 4, 7 Ocak 1905 (25 Kânun-ı evvel 1320). Johann Büssow, *Hamidian Palestine*, adlı kitabının 292. sayfasında Ahmed Arif'in 1902 tarihinde affedildiğini, s.293 de ise, 1903 baharında af olunarak Gazze'ye döndüğünü, s.294 de ise, yine 1902 tarihinde affedildiğini ifade etmiştir. Büssow'un verdiği af tarihlerinin hiçbirisi doğru değildir. Ahmed Arif'in asıl affedilme tarihi 17 Ocak 1905'tir.

Özetle, son durumda aile fertlerinin mağduriyet durumları bir anda ön plana alınmış ve bağışlanma gerekçelerine bir temel teşkil etmiştir. İfadelerdeki değişimleri ve affedilmeyi anlamak için vakalara en azından iki yönden bakılması gerekir. Bunlar Gazze ve Ankara’da nelerin değiştiğidir. Bu ikisi arasından Gazze araştırmanın kapsamı dışındadır. Ankara’daki en önemli gelişme ise, Hanefi Efendi’nin yaşamını yitirmesidir. Yukarıda değinilen Kudüs Mutasarrıflığı’nın yazısında da önce Hanefi’nin vefat ettiği söylenmiştir. Aynı yazının geneli bu sonuç üzerinden ilerlemiştir. Üzerinde durulması gereken bir nokta da affedilme işlemleri 28 Kasım 1904’te başlaması ve nihai sonucun 17 Ocak 1905’te kararlaştırılmasıdır. Bürokratik işlemler neredeyse iki ay gibi uzun bir sürede tamamlanmıştır. Hâlbuki menfilerin Gazze’den Ankara’ya sürülmesi için düzenlenen evrakların işlemleri dört-beş gün gibi kısa bir sürede hazırlanmıştır.

Gazze’den Ankara’ya gönderilmiş üç menfiden biri olan Hanefi Efendi menfasında vefat etmiş, oğlu Ahmed Arif affedilmiş ve Ankara’da sadece Hanefi Efendi’nin kardeşi Abdülhay Efendi kalmıştır. Abdülhay Efendi, 11 Şubat 1905 tarihli dilekçesinde, Ankara’nın suyuna ve havasına uyum sağlayamamasından dolayı günlerinin çoğunu hasta halde geçirdiğini ve son günlerde kapıdan dahi dışarıya çıkamayacak duruma geldiğini ifade etmiştir. Ömrünün sonlarına yaklaştığını düşünen Abdülhay Efendi, son günlerini memleketi Gazze’de veya İstanbul’da geçirme talebinde bulunmuştur. Ankara’dan ayrılmak istediğini açıkça beyan etmiştir. Vilâyetin su ve havasına uyum sağlayamama meselesi bu sefer sadece sözde kalmamış doktor ve validen onaylı bir rapor da gönderilmiştir.²²² Mehmed Hanefi vefat etmiş, oğlu Ahmed Arif affedilmiş ve eski müftünün kardeşi Abdülhay, Ankara’da tek başına kalmış olsa da bu durum yine Kudüs Mutasarrıflığı’na bildirilerek görüş sorulmuştur. Mutasarrıflığın 10 Mayıs 1905 tarihli cevabi yazısında, Ankara’daki yaşamlarında aykırı halinin görülmediğine atıf yapılmış ve buna dayanarak, menfinin Gazze’ye gelmesinde mahzur olmadığı cevabı verilmiştir. 13 Temmuz 1905 tarihinde Abdülhay Efendi’nin af kararı padişah iradesiyle onaylanmıştır.²²³ Böylece Hüseyini ailesinden Ankara’ya sürülmüş üç menfinin vilâyetteki ikametleri artık tamamen bitmiştir.

²²² BOA, BEO, 2532/189850, lef 4, 11 Şubat 1905 (29 Kânun-ı sani 1320); Aynı belge, lef 5, 13 Şubat 1905 (31 Kânun-ı sani 1320); Aynı belge, lef 3, 21 Şubat 1905 (8 Şubat 1320).

²²³ BOA, İ. DH, 1436/5, lef 2, 13 Temmuz 1905 (30 Haziran 1321). Kudüs Mutasarrıflığı’nın yazısı için bkz: Aynı belge, lef 1, 10 Mayıs 1905 (27 Nisan 1321). Belgenin Osmanlı arşiv görevlilerince yapılmış özetinde, Hanefi olması gereken isim, “Sunufi Efendi” olarak yanlış yazılmıştır. Ayrıca bu iradenin

Abdülhay'ın af işlemlerinin sonuçlanması Ahmed Arif'inki gibi uzun zamana yayılmıştır. 11 Şubat 1905'te Abdülhay'ın af dilekçesi vermesiyle başlayan süreç, 8 Haziran'da Sadrazam'ın ve 13 Temmuz'da padişahın onaylamasıyla nihayetlenmiştir. Yani bağışlanmanın bütünü beş aylık müddette tamamlanmıştır. Sadrazam ile padişahın onaylaması arasında dahi bir aydan fazla zaman vardır. 1898'deki nefy işlemlerinin dört-beş günde hazırlandığı düşünüldüğünde, bağışlanmanın süresinin geniş bir aralığa yayıldığı açıktır. Kesin delillere dayanarak konuşmak zor olsa da Osmanlı yönetiminin durumu kontrol altında tutmak için süreci elden geldiğince yavaş ilerlettiği söylenebilir. Ankara sürgününün bitmesinin ardından memleketi Gazze'ye dönen Ahmed Arif, 1909 yılında baba mesleği Gazze müftülüğüne getirilmiştir. 1912 seçimlerinde ise Kudüs Mebus seçilmiştir.²²⁴ Sürgün öncesinde Mehmed Hanefi Efendi hakkında yapıldığı gibi, bu tarihlerde oğlu Ahmed Arif'le ilgili olarak da mahallî memurlar üzerinde etkili olduğuna dair şikâyetler yapılmıştır.²²⁵ Ahmed Arif'in Ankara sürgününün bitmesinin ardından ve II. Abdülhamid'in padişahlıktan indirilmesinden sonra da sürgüne gönderilmesinin izleri kayıtlarında karşısına çıkmaya devam etmiştir. Hem Şeyhülislam'a

özetinde konu, Arif Efendi'nin serbest bırakılması olarak yanlış özetlenmiştir. Hâlbuki iradenin içeriği Abdülhay Efendi'nin affedilmesini anlatmaktadır. İradenin başka bir kopyası için bkz: BOA, DH. MKT, 919/79, lef 5, 13 Temmuz 1905 (30 Haziran 1321); BOA, BEO, 2624/196764, 17 Temmuz 1905 (4 Temmuz 1321).

²²⁴ Ahmed Arif, 1898'de tamamen kapatılan ve atama yapılmayan Gazze müftülüğüne 30 Kasım 1909 da tayin edildiyse de 26 Haziran 1910 tarihinde Kudüs Tensikat Komisyonu tarafından görevinden alınmıştır. 1912 Osmanlı seçimlerinde Kudüs mebusu seçilmiştir. 11 Aralık 1916'da ise, kendisi ve ihtiyat zabıt vekili oğlu Mustafa hakkında Hicaz civarındaki ihtilal hareketlerinde düşmana hizmet ve yardım kastından dolayı idam edilmeleri için irade çıkarılmıştır. İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi, Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said), nr. 3048-203/11, lef 1, 3, 8, 18 Ekim 1911 (5 Teşrin-i evvel 1327); BOA, ŞD, 2311/29, lef 7, 19 Mayıs 1911 (6 Mayıs 1327); BOA, DH. SYS, 75/1, 25 Nisan 1912 (8 Cemazeyilevvel 1330); BOA, ŞD, 2315/25, 27 Eylül 1912 (14 Eylül 1328); "Gazze'de İntihab", *Teminat* 216, (20 Şubat 1912 /7 Şubat 1327): 3; Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1975-1976): 280; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, s.169-170; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1998, II, s.53; Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s.254; Büssow, *Hamidian Palestine*, s.293,295; Michelle U. Campos, *Osmanlı Kardeşler: Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, Çev: Mine Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015, s.291; Mahmoud Yazbak, "Osmanlı'nın Son Dönemi'nde Filistin'de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları", *Jön Türkler'in Filistin'i*, Ed: Yuval Ben Bassat-Eyal Ginio, Çev: Erkan Ünal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 53; Bassat- Büssow, "Gaza", s.631-632; Atmış, "Hüseyni ve Halidi", s.20-21; BOA, İ. DÜİT, 173/91, lef 1, 11 Aralık 1916 (28 Teşrin-i sani 1332); Pappé, *Husaynis*, s.156. Bu iradenin lef 2'sinde kâtip tarafından Ahmed Arif olması gereken isim yanlışlıkla Mehmed Arif yazılmıştır. BOA, BEO, 4445/333312, 14 Aralık 1916 (1 Kânun-ı evvel 1332). Abdülhay Faik, muhtemelen 1911 veya 1912 senesinde yaşamını yitirmiştir. Bassat-Büssow, "Gaza", s.626.

²²⁵ BOA, DH. MUİ, 85/53, lef 6, 16 Mart 1910 (3 Mart 1326); Aynı belge, lef 1, 17 Nisan 1910 (4 Nisan 1326); Aynı belge, lef 7, 9 Mayıs 1910 (26 Nisan 1326).

hem de Şûrâ-yı Devlet'e ait belgelerin birçoğunda, “zaman-ı sabıkta Gazze kazasının istirahatını ve ahali-i mahalliye'nin hükümete olan irtibatını muhafaza ve teyid için peder ve amcasıyla beraber Ankara'ya tebid edilmiş olmasına” biçimdeki ifadeyle sürgünlüğüne gönderme yapılmıştır.²²⁶ Sürgün, sadece ilgili kurumlarca düzenlenmiş belgelerde gündeme getirilmemiş, Ahmed Arif tarafından da bizzat üzerinde durulmuştur. Ahmed Arif, Tetkik-i Tensikat Komisyonu'na sunduğu yazılarında, savunmacı bir tavırla almış ve haksız sebepler yüzünden Ankara'ya sürgün edildiklerini dile getirmiştir. Ankara'ya sürgüne yollandığında 25 yaşına olduğunu belirtmişse de doğrusunun 29-30 yaşında olması gerekir.²²⁷ Yazıya duygusallık katmak amacıyla sürgüne gönderildiği sıradaki yaşını küçük göstermiştir. Özetle, sürgünü sene önce sona ermesine rağmen, etkisi uzun süre devam etmiştir. Abdülhay Efendi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Üç Hüseyini'nin Ankara sürgünü kısa süreliğine başarı sağlasa da uzun vadede Ahmed Arif'in ve Hüseyinilerin otoritesini engelleyememiştir.

Kaynaklarda tam olarak ifade edilmemiş iki konu üzerinde durmak gerekmektedir. İlk husus, sürgünler “neden Ankara” vilâyetine gönderilmişlerdir? ve “sürgünlükleri ne oranda başarılı olmuştur?” Başka bir ifadeyle, Ankara, sürgünlere karşı üzerine düşen görevi yapmış mıdır? Üç Hüseyini'nin Ankara'ya sürgün edilme fikrinin, önce, Kudüs Mutasarrıfı Mehmed Tevfik Bey tarafından Yıldız Sarayı'na önerilmiştir. Kasım 1904'te tarihli bir yazıda bu durum, “buraca icra edilen tahkikattan mutasarrıf işbu atufetli Tevfik Bey hazretlerinin inhası [teklifte bulunma, bildirme] üzerine Ankara'ya gönderildiği anlaşılmış olduğundan” ifadesiyle yer bulmuştur.²²⁸ Hüseyinilerin, Ankara'ya sürülme teklifi sonrasında kabul edilmiştir. Mehmed Tevfik Bey, aklındaki hangi kriterlere göre Ankara'yı seçmiştir? Gerek Osmanlı Arşivi'nde yer alan sürgün öncesi ve sonrası belgelerde gerekse de İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'ndeki vesikalarda Ankara'nın neden seçildiği hakkında, doğrudan en ufak bir açıklama dahi

²²⁶ BOA, ŞD, 2311/29, lef 1, 15 Haziran 1911 (2 Haziran 1327); Aynı belge, lef 8, 3 Mayıs 1911 (20 Nisan 1327); Aynı belge, lef 11, 29 Ocak 1911 (16 Kanûn-ı sani 1326); Aynı belge, lef 14, 15 Ağustos 1910 (2 Ağustos 1326); İstanbul Müftülüğü, Meşihat Said, 203/11, lef 4, 13 Ekim 1910 (30 Eylül 1326); Aynı belge, lef 6; Aynı belge, lef 8, 15 Haziran 1911 (2 Haziran 1327); Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, s.169.

²²⁷ BOA, ŞD, 2311/29, lef 13, 26 Aralık 1910 (13 Kanûn-ı evvel 1326); Aynı belge, lef 7, 19 Mayıs 1911 (6 Mayıs 1327).

²²⁸ BOA, İ. HUS, 61/40, 10 Şubat 1898 (18 Ramazan 1315); BOA, İ. DH, 1430/13, lef 1, 28 Kasım 1904 (15 Teşrin-i sani 1320). Mehmed Tevfik Bey [Biren], ilerleyen tarihlerde Ankara Valiliği yapacaksa da bu görevine 1909 yılında tayin edilmiştir. Tevfik Bey'in doğum yeri İstanbul'dur. Bilindiği kadarıyla hem aile kökeni hem de Kudüs Mutasarrıflığı öncesinde Ankara'yla herhangi bir bağlantısı yoktur. Ayrıntı için bkz: Abdülkadir Özcan, “Mehmed Tevfik Bey”, *DİA*, XXVIII, 2003, 536-537.

yoktur. Sürgün sebepleri bile açık ifadelerle değil, geniş anlamlara gelebilecek muğlak kelimeler üzerinden anlatılmıştır. Sürgün belgelerindeki müphem ibare ve kalıplar sadece Gazzeli üç sürgüne ait özel bir mesele de değildir. Nefye dair olan vesikalarının büyük kısmında, sürgün için neden o vilâyetin seçildiği genelde belirtilmemiştir. Sürgünlerin suç sebeplerine dair, “ahlaka mugayır” ve “su-i hal” gibi netlik taşımayan ifadeler sıkça kullanılmıştır.

Mahkûmların sürgüne gönderileceği şehrin fiziki ve beşerî yapısı ile birlikte menfinin suçunun ve sosyal statüsünün birlikte değerlendirilmesi ilgili mahallin seçilme nedeni hakkında ipuçları verebilir. Bu da ifadelerdeki muğlaklıkları biraz da olsa gidermeye ve ifadeleri anlamlı bir hâle getirmeye olanak tanır. Peki Ankara, sürgünler için hangi dezavantajlara sahiptir? Fiziki imkânlar açısından bakıldığında, vilâyetin deniz yoluyla firara uygun olmaması, yani kaçmak için uzun bir kara yolculuğunun gözü alınması gerektiği gayet aşikârdır. Bu durum, muhtemelen, Gazzeli sürgün üç Arab kökenli insanın kendi başlarına alabilecekleri bir karar değildir. Çünkü hem bedensel hem de psikolojik açıdan son derece meşakkatlidir. Bununla birlikte Ahmed Arif Yunanistan’a firar etmiştir. Dolayısıyla Ahmed Arif’in firarını iyice kritik etmekte gerekir. Ahmed Arif, Ankara’dan firar ederken babası Mehmed Hanefi’yi ve amcası Abdülhay’ı beraberinde götürmemiştir. Bu da Ankara’nın, üç sürgünün kaçmasına büyük oranda engel teşkil edecek bir konumda bulunduğu iddiasını güçlendirmektedir. Dolayısıyla uzun ve bir o kadar da zorlu kaçış sürecini sadece Ahmed Arif göze almıştır. Çünkü o, içlerinde en genci ve firar yolculuğunu bedenlen en az zararla tamamlayabilecek kişidir. Yaşça en büyük olan iki menfi Ankara’da ikamete devam ederlerken, 34-35 yaşında civarında bulunan en gençleri Ahmed Arif firarı göze almıştır. Ahmed Arif’in vilâyetten ayrılırken tek başına da değildir. Ankara’ya sürgün edilmiş ve muhtemel süreci planlamış olan eski bir asker de yanındadır.

İkinci husus, beşerî faktörlerden nüfus ve nüfuzdur. Sürgün öncesinde Mehmed Hanefi’nin Gazze’deki memurlar üzerinde etki oluşturmaya çalıştığı bilinmektedir. Ayrıca icra edilecek tahkikatlarda Hüseyinlerin otoritesini tehlikeye düşürebilecek raporlar kaleme alan memur bulmanın zorluğu da dikkat çeken diğer bir husustur. Her ne kadar memurların oranın yerlisi mi yoksa farklı bölgelerden oraya atanarak mı geldikleri gibi ayrıntılara şimdilik sahip olunmasa da bahsedilen personelle yerelin kastedildiği anlaşılmaktadır. Peki aynı durum neden Ankara’da gerçekleşmemiştir? Ankara’daki

memurlar üzerinde bir etkiye sahip olmadıkları gibi, sıradan halka tesir ettiklerini gösteren en ufak bir işareti dahi yoktur. Seyyid kökenli olan ve müftülük, hatiplik gibi şer'î mesleklerde faaliyet gösteren aile üyelerinin önündeki en büyük engellerden birisi Ankara'da Arap kökenli insanların yaşamamasıdır. Kudüs'te ve özelde Gazze'de el üstünde tutulan Hüseyin ailesinin üç üyesi Ankara'da yabancı konumuna düşmüştür. Bunun sonucunda, Kudüs'teki sosyal statüleri ve sağladığı avantajlar hükmünü kaybetmiştir. Ankara Vilâyet merkezinde Arap nüfusun yaşamaması dolayısıyla da Arapça bilenlerin sayısının son derece kısıtlı bir kitleyle etkileşim içinde olabileceği göz önüne alınmalıdır. Böylece menfilerin kendilerini Ankara insanına tanıtarak bir nebze de olsa memleketlerindeki nüfuzlarını ve tanınırlıklarını hatırlatma imkânına sahip olmaları sınırlandırılmıştır. Çünkü Ankara Vilâyet merkezinin nüfusu Hristiyan, Yahudiler ve Türklerden meydana gelmektedir, dolayısıyla Ankara geniş etnik grupları barındıran bir yapıya sahip değildir.²²⁹ Sürgünlerin menfa hayatını genel olarak sükûnet içinde geçirmesinde Ankara'nın fiziki ve beşerî unsurları benzer öneme sahiptir. Sonuç olarak, Ankara şehri üzerine düşen görevi büyük oranda yerine getirmiştir.

3.3. Şeyh ve Müritler: İmam Mehmed Vehbi Efendi (1897-1903)

Gazze müftüsü Mehmed Hanefi ve ailesi kadar seçkin köken ve otoriteye sahip olmayan fakat vilâyette meydana getirdiği sorunlar açısından daha büyük etki yaratmış olan bir diğer bireysel sürgün örneği de imam Mehmed Vehbi Efendi'dir. İstanbul Beyoğlu'ndaki Kamer Hatun Mahallesi caminin imam ve hatibi Vehbi Efendi'ye ait belgelerde neden sürüldüğü yazılmadığı için şimdilik bilemediğimiz bir gerekçeden dolayı padişah iradesiyle Ankara'ya gönderilmiştir. Bu tarihlerde imamlara verilen cezaların genel sebeplerine bakıldığında, mahallelerdeki nüfus muamelelerini ihmal ettikleri, eksik evrak düzenledikleri, ilmühaberlerde usulsüzlük ve halktan fazla ücret almak en sık karşılaşılan suçlardır.²³⁰ Sürgün iradesine ulaşamadığı olmadığı için, İstanbul'dan uzaklaştırma kararının tam olarak hangi tarihte çıktığı tespit edilemese de Ankara'daki

²²⁹ Ankara'nın fiziki ve beşerî durumu hakkında ayrıntı için bkz. Birinci Bölüm. Sürgün müftüler üstüne bir araştırma için bkz: Erdoğan Polat, "Sivas Sancağı'nın Sürgün Müftüleri", *Tarih ve Gelecek*, 5/3 (Aralık 2019): 771-791.

²³⁰ Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018, s.47-48, 81-82.

ikameti sırasında kendisine sürgün maaşı verilmesi için gönderilen yazının tarihinin 9 Mart 1897 olmasından dolayı, 1897 yılının Ocak-Şubat ayları içerisinde vilâyet merkezine gönderilme ihtimali yüksektir. Vehbi Efendi'nin “efkâr-ı fukara” arasında olduğu ifade edilmiş ve bundan dolayı geçimini sağlamak amacıyla yevmiye talebinde bulunulmuştur.²³¹ Vehbi Efendi'nin talebine cevaben, 31 Ağustos 1898 tarihinden itibaren günlük üç kuruş yevmiye bağlanması uygun görülmüştür.²³² Bu dönemde menfilere günlük üç kuruş veya en fazla beş kuruş yevmiye ödenmektedir.²³³ Yani tahsis edilen günlük üç kuruş o dönemde sürgünlere verilen standart ücret miktarları arasındadır.

Maaş tahsisinden yaklaşık bir buçuk yıl sonrasına kadar Vehbi Efendi hakkında herhangi bir belgeye rastlanılamamıştır. Vesika yokluğunun bir yönü de Vehbi Efendi'nin Ankara'ya sürgüne yollanmasının gönderenler açısından şimdilik faydalı görüldüğüdür. Genel olarak ifade edilirse, belge, sorunların, ihtiyacın, olağandışının, hareketin, yani insan faaliyetlerinin belli oranda da olsa yansımaları neticesinde ortaya çıkmış dokümanlardır. Ankara, kendisinden beklenen işlevi, yani menfiyi gönderildiği vilâyette sorun çıkarmayan ve sessizce barındırmayı başarmıştır. Ancak bu durum sürgün ortamına alışmanın gittikçe hızlanmasıyla değişecektir.

Yaşanan değişimler aynı zamanda hayli enteresan gelişmelerin habercisidir. Vehbi Efendi'nin şehirde meydana getirdiği ilk sorun Ankara Vilâyeti 26 Şubat 1900 tarihli telgrafıyla kendisini gösterir, “şeyhin bir müddet Kayseri'de ikamet etmek” üzere gönderilmesi, yani sürgün yerinin değiştirilmesi istenmektedir. Sonrasında ortaya çıkan ilginç vakalarla anlaşılacaktır ki, bu aslında sıradan bir yer değiştirme talebi değil, sürgün

²³¹ BOA, Y. PRK.ZB, 18/86, 9 Mart 1897 (25 Şubat 1312). Mehmed Vehbi için, “ikamet etmek üzere Ankara'ya izam edildiğini” ifadesi kullanılmıştır. Başka bir belgede ise, “Ankara'da ikamete memur edilen” olarak yer almıştır. BOA, ŞD. 2686/18, 28 Temmuz 1898 (16 Temmuz 1314). Zabtiye Nezareti tarafından yazılmış bir belgede de “orada menfiyyen ikamet etmekte bulunan” olarak bahsedilmiştir. BOA, DH. MKT. 634/56, lef 1, 3 Ocak 1903 (21 Kânun-ı evvel 1318). Maarif Nezareti'nin Ankara Vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne ve Polis Müfettişliği'ne gönderdiği yazıda, “menfi şeyh Vehbi” ifadesi biçiminde yazılmıştır. BOA, Y. MTV, 241/23, lef 2, 24 Şubat 1903 (11 Şubat 1318). Açıklandığı üzere, belgelerde farklı kullanımlara yer verilmişse de Vehbi Efendi'nin sürgün olarak Ankara'ya gönderildiği, ifadelerden gayet açıkça anlaşılmaktadır.

²³² BOA, ŞD, 2686/18, 28 Temmuz 1898 (16 Temmuz 1314); BOA, BEO, 1187/88977, 31 Ağustos 1898 (19 Ağustos 1314); BOA, DH. MKT, 2112/83, 3 Ekim 1898 (21 Eylül 1314). II. Abdülhamid devri sürgünlerine maaş ödenmesi için bkz: Gülsüm Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, s.172-176. II. Meşrutiyet sonrasındaki sürgünlere maaş tahsisi için bkz: Hasan Ali Polat, “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler”, s.390-411.

²³³ BOA, ŞD, 2644/7, 22 Kasım 1894 (10 Teşrin-i sani 1310); BOA, ŞD, 1659/7, lef 2,7 Haziran 1895 (26 Mayıs 1311); BOA, ŞD, 1659/14, lef 2, 18 Temmuz 1895 (6 Temmuz 1311).

olarak bulunduğu Ankara Vilâyet merkezinden Kayseri Sancağı'na bir nevi ikinci sürgün talebidir.

Vehbi Efendi, Ankara Kavaklı Mescid'inde Nakşibendi şeyhi olduğunu söyleyerek etrafına halktan insanları toplamıştır. Bunlar arasında “ikamete memur serseriler [sürgünler]”, cahil insanların da yer aldığı ve böyle devam ettiği takdirde, halk arasında dedikoduların yayılarak çevresindeki kitlenin gittikçe artabileceği vurgulanmıştır. İleride bir fenalığın zuhur etmemesi için ikamet yerinin Kayseri'ye alınması gereği ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin Ankara'ya gönderdiği 18 Mart 1900 tarihli yazıda, herhangi bir karışıklığa meydan verilmemesi istenmiş, fakat Vehbi Efendi'yi Kayseri'ye nakletme talebi kabul edilmemiştir.²³⁴ Nakşi şeyhi olduğu söyleyerek etrafına topladığı insanların kimlerden müteşekkil olduğu açıklanmamışsa da bunların hem sıradan halk kitlesi hem de medrese talebeleri olma ihtimali yüksektir. Ankara Vilâyet merkezindeki Nakşibendi Medresesi eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ediyordu.²³⁵ Ankara'daki Nakşibendilerin sayısının ne kadar olduğu ayrı bir konu olsa da Vehbi Efendi'nin hitap edebileceği bir Nakşibendi kitlesi vilâyet merkezinde yaşamaktaydı. Bu yıllarda Ankara'da sürgünde yaşayan müftü Mehmed Hanefi'nin aksine, imam Vehbi Efendi kısıtlı şer'î bilgisine rağmen, yörenin halkından ve sürgünlerinden bazılarını etrafına toplamayı başarmıştır. Mesleğinin sağladığı bilgi ve hitabet pratikleri sayesinde Ankara'da meydana getireceği sorunlar ilerleyen senelerde de artarak devam edecektir.

Yaşananların ardından 1903 yılına kadar, yani üç senelik zaman zarfında Vehbi Efendi'ye ait herhangi bir belge şimdilik tespit edilememiştir. Tam olarak kesinlik taşımasa da bu durumun verdiği ipuçlarından birisi, şehirde meydana getirdiği karışıklıklar sebebiyle kendisine uyarılarda bulunulduğu ve Vehbi Efendi'nin üç yıl boyunca da bir vukuata karışmadığı düşünülebilir. Ankara'dan “muhibir-i sadık ulemadan Ali” adlı müstear ismin Zabtiye Nezareti'ne yaptığı yazılı ihbarda; Ankara Mekteb-i İdadi'si müdür yardımcısı Yanyalı Fethi, Sofyalı Vasfi ve öğretmen Manastırlı Kâmil Efendilerin menfi Hacı Vehbi Efendi'yi şeyhleri olarak kabul ettikleri ve mektebin öğrencilerini gece vakti onun evine götürerek intisap ettirmeyi amaçladıkları bilgisi

²³⁴ BOA, DH. MKT, 2320/7, 18 Mart 1900 (5 Mart 1316).

²³⁵ Galanti, *Ankara Tarihi*, s.177, 221; BOA, MF. MKT, 839/36, lef 1, 26 Ocak 1905 (13 Kânun-ı sani 1320).

paylaşmıştır. Buna cevaben gelen yazıda, anlatılanların gerçeklik payının Ankara valisi Mehmed Cevad tarafından araştırılması istenilmiştir.²³⁶ Konuyla ilgili olarak 4 Şubat 1903 tarihinde vali Mehmed Cevad tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahkikat yazısında, Ankara Mekteb-i İdadi'sinde yatılı okuyan 20 kadar talebenin²³⁷ Ramazan-ı Şerif'in bir gecesinde Şeyh Vehbi'nin ikametgâhına o gün okulda nöbetçi olan müdür yardımcısı Vasfi Efendi tarafından gönderildiği, müdür yardımcısı Fethi Efendi'yle birlikte onun da oraya gelerek vakit geçirdikleri, Ramazan ayında Vehbi Efendi'nin Vasfi ve Fethi Efendilerin yanına geldiği ve öğretmen Kâmil Efendi'nin de bulunduğu bir iftara katıldıkları yapılan incelemeler sonucunda tespit edilmiştir. Öğrencilerin, gece ve gündüz okul dışına çıkmalarının kural gereği yasak olması ve bu gibi düzensiz durumların tekrar yaşanmaması için müdür birinci yardımcısı Fethi ve ikinci yardımcı Vasfi'nin mektepte "devam-ı memuriyetleri idareten caiz [uygun] olamayacağından diğer münasip vilâyetlere ayrı ayrı nakil" edilmeleri istenilmiştir. Ayrıca muallim Manastırlı Kâmil Efendi'nin evinde polis tarafından zararlı evrak (evrak-ı muzır) olup olmadığına dair arama da yapılmıştır. Kâmil Efendi'nin Vehbi Efendi'yi Manastır Vilâyeti'nde bulunduğu yıllardan itibaren tanıdığı anlaşılmıştır.²³⁸ Kâmil Efendi'nin evindeki evrak aramasına yönelik polis tahkikatı prosedür gereği mi, yoksa Vehbi Efendi ile Kâmil Efendi'den şüphelenilecek ayrı bir delil, ihbar veya faaliyete istinaden mi gerçekleştirilmiştir? Evdeki incelemelerin prosedür gereği yapılmış olması ihtimali pek mantıklı görünmemektedir. Çünkü kademe olarak Kâmil Efendi'den yukarıda yer alan müdür yardımcısı Fethi ve Vasfi Efendilerin meskeninde evrak tahkikatı icra edilmemesi bu ihtimali ortadan kaldırır. Akılda tutulması gereken bir ihtimal de Vehbi Efendi'nin İstanbul Kamer Hatun Cami imamı iken sürülmesine neden olan suçla ilişkilendirilmesi sebebiyle mi arandığıdır. Başka bir ifadeyle, imam Vehbi Efendi, muzır evrak bulundurduğu veya evraklarla ilgisi olduğu için mi İstanbul'dan sürgün edilmiştir?

²³⁶ BOA, DH. MKT, 634/56, lef 1, 3 Ocak 1903 (21 Kânun-ı evvel 1318); Aynı belge, lef 2, 15 Ocak 1903 (2 Kânun-ı sani 1318). Aynı belge, lef 2 de yer alan belgenin Rumi tarihinin 2 Kânun-ı sani 1318 olması gerektiği halde, yazıyı kaleme alan kâtip tarafından yanlışlıkla 2 Kânun-ı sani 1319 yazılmıştır. Burada asıl olması gereken tarih kullanılmıştır.

²³⁷ 1900-1901 (1318-1319) eğitim-öğretim yılında Ankara Mekteb-i İdadisi'nde yatılı okuyan; ücretli müslim 15, gayr-i müslim 2 ve ücretsiz müslim 17, gayr-i müslim 0 olmak üzere, toplam 34 öğrenci eğitim görmektedir. Gayrimüslim talebelerin ve gelmeyen öğrenciler olabileceği düşünüldüğünde sayının 20 civarında olması yüksek ihtimaldir. *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, İstanbul: Asır Matbaası, 1321 (1903), s.343. Ankara Mekteb-i İdadisi'nin bir fotoğrafı için bkz: EK 4.

²³⁸ BOA, DH. MKT, 634/56, lef 3, 4 Şubat 1903 (22 Kânun-ı sani 1318); Aynı belge, lef 4, 25 Şubat 1903 (12 Şubat 1318).

Eldeki veriler bu soru ve belirsiz kalan diğer soruları cevaplamaya yeterince imkân sağlamasa da belirsiz kalan unsurlar gelişmelerin akışı içinde değerlendirilmelidir.

Mabeyn-i Hümayun’a yansıyan konu neticesinde 17 Şubat 1903’te, yani Ankara Valiliği tarafından kaleme alınan yazıdan 13 gün sonra Fethi ve Vasfi Efendiler çıkarılan iradeyle memurluktan atılmışlardır. Konu burada kapatılmayarak “böyle bir şahıs ile talebenin ihtilat [karışma] ettirilmesinde bir maksat olacağından bu cihetin bil-tahkik tebeyyün [ortaya çıkma] edecek neticeye göre de iktiza eden muamelenin başkaca icrası” gereği ifade edilerek araştırmalara devam edilmesine karar verilmiştir.²³⁹ Üzerinde durulması gereken bir husus da irade de geçen “böyle bir şahıs” ifadesidir. İrade metnindeki ibarenin anlamı açık değildir. Bu niteleme, Vehbi’nin sürgün haline mi, yoksa imam, şeyh, hacı kimliğine mi gönderme yapıldığı kesin biçimde belli değildir. Ancak, eski imamın Ankara’daki sürgünlük hayatına dair belgelerin tamamına yakınında sürgün olduğu üzerinde durulmuş ve etrafındaki kitleye şer’î konularda yaptığı konuşmalardan kaynaklanan rahatsızlıklar aktarılmıştır. İmam Vehbi Efendi’nin Ankara’da sakıncalı görülen faaliyetleri düşünüldüğünde, sürgün edilmiş olmasının ilk bakışta öne çıkacağı mantıklı görünse de görüşümüze göre hem sürgün hem de imam, şeyh, hacı özelliklerinin bir kişide toplanması olasılıkların ayrı ayrı değil, hepsinin aynı kişide yer almasına gönderme yapıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İmam olması dolayısıyla halk nezdinde önemsenen bir mesleği icra etmesi, ayrıca bunun getirdiği hitabet pratiği ve anlatımlarında kullanabileceği bilgi çeşitliliğinin (ayet, hadis, fıkıh gibi) pek çok kişiye nazaran yüksek olması Mabeyn’in endişelenmesinde öne çıkan başlıca sebep görülebilir.

Sürgün imam Vehbi Efendi’nin, Ankara Mekteb-i İdadi’sinde meydana getirdiği sorunlarla ilgili araştırmaya devam edilmesi kararı üzerine, Maarif Nezareti tarafından ayrıntılı bir inceleme başlatılmıştır. Maarif Nezareti’nin 24 Şubat 1903 tarihli raporunda; Kâmil Efendi’nin Vehbi’yi Priştine’den [Kosova Vilâyeti’ne bağlı sancak.] tanıdığını ama öğrencilerini şeyhin ikametgâhına göndermediğini ve talebelerin teravih namazı için Hacı Bayram Veli Camii’ne gittiklerinde evi bu camiinin yakınında yer alan Vehbi Efendi’nin ikamet ettiği mahalle camine uğradıkları talebe Vasfi’nin itirafıyla ortaya çıkmıştır. Olayların gerçekleştiği gün mektepte bulunan hademeler ve öğrencilerle yapılan görüşmeler sonucunda, talebeler Vasfi Efendi’den izin alarak gittiklerini itiraf

²³⁹ BOA, MF. MKT, 686/41, lef 2, 17 Şubat 1903 (4 Şubat 1318).

etmişlerdir. Şeyhin, Ramazan’da iki defa okulu ziyaret ettiği, talebelerinse bir defa Vehbi Efendi’nin ibadetle meşgul olduğu mescidi ziyaret ettikleri ortaya çıkmıştır. Mektep talebesinin, muallimlerin ve müstahdemlerin her ne olursa olsun “bu misülli mahallere azimet ve böyle eşhas ve kesân ile iktisab-ı münasebet etmeleri katiyen caiz olamayarak” ifadeleriyle ve bu tür faaliyetlere sebebiyet verenlere gerekli cezanın verilmesi bildirilmiştir.²⁴⁰ Yani sakıncalı addedildiği açıkça söylenmiştir.

Vehbi Efendi’nin Ankara’da meydana getirdiği karışıklıklar neticesinde 4 Mart 1903 tarihli Hususi İrade ile “su-i halinden dolayı” Trablusgarb’a, yani daha ağır koşulların hüküm sürdüğü bir vilâyete sürgün edilmesine karar verilmiştir.²⁴¹ Bir gün sonra, yani 5 Mart’ta Sadaret’ten Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, “serî’an ifasına” karar verilmiş, yani kararın acilen uygulanması istenilmiştir.²⁴² Vehbi Efendi, sürgün olarak bulunduğu vilâyetten başka bir vilâyete tekrar sürgün edilmesine karar verilmiştir.

Ankara Vilâyet merkezinde yaşanan bunca vukuatın Vehbi Efendi’nin yeni sürgün mekânı Trablusgarb evrakında nasıl yer aldığı da göz ardı edilmemelidir. Bürokratik yazışmanın hangi kelimelerle yapıldığı ve Ankara’daki olayların ne kadarlık kısmının yeni menfaya aktarıldığı bir nevi belgelerin neler anlatabileceği, yani neyin açıkça yazılabildiği ve neyin muğlaklaştığı ortaya çıkarılabilir. Gönderilme sebebi, “su-i hal” gibi pek çok anlama gelebilecek müphem bir ifadeyle, sürgün anlamını veren kelimeler “teb’îd” ve “ikamete memur” tabirleriyle ama ağırlıklı olarak teb’îd kelimesiyle ifade edilmiştir. Anlaşılacağı gibi, vesikalarda kullanılan dil, Vehbi Efendi’nin Ankara’da gerçekleşmesini sağladığı olayları anlamayı muğlaklaştırmaktır. Bu, kapalılık hali, sürgün belgelerinin genelinde var olan bir durumdur. Sadaret’in Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda, “menfiyen Ankara’da bulunan Şeyh Vehbi’nin su-i haline mebni Trablusgarb’a teb’îdi”²⁴³, Trablusgarb Vilâyeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, “Trablusgarb’a teb’îdi”²⁴⁴, Dâhiliye’den Trablusgarb’a ve Zabtiye Nezareti’ne gönderilen yazılarda, “menfiyen Ankara’da bulunan şeyh Vehbi’nin su-i haline mebni Trablusgarb’a teb’îdi”,²⁴⁵ Dâhiliye’den Ankara Vilâyeti’ne yazılan yazıda, “menfiyen

²⁴⁰ BOA, Y. MTV, 241/23, lef 2, 24 Şubat 1903 (11 Şubat 1318); Aynı belge, lef 1, 3 Mart 1903 (18 Şubat 1318).

²⁴¹ BOA, İ. HUS, 103/14, 4 Mart 1903 (19 Şubat 1318).

²⁴² BOA, BEO, 2014/151015, 5 Mart 1903 (20 Şubat 1318).

²⁴³ BOA, DH. MKT, 665/36, lef 1, 5 Mart 1903 (20 Şubat 1318).

²⁴⁴ Aynı belge, lef 2, 7 Ekim 1903 (24 Eylül 1319).

²⁴⁵ Aynı belge, lef 3, 7 Mart 1903 (22 Şubat 1318).

Ankara’da iken ahiren Trablusgarb Vilâyeti’ne izam olunan”²⁴⁶ ve Dâhiliye’den Maliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, “menfiyen Ankara’da ikamete memur iken ahiren Trablusgarb Vilâyeti’ne izam kılınan”²⁴⁷ ifadeleri kullanılarak yazışmalar yapılmıştır.

Ankara’nın etkisinin, yani sürgünlerin vilâyetteki yaşamları süresince onlara sağlanmış olan fiziki ve beşerî imkânları tespit etmek gerekmektedir. Bu amaçla, üç Hüseyini ile imam Vehbi Efendi örneklerinin karşılaştırılması vilâyet-sürgün ilişkisini daha net bir biçimde ortaya çıkarabilir. Kısacası, mekân, menfiler üzerinde nasıl tesirler meydana getirmiştir? Gazze eski müftüsü Hanefî, Gazze’deki Cami-i Kebir-i Ömeri’nin hatibi Abdülhay Efendi ve aynı camide hutbe verdiğiinden bahsedilen Ahmed Arif²⁴⁸ gibi üst düzey üç şer’î görevlinin insanları etkileme imkânlarının son derece yüksek olabileceği düşünüldüğünde Ankara’da bu tür bir vakaya ne rastlanılmış ne de böyle yorumlanabilecek bir durumun ipuçlarına dahi ulaşılmamıştır. Bu son derece ilginçtir. Binlerce cami imamı arasında yer alan imam Vehbi Efendi, Ankara’daki sürgün hayatında idadi mektebinin öğretmenleri, öğrencileri ve halktan bazıları üzerinde küçümsenemeyecek tesirler meydana getirmiştir. Vehbi Efendi’nin üç Hüseyini’ye oranla son derece mütevazî kalabilecek dinî bilgisine ve deneyimine (kuvvetle muhtemel) rağmen, Ankara’da pek çok karışıklığa sebebiyet vermiştir. Vehbi Efendi’nin şehirdeki olaylara etkisi, Hüseyinilere göre daha fazla hissedilmiştir.

Peki uzun zamandan beri dinî görevlerle meşgul olan ve bunu aile mesleği edinmiş Hüseyini sülalesinden Gazzeli üç sürgün neden Ankara halkı üzerinde tesirli olamamış da “sıradan” bir mahalle caminin sürgün imamı Vehbi Efendi olmuştur? Bu ve benzeri soruları cevaplayabilmek adına, Ankara Vilâyet merkezini daha yakından tanımak gerekmektedir. Başka bir deyişle, üç sürgünün ırk, dil, din özellikleri ile vilâyetteki yerel halkın genel özelliklerinin uyum dereceleri karşılaştırılmalıdır. Gazzeli üç menfi Arap kökenlidir. Affedilmeleri amacıyla Ankara’dan gönderdikleri dilekçelerini de Arapça kaleme almışlardır. Mehmed Hanefî Efendi sadece Arapça konuşabilmekte ve yazabilmektedir. Ankara sürgünü öncesine kadar, yaşamının tamamına yakını Gazze’de geçirmiştir, sadece dinî ilimler eğitimi almak için Mısır’daki El-Ezher

²⁴⁶ Aynı belge, lef 4, 14 Ocak 1904 (1 Kânun-ı sani 1319).

²⁴⁷ Aynı belge, lef 5, 28 Mart 1904 (15 Mart 1320). Osmanlı Devleti’nde imamlık için bkz: Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018, s.11-86; Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri”, *İslâm Medeniyeti* V/3, (1982): 29-35.

²⁴⁸ BOA, BEO, 570/42743, 13 Şubat 1895 (1 Şubat 1310).

Medrese'sinde bir süreliğine ikamet etmiştir.²⁴⁹ Kudüs'te ve Mısır'da halkın konuştuğu dil büyük oranda Arapça'dır. Bu sebeple gündelik hayatında ikinci lisana pek ihtiyaç duymadığı ve bundan dolayı Türkçe'yi bilmediği ya da iyi seviyede kullanamadığı ifade edilebilir. Ahmed Arif ise anadili Arapça'nın yanında Türkçeyi de konuşmakta ve yazmaktadır. Yaşamının geneline bakıldığında, Türkçe'nin anadil olarak konuşulduğu bir bölgede uzun süre ikamet etmesi sadece Ankara sürgünü sırasında gerçekleşmiştir.²⁵⁰ Kudüs ve civarından hemen hemen hiç ayrılmamıştır. Bu sebeple de Türkçe'ye Arapça kadar vâkıf olmadığı söylenebilir. Ayrıca sicil kaydının tarihi 3 Mayıs 1912'dir. Bu tarihten anlaşılabileceği üzere, belge Ankara sürgününün tamamlanmasının ardından kaleme alınmıştır. Türkçe'yi memleketi Gazze de mi veya Ankara sürgünü sırasında mı öğrendiği hakkında malumat yoksa da Ankara'da kaldığı yedi yılda (1898-1905) Türkçesinin geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta 25 Mayıs 1912 tarihinde iki kişinin ortak imzasıyla verilmiş dilekçede Ahmed Arif, Türkçe'yi iyi bilmediğiyle suçlanmıştır.²⁵¹

Bütün bunlara rağmen, üç sürgünün Türkçe'yi Arapça kadar yetkin kullanamayacakları ve bundan dolayı kendilerini ifade etme noktasında ister istemez bir kısıtlılık yaşayacakları gayet aşikârdır. Yani dil sorunu dinî bilgilerini kullanarak kendilerini etkili bir konuma getirmelerinin önündeki engellerden birisidir. İmam Vehbi Efendi'ye gelince ise, onun, İstanbul'da görev yapmış olması ve belgelerde belirtilmesi de büyük ihtimalle Türk olduğu için Türkçe'yi en azından Gazzeli üç sürgüne nazaran daha iyi bildiği kuvvetle muhtemeldir. Sorulması gereken başka bir soru, bu tarihlerde Ankara Vilâyet merkezinde belirgin bir Arap nüfusun bulunup bulunmadığıdır? XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başında vilâyet merkezinde belirgin bir Arap nüfusun kaydına ne Ankara vilâyet salnamelerinde ne arşiv kayıtlarında ne dönemin hatıratlarında ve ne de ikincil kaynaklarda hiçbir veriye ulaşılamamıştır. En azından belli bir zamandır Ankara'da ikamet eden aynı etnik yapıdan insanların yokluğu veya azlığı Arapların şehirde karşılaşabilecekleri engellerde yardım alma imkânını kısıtlamıştır. Özetle, nüfuz meydana getirebilecek insan kitlesinin önüne şehrin beşerî imkânları engel teşkil etmiştir.

²⁴⁹ BOA, DH. SAİD.d, 71/263, s.263, 1 Eylül 1896 (19 Ağustos 1312); İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, 225/20, lef 10, t.y; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, III, s.174.

²⁵⁰ Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, s.169.

²⁵¹ Atmış, "Halidi ve Hüseyini", s.21.

3. 3. Sürgün Olmayan Sürgün: Talebe Naciye Hanım (1900-1905)

Sürgüne gönderilenler arasında üzerinde durulması gereken bir grup da kadınlardır. Ankara Polis Müdüriyeti tarafından vilâyetin tamamında ikamet eden sürgünlerin tanzimi amacıyla kaleme alınmış listede, bazı erkek mahkûmların isimlerinin yanında zevcesinin adı yazıyorsa, yani erkek mahkûm, sürgün mekânına aile üyelerinden istediğini alabilme hakkından yararlanarak eşini de beraberinde getirdiği polisin kayıt tablosunun açıklama kısmı incelendiğinde ceza alanların sadece erkekler olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Bunların dışında sadece işlediği suçtan dolayı Ankara’da sürgünde yaşayan kadınların sayısı 6’dır.²⁵² Osmanlı Devleti’nde sürgüne gönderilmiş kadınların büyük çoğunluğu fuhuştan mahkûm olmuştur.²⁵³ Ankara’daki durum da ülkenin geneliyle benzerlik göstermektedir. Şehirde sürgün olarak ikamet 6 kadından 4 tanesinin uzaklaştırılma sebebi fuhuştur.

Kadınların suç sebeplerini niteleyen ibareler incelendiğinde, sürgün belgelerinin büyük çoğunluğundaki muğlak ifade diliyle yine karşılaşılmaktadır. Kadınlardan 4 tanesinin suçları “uygunsuz makuleden olub”, “edeb ve iffete mugayir ahvalinden dolayı” ve “mugayir-i adab ve iffete abes hal ve hareket icraat eylemesinden dolayı” ifadeleriyle tanımlanmıştır. Bunlardan iki tanesi Ankara, birisi Ankara’nın Sivrihisar kazası ve diğeri de Üsküdarlıdır. Cezaları 6 ile 9 yıl arasında değişmektedir. Fuhuş haricinde geriye iki kişi kalmaktadır. İlk kadın sürgün, erkek kardeşinin Ankara’da bulunması sebebiyle farklı bir vilâyetten buraya gönderilme talebinde bulunmuş ve isteğinin onaylanması neticesinde Ankara’ya gelmiştir. İkincisiyse, “hilaf-ı şer harekette bulunmasına binaen” ifadesiyle suçu tanımlanan Naciye Hanım’dır. Bu örneğin ayrıntılarına geçmeden önce birkaç husus üzerinde durmak gerekmektedir. Tezin, mekânsal sınırı sadece Ankara vilâyet merkezini kapsamaktaysa da Naciye Hanım’ın ve ailesinin Yabanabad (Kızılcahamam) Kazası’nda yaşaması, yani Yabanabad’ın, merkez sancak olan Ankara Sancağı’na bağlı kazalar arasında yer aldığı düşünüldüğünde mekânsal eşiğin pek de aşıldığı söylenemez. Bu örnekte tezin, temel problemlerinden birisi olan neden Ankara

²⁵² BOA, Y. PRK. DH. 13/63, lef 2, 27 Ağustos 1905 (14 Ağustos 1321).

²⁵³ Ali Karaca, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün”, *Hapishane Kitabı*, Ed: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, 157-162; Mucize Ünlü, “Meşrutiyet Döneminde Kadın Sürgünler”, *Doç. Dr. İlknur Karagöz’e Armağan*, Ed: Nedim İpek-İbrahim Serbestoğlu, Trabzon: Serander Yayınları, 2020, 315-316.

sorusunun cevabını gayet açıktır. Naciye Hanım'ın memleketinin Yabanabad olması ve tahsil gördüğü İstanbul'da herhangi bir yakınının ikamet etmemesi sebeplerinden dolayı Yabanabad'a sürgüne yollanmıştır. O halde neden Ankara sorusu şu şekilde değiştirilebilir. Neden sürgün edildi? Yani konu eğitim görmekte olduğu ve olayların başladığı İstanbul Leyli [Yatılı] Kız Sanayi Mektebi'nde yaşananlardan Ankara'daki sürgününün beşinci yılına kadarki sürece odaklanacaktır.

Naciye Hanım, İstanbul Leyli Kız Sanayi Mektebi talebelerindendir. Yabanabad'a sürgünüyle sonuçlanan vakalar burada yaşanmıştır. Meselenin ayrıntılarına girmeden önce Ankara Polis Müdüriyeti'nin kayıtlarındaki malumatta bakmak gerekmektedir. Buna göre, Naciye Hanım'ın doğum yeri Ankara Vilâyeti Yabanabad Kazası'dır, ikamete memur edildiği mahal de Yabanabad'dır. İstanbul'dan Ankara'ya sürülmüştür. Başka bir ifadeyle, Ankaralıdır ve memleketine nefyedilmiştir. Vilâyete gelişi, yani cezasının başlama tarihi 7 Aralık 1900'dür. Mahkûmiyet süresi 5 yıl olarak belirtildiğine göre, cezası 7 Aralık 1905'te sona erecektir. Ankara Polis Müdüriyeti'nin şehirdeki sürgünleri derlediği listenin tarihi 27 Ağustos 1905 olduğuna göre, serbest kalmasına üç aydan biraz fazla zaman kalmıştır. Hakkındaki diğer verilere bakıldığında, İstanbul Leyli Kız Sanayi Mektebi talebesinden olduğu, “hilaf-ı şer harekette bulunmasına” binaen kaydının silindiği ve İstanbul'da kimsesi olmadığı için Zabtiye Nezareti'nin yazısıyla memleketine gönderildiği ifade edilmiştir.²⁵⁴ Anlaşıldığı kadarıyla, Naciye Hanım'ın sürgüne yollanması öncelikli amaç değildir. İstanbul'da herhangi bir yakını ikamet etmediği için, memleketi Ankara'ya uzaklaştırılmıştır. Asıl istenilen ve sonrasında yapılan okuldan kaydının silinmesidir. Özetle, Naciye Hanım vakasında öncelik İstanbul'dan yollanması değil, mektepten atılmasıdır.

Pek çok anlama gelebilecek “hilaf-ı şer”le ne kastedilmektedir? Bu muğlak ifade, fuhuş sebebiyle Ankara'ya sürülen kadınların suçlarını tanımlayan “uygunsuz, edeb, iffet, adab” kelimelerinin olumsuz anlamlı kullanımlarından herhangi birisine benzememektedir. Naciye Hanım'la ilgili bilgilerin hiçbirinde belirtilen ibareler yer almaz. Yani metnin kendi iç yapısından hareketle fuhuş sebebiyle sürüldüğüne dair kesin bir kanıt öne sürülememektedir. Bahsedilen nitelemelerin fuhuşu tanımlayan mutlak ifadeler olduğu ve bu kalıpların dışına çıkılmadığı da zannedilmemelidir. Ankara

²⁵⁴ BOA, Y. PRK. DH, 13/63, lef 2, s.16.

merkezli belgeler, konunun ayrıntılarını son derece karanlıkta bırakmakta ve talebe Naciye'yi büyük oranda da olsa cezasını tamamen hak eden birisiymiş gibi göstermektedir. Gelişmelerin teferruatının ortaya çıkması ve Ankara'ya uzaklaştırma gerekçesiyle ilgili muallakta kalan kısımların anlaşılması için sürgün edilme tarihinden önce yaşananlara bakmak fayda sağlayacaktır.

6 Ağustos 1900 tarihinde Zabtiye Nezareti'ne gönderilen bilgilendirme yazısında, İstanbul Leyli Kız Sanayi Mektebi'nde hademe olan İsmail'in talebe Naciye'ye tecavüz girişiminde bulunduğu ifade edilmiştir.²⁵⁵ Olayı açıklığa kavuşturmak amacıyla soruşturma yapılmasına karar verilmiştir. Hademe İsmail, ithamları reddetse de diğer hademelerden Halil ve Abdullah'ın ihbar ve şahitlikleri ve Naciye'nin itirafıyla sözlerinin aksi ortaya çıkmıştır. Zabtiye Nezareti tarafından İsmail'in vücudunda yapılan muayene sonucunda, bedeninde tırnakların yol açtığı yara ve izlerin tespit edilmesiyle fiilin sabitliği artık kesinleşmiştir. Hademe İsmail bunun üzerine işten hemen çıkarılmış ve ardından gözaltına alınmıştır.²⁵⁶ Soruşturmanın detaylarında talebe Naciye hakkında bazı kişisel malumatlar da verilmiştir. Naciye Hanım 1886 doğumludur, yani olayın vuku bulduğu 1900 senesinde 14 yaşındadır.²⁵⁷ O halde bu durum için şu soru sorulabilir: Bu tarihlerde cezai işlem yaşı, özelde ise kızların sürgüne gönderilme yaşı kaçta başlamaktadır? II. Abdülhamid döneminde kızların bulûğ yaşıyla, yani cezanın tatbik edilmeye başlanması hakkında “sinn-i bulûğun nihayeti olan on beş yaş” bulûğ yaşı 15 olarak kabul edilmektedir.²⁵⁸

Naciye Hanım'ın mahkemesinin tamamlanmasıyla konu kapanmamıştır. Bu durumla birlikte süreç yeni bir aşamaya doğru evrilmiştir. Leyli Kız Mekteb-i Müdüriyeti, talebe Naciye'nin yine ne olduğu açıklanmayan uygunsuz hallerinin [gayr-i lâyık] günden güne artmasından dolayı mektepten kaydını silmiştir. Okuldan atılmanın hangi nedenlerden dolayı yapıldığına dair doğrudan bir izah yoktur. Bunun yerine “hilaf-ı şer harekette bulunmakla müttehim” ve “su-i haline” ifadeleri kullanılmıştır.²⁵⁹ Maarif

²⁵⁵ BOA, MF. MKT, 518/52, 6 Ağustos 1900 (24 Temmuz 1316). Burada “tacize cüret ettiği” yazmaktadır. BOA, MF. MKT, 520/34, lef 1'de “taciz ettiği” ve “cüret eylediği” lef 2'de ise, “taciz ettiği” ifade edilmiştir. Yani tecavüz girişiminde mi bulunduğu veya tecavüz mü edildiği eldeki belgelerden şimdilik tam olarak anlaşılamamaktadır.

²⁵⁶ BOA, MF. MKT, 520/34, lef 1, 7 Ağustos 1900 (25 Temmuz 1316).

²⁵⁷ Aynı belge, lef 2, 13 Ağustos 1900 (31 Temmuz 1316).

²⁵⁸ BOA, MV, 80/67, 13 Haziran 1894 (1 Haziran 1310); Burak Ocaoğlu-Alev Duran, “Osmanlı Devleti'nde Ceza Yaşı ve Bulûğ Meselesi (1847-1917)”, *Tarihin Peşinde* 24 (2020): 23-36.

²⁵⁹ BOA, MF. MKT, 533/2, lef 1, 25 Ekim 1900 (12 Teşrin-i evvel 1316).

Nezaretî bu yazı üzerine, talebe Naciye'nin Ankara Vilâyeti Yabanabad Kazası'ndaki köyünde yaşayan ailesine teslim edilmesini ve bunun da "seri'ân, yani acil olarak yerine getirilmesine karar vermiştir.²⁶⁰ Naciye'nin Zabtiye Nezaretî aracılığıyla Yabanabad'da ikamet eden babası Akmanoğlu İzzet Ağa'ya teslim edilmesiyle İstanbul'daki yaşamı nihayete ermiştir.²⁶¹

Mahkemede hükmün verilmesinden, memleketi Yabanabad'a sürülmesine kadar geçen zaman aralığında olayların gidişatını etkileyecek yeni olaylar mı yaşanmıştır veya önceki vakaların sonuçları mı ortaya çıkmaya başlamıştır? Böyle bir ikiliğin varlığını belgelerden hareketle net bir biçimde takip edilemese de bazı çıkarımlar yapılabilir. Öncelikle "hilaf-ı şer", yani aykırı davranış veya sözlerle hangi fiillerin kastedildiği yine müphem kalmaktadır. Başka bir deyişle, hilaf-ı şerle tecavüz girişimine mi, yoksa farklı bir gelişmeye mi atıf yapıldığı bilinmemektedir. Çünkü davanın ardından yazılmış vesikalarda tecavüz kelimesi hiç kullanılmamış ve doğrudan bir göndermeye dahi yer verilmemiştir. Talebe Naciye'nin okuldaki uygunsuz tavırlarından neyin anlaşılması gerektiği belirsiz kalsa da akla öncelikle şu ihtimal gelmektedir. Talebe Naciye etrafına kötü örnek olduğu için mi, yani ihtiyati tedbir amacıyla mı memleketine yollanmıştır? Şimdilik eldeki verilerle bu ve benzeri soruları cevaplamak pek mümkün değildir.

Naciye'nin İstanbul'dan Ankara Yabanabad'daki ailesinin yanına sürülmesi sonrasında neler yaşadığıyla ilgili arşiv belgelerinde herhangi bir malumata rastlanılmamıştır. Ankara'da adının geçtiği tek kayıt, vilâyetin genelindeki sürgünlerin derlendiği 1905 tarihli listedir. Hakkındaki evrak yokluğu bir anlamda, memleketine uzaklaştırılmasının ardından sakin bir yaşam geçirdiğinin işareti olarak yorumlanabilir. Sürgün tablosunun ilgili kısmına bakıldığında, Ankara'da icra ettiği memuriyet veya zanaat kısmında herhangi bir görev yazılı değildir, yani o tarihte çalıştığı işi yoktur. Kendisine sürgün maaşı tahsis edildiği hakkında ne bir belgeye ne de başka bir kayda dahi rastlanılmamıştır. Muhtemelen yaşının küçük olmasından dolayı ihtiyaçlarının Ankara Yabanabad'daki ailesince karşılanabileceği düşünüldüğü için böyle bir uygulamaya gidildiği söylenebilir.

²⁶⁰ Aynı belge, lef 2, 28 Ekim 1900 (15 Teşrin-i evvel 1316).

²⁶¹ Aynı belge, lef 3, 1 Kasım 1900 (19 Teşrin-i evvel 1316). Kadın sürgünler hakkında bkz: Gülbadi Alan, "19. Yüzyılda Osmanlı'da Sürgün Politikaları Çerçevesinde Kadın Sürgünler", *Belleten* 281, Nisan 2014, 245-272; Kemal Daşçioğlu, "Osmanlı'da Kadın Sürgünler", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan: Türk Tarihi Araştırmaları*, Ed: Nurgül Bozkurt-Zübeyde Güneş Yağcı, Ankara: Berikan Yayınları, 2018, 118-137; Mucize Ünlü, "Meşrutiyet Döneminde Kadın Sürgünler", *Doç. Dr. İlknur Karagöz'e Armağan*, Ed: Nedim İpek-İbrahim Serbestoğlu, Trabzon: Serander Yayınları, 2020, 309-334.

Diğer münferit sürgünlerden farklı olarak, neden Ankara'ya sürgün edildi sorusundan ziyade kim neden sürgün edildi sorusu üzerinden hareket edilen talebe Naciye'nin uzaklaştırılması, yaş ve konu itibarıyla sürgünün ne kadar esneyebildiğine dair ilginç ve bir o kadar da düşündürücü bir örnektir.

3. 4. Muhalif Gazeteciler: İsmail Faik ve Hamid Subhi (1910-1912)

Bu defaki sürgün örneği, II. Abdülhamid'in iktidarında gerçekleşen bir vaka değildir. II. Abdülhamid'ten sonra padişahlığa geçen V. Mehmed dönemine (1909-1918) ait olacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki Cemiyeti artık siyasi olarak yükselişi başlamıştır. İsmail Faik ve Hamid Subhi'nin sürgününü anlamak için, bu devre yakından bakmak gerekir. 31 Mart Vak'ası'nın (13 Nisan 1909) ardından alınan önlemler gereğince 25 Nisan 1909 tarihinde başkent İstanbul'da İdare-i Örfiye (sıkıyönetim) ilan edilmiştir.²⁶² Konuyla bağlantılı görülenlere çeşitli cezalar verilir, bunlar arasında sürgün de bulunmaktadır.²⁶³ Sonrasında çıkarılan kanun ve nizamnamelerle basın ve gazetecilik faaliyetlerine ilişkin sansür, yayın durdurma ve kapatmayla ilgili yeni adımlar atılmaya başlanılmıştır.²⁶⁴ Gerekli kurallara uymayan yayınların muharrirlerinin ve neşriyatı çıkaran diğer kadrolara da gerekli cezaların uygulanabileceği, hatta sürgün edilebileceğine İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin 6. maddesinde yer almıştır:

Hükümet-i Askeriye evvela lüzum görünen eşhasın leylen ve nehalen ikametgâhlarını taharriye saniyen şübheli ve sabıkalı guruhundan olub taraf-ı hükümetden ahz u girift olunanları ve idare-i örfiye altına alınan mahalde ikametgâhı olmayan eşhası mahall-i ahire tard ve teb'ide salisen ahalinin esliha ve cebhanesini toplamağa rabi'an tahdiş-i ezhani mucib neşriyatta bulunan gazeteleri derhal tatil etmeğe ve her türlü cemiyetleri menetmeğe me'zundur.²⁶⁵

Anlaşılabacağı gibi, 6. maddede geçen "tahdiş-i ezhani mucib neşriyat", yani aklı karıştıran/tırmalayan yayınlar için lazım gelen ifadeyle tam olarak hangi unsurların

²⁶² BOA, İ. AS, 83/3, 25 Nisan 1909 (12 Nisan 1325); BOA, MV, 127/10, lef 1, 25 Nisan 1909 (12 Nisan 1325); BOA, Y. EE, 3/2, 25 Nisan 1909 (12 Nisan 1325).

²⁶³ Abdurrahman Şeref, *II. Meşrutiyet Olayları*, s.132-142, 216-257; Polat, "*Siyasî Sürgünler*", s.184-203. İttihatçı hükümetlerin sürgünleri için bkz: Polat, "*Siyasî Sürgünler*", s.292-320.

²⁶⁴ Gülsüm Şimşek, "*II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünleri*", s.270-283.

²⁶⁵ *Takvim-i Vekayi* 193, 27 Nisan 1909 (14 Nisan 1325): 1-2.

kastedildiği son derece muğlak kalmaktadır. Bu durum kanunu uygulayacaklara geniş ve rahat bir alanda hareket etme imkânını sağlayarak özellikle dönemin padişah ve hükümeti nezdinde halkın zihnine olumsuz etki yapabileceklerini düşündükleri yayınların faaliyetlerine müdâhil olmalarının yolu açılmıştır.

Sadece İdare-i Örfiyye kanununda değil, basına yönelik hazırlanan kanunlarda da bu türden kısıtlamalara ve cezai yaptırımlara yer verildiği görülür. 1909'da çıkarılan yeni Matbuat Kanunu'nun 17. maddesinde “Kanun-ı cezanın ikinci faslında beyan olunan cinayetleri [suçlar] işlemeğe doğrudan doğruya tahriki havi neşriyat vukuundan on birinci madde ahkamına tevfikan mes'ul olacak şahıs o cinayetlerin fiilen mürtekibi gibi mücazat olunur. Fakat zikr olunan tahrikâtın bir gûna eseri fiilîsi zuhur etmezse nefy-i ebed cezasıyla mücazat kılınır.” hükmü yer almıştır. Suçlu görünenlere müebbed sürgün [nefy-i ebed], yani belirli bir süreyle kısıtlanmamış sürgün cezası verileceğinden bahsedilmiştir. Matbuat Kanunu'nun 23. maddede ise, “On yedinci maddede muharrer ceraime tahriki havi neşriyatta bulunan gazete veya risale hakkında alelusul ikame-i dava olunmakla beraber hükümetçe muhafaza-i asayiş için lüzum görüldüğü halde mezkûr gazete (ve) ya risale netice-i muhakemeye kadar tatil edilebilir. Ancak muhakemede müdür-i mes'ulün beraatine karar verildiği halde gazete yahud risalenin tatilinden dolayı müdür-i mes'ulün tazminat talebi hakkı vardır.” ifadesine yer verilmiştir.²⁶⁶ 23. maddede geçen “muhafaza-i asayiş için lüzum görüldüğü halde” ibaresinden tam olarak hangi sebeplerin anlaşılması gerektiği kendi içinde büyük boşluklar sağlamakta, böylece geniş bir uygulama alanında kullanılabilmenin önü açılmaktadır. Belirtilen maddelerin sınırlarının yeterince açık olmaması, keyfi durdurma veya kapatma faaliyetlerine imkân verebilecek niteliktedir. Mahkemenin, gazetenin sorumlu müdürünü haklı bulduğu takdirde, dava edilenlere tazminat hakkının verilmesi bir nebze de olsa telafi edici adımların yer aldığını da göstermektedir.

Dönemin matbuatındaki cezalara ilişkin kanuni arka planı verdikten sonra, bahsedilecek sürgünlere geçilebilir. Bunlar *Muahede Gazetesi* yazı işleri müdürü Hamid Subhi ve *İnsaniyet Gazetesi* imtiyaz sahibi ve müdürü İbnü't Tahir İsmail Faik'tir.

²⁶⁶ *Düstûr*, II. Tertip, Dersaâdet, 1329, I, s.399-400. 1909 yılında çıkarılan Matbuat Kanunu için bkz: *Düstûr*, II. Tertip, 29 Temmuz 1909 (16 Temmuz 1325), Dersaâdet: Matbaa-i Osmani, 1329, I, s.395-403; *Takvim-i Vekayi*, nr.287, 1 Ağustos 1909 (18 Temmuz 1325), s.1-4; Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü Yayınları, 1939, s.707-715.

Sürgüne gidecek iki menfi kimdir ve hangi ortak özellikleri taşımaktadırlar? Yani sürgünler bir olay üzerinden mi, yoksa bir süreç olarak mı değerlendirilmelidir? Bu veya benzeri türden soruların cevaplanabilmesi için, kısaca da olsa iki şahsın biyografisini incelemek gerekmektedir. Hamid Subhi'nin özgeçmişine bakıldığında basın-yayın faaliyetleri 1907 senesinde memleketi İzmir'de yayınlanan *İzmir Gazetesi*'ndeki yazılarıyla başlamaktadır. 1909 yılında *Musavver Emel* adlı dergiyi çıkarmış ve mecmuanın başyazarlığını yapmıştır.²⁶⁷ Bu yayınlardaki yazıları daha çok şiir ve hikâye türünden edebi eserlerdir. Yazar, sonrasında siyasi hayata katılarak Abdullah Cevdet, İbrahim Temo gibi önemli Jön Türklerin kuruluşunda yer aldığı Osmanlı Demokrat Fırkası'na (Fırka-i İbad)²⁶⁸ katılmış ve 1910'da fırkaya bağlı İzmir Demokrat Kulübü'nü kurmuştur.²⁶⁹ Hamid Subhi artık aktif siyasi yaşamın içine dâhil olarak İttihat ve Terakki'ye muhalefete başlamıştır. Bu sebeple İzmir'de İttihatçı polis komiserlerinden birisinin kendisine yönelik olarak “jurnalci devr-i sâbık hafiyesi”, yani II. Abdülhamid devri muhbiri haberleri yüzünden komiserle mahkemelik olmuştur.²⁷⁰ Hamid Subhi'nin İttihatçılarla ilk ideolojik fiili mücadelesi böylece İzmir'de meydana gelir. İzmir Demokrat Kulübü'ndeki arkadaşlarıyla yaşadığı görüş farklılıklarından dolayı İzmir'den ayrılarak İstanbul'a taşınmıştır. Başkentteki hayatında da, siyasi yaşamdan geri kalmayan Hamid Subhi, İttihat ve Terakki Fırkası'na alternatif oluşturmak amacıyla Hüseyin Hilmi (Başkan, *İştirak Gazetesi* sahibi), Pertev Tevfik (*Muahede Gazetesi* sahibi), İbnü't Tahir İsmail Faik (*İnsaniyet Gazetesi* sahibi) ve Baha Tevfik gibi gazetecilerin öncülüğünde kurulan Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurucu üyeleri arasında yer almıştır.²⁷¹ Sürgün

²⁶⁷ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.194-195; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002 (İlk baskı 1955), s.25; Hilal Özkaya, “Musavver Emel Mecmuasındaki Şiirler Üzerine Bir İnceleme”, *Giresun Üniversitesi Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c.7, s.4 (2015): 135; Erdem, *İştirakçı Hilmi*, s.99,315, 320-321. Hamit Erdem, İbnü't Tahir İsmail Faik okunması gereken ismi, İbn el Tahir İsmail Faik olarak yanlış okumuştur. Erdem, aynı ismi sayfa 247-248 ise doğru okumuştur.

²⁶⁸ Osmanlı Demokrat Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Gökhan Kaya, *II. Meşrutiyet Döneminin Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler I: II. Meşrutiyet Dönemi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988, s.171-182.

²⁶⁹ Kaygusuz, *Bir Roman*, s.61-62, 69.

²⁷⁰ Huyugüzel, *İzmir*, s.195-196

²⁷¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler I: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s.247; Huyugüzel, *İzmir*, s.196; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara: Mars Matbaası, 1968, s.52; George Haupt, Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev: Tuğrul Artunkal, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977, s.55; Ahmet Ali Gazel, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2007, s.5; Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçı Hilmi*, İstanbul: Sel Yayınları, 2012, s.46-48.

öncesi konuyla irtibatı bakımından böyle özetlenebilecek siyasi ve düşünsel yaşamının özellikle son dönemleri İttihat ve Terakki'ye karşı açıkça mücadele içinde geçmiştir.

İbnü't Tahir İsmail Faik hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmasa da yaşamında sürgünle ilişkilendirilebilecek bazı kritik noktalar az da olsa bilinmektedir. Osmanlı Sosyalist Fırkası Başkanı Hüseyin Hilmi Bey'in öncülüğünde çıkan *İştirak Gazetesi*'nin 13 Haziran 1910 (31 Mayıs 1326) tarihli 17. sayısından sonra gazete Divan-ı Harbi Örfi mahkemesi tarafından kapatılmıştır. *İştirak*'ın yerine *İnsaniyet Gazetesi* çıkarılmaya başlanılmış,²⁷² sahibi ve yazı işleri müdürlüğü görevini İsmail Faik üstlenmiştir.²⁷³ Matbuat faaliyetleri dışında siyasi hayattan da geri kalmayan İsmail Faik, Hamid Subhi gibi Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kurucuları arasındadır.²⁷⁴ İsmail Faik, İttihatçılara karşı hem matbuat hem de parti faaliyetlerine dâhil olmuştur. Özetle, Hamid Subhi ve İsmail Faik, İttihat ve Terakki iktidarı aleyhinde çaba harcamışlardır.

İki şahsın kısaca özgeçmişlerinden bahsettikten sonra, şimdi de sürgüne götüren vakalar yakından incelenebilir. İsmail Faik'in, Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi, yani bir nevi sıkıyönetim idaresi tarafından sürgün edilmesindeki ilk büyük olay, yönetiminde çıkan *İnsaniyet*'in 5 Aralık 1910 tarihli 3. sayısında, yazar isminin yer almadığı "Çaka ve Tahkim!"²⁷⁵ adlı makaleden dolayı Divan-ı Harbi Örfi mahkemesi tarafından gazete bilmüddet, yani süresiz olarak kapatılmıştır. Burada bitmeyen gelişmeler neticesinde, gazetenin bazı çalışanları ifadeleri alınmak üzere tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerse de 11 Aralık 1910'da serbest bırakılmışlardır.²⁷⁶ Bir hafta sonra, yani 18 Aralık'ta *İnsaniyet Gazetesi* müdürü ve imtiyaz sahibi İsmail Faik ve yazı işleri heyetinden Hüseyin Hilmi, *Muahede Gazetesi* müdürü Pertev Tevfik²⁷⁷ ve yazı işleri

²⁷² "Karilerimiz!", *İnsaniyet*, nr.2, 5 Ağustos 1910 (12 Ağustos 1326), s.15; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınları, 1978, I, s.40-41.

²⁷³ *İnsaniyet* 1 (18 Ağustos 1910/5 Ağustos 1326). Gazete, slogan olarak, İbrahim Şinasi'nin (1826-1871), "Milletim nev'i beşerdir, vatanım rûy-u zemin" mısrasını kullanmıştır.

²⁷⁴ Tunaya, *Siyasi Parti*, s.196; Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1964, s.48, 53-54.

²⁷⁵ "Çaka ve Tahkim!", *İnsaniyet*3 (5 Aralık 1910/22 Teşrin-i sani 1326): 2.

²⁷⁶ "İnsaniyet Gazetesi Müdürü", *Medeniyet* 1 (14 Aralık 1910/1 Kânun-ı evvel 1326): 2; Serkan Erdal, "Osmanlı Devleti'nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), s.320; Erdem, *İştirakçi Hilmi*, s.55.

²⁷⁷ *Muahede Gazetesi* ve sorumlu müdürü Pertev Tevfik hakkındaki takibat kararı daha öncesinde başlamıştır. Gazetenin, 25 Ekim 1910 (12 Teşrin-i evvel 1326) sayısında, Doktor Ali Baha Efendi'nin yazdığı "Rıza Nur Tahliye Edildi" başlıklı makalesinden dolayı, ikisinin de "her nerede ise buldurularak" sonraki güne (13 Teşrin-i evvel) kadar Divan-ı Harb'e teslimleri istenilmiştir. Ertesi günde yakalanmışlardır. BOA, DH.EUM.KADL, 1/12, 25 Ekim 1910 (12 Teşrin-i evvel 1326). Gazetenin 1 Kânun-ı evvel 1326 (14 Aralık 1910) tarihli 19. sayısındaki, "Maarif Nezaretinin Nazar-ı İntibahına" adlı

üyelerinden Hamid Subhi'nin de aralarında yer aldığı bazı isimlerin hemen yakalanarak, 19 Aralık'a kadar Divan-ı Harb'e acele olarak teslim edilmeleri emri Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne gönderilmiştir.²⁷⁸ Emniyete gelen karardan bir gün sonra, yani 19 Aralık'ta bulunmuşlar ve İdare-i Örfiyye kararnamesinin 6. maddesine uymamaktan dolayı İdare-i Örfiyye üyeleri; Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ve Padişah'ın onayıyla sürgün edilmelerine karar verilmiştir. Çıkarılan irade de suçları; yazılarıyla halkı galeyana getirmek (efkâr-ı ahaliyi teheyyüç), eskiden beri devam ettirdikleri fesat neşriyatlarını inatla sürdürmek, yazı heyetinde bulundukları gazetelerin Divan-ı Harb tarafından kapatılmasına rağmen, yeni isimlerle tekrar açarak dergi ve gazetelerin yönetimine okuyup yazmaktan aciz insanları tayin etmek, yazdıkları makalelerle halkın zihnini karıştırmak (tahdiş-i ezhani) ve *İnsaniyet Gazetesi*'nde "Çaka ve Tahkim" adlı makaleyi yayınlamaları sebeplerinden dolayı şüpheli şahıslar arasına girdikleri ifade edilmiştir. İstanbul'dan İdare-i Örfiyye'nin uygulanmadığı bir bölgeye gönderilmelerinin vatanın selameti için gerekli ve uygun olacağı vurgulanmıştır.²⁷⁹

İki sürgünü yakından tanıyan Bezmi Nusret'e [Kaygusuz] göre, İttihatçılar, basın sansürüyle muhalifleri engelleyemeyince İsmail Faik, Hamid Subhi, Pertev Tevfik ve Şirvanizâde Tahir'in Ermeni Hınçak Komitesi'yle birlikte ülkede ihtilal hazırlığında oldukları yönünde haberleri etrafa yayarak Divan-ı Harb tarafından tutuklanmaları için dayanak sağlamışlardır.²⁸⁰ Bezmi Nusret'in tarih zikretmeden söylediği bu malumat, etrafa alelade yayılacak ve sıkıyönetim mahkemesince sadece söylentiler doğrultusunda işlem başlatılacak bir durum olmasa gerekir. Bahsedilen isimlerin Hınçak Cemiyeti'yle ilişkilendirildiği herhangi bir veriye şimdilik ulaşılamasa da konunun kaynağının Ağustos

yazının yazarı olarak Mekteb-i Sultani Talebeleri ibaresine yer verilmiştir. Gazete hakkında Mekteb-i Sultani müdürü tarafından gerekli ceza-i işlemin yapılması istenilmiştir. BOA, MF. MKT, 1164/70, 18 Aralık 1910 (15 Zilhicce 1328).

²⁷⁸ BOA, DH.EUM. KADL, 21/76, 18 Aralık 1910 (5 Kânun-ı evvel 1326); BOA, DH. EUM. VRK, 6/73, 18 Aralık 1910 (5 Kânun-ı evvel 1326). Bu belgenin Osmanlı Arşiv personeli tarafından yapılmış özetinde, Hamid okunması gereken kelime, yanlış olarak Samed okunmuştur.

²⁷⁹ BOA, İ. HB, 73/26, lef 2, 28 Aralık 1910 (15 Kânun-ı evvel 1326). 27 Aralık 1910'da Aralık'ta İdare-i Örfiyye üyeleri, 28 Aralık'ta Harbiye Nazırı, 11 Ocak 1911'de ise Sadrazam ve Padişah sürgün kararını onaylamıştır. BOA, DH. SYS. 55/34, lef 4, 18 Aralık 1910 (5 Kânun-ı sani 1326); Paul Dumont, "20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar", Çev: Zafer Toprak, *Toplum ve Bilim* 3 (Güz 1977): 37. Dumont, sayfa 37'de bir mektuba dayanarak İsmail Faik ve Hüseyin Hilmi gibi birkaç kişinin, 1911 yaz veya güzünde sürgüne gönderildiğini ifade etmiştir. Sürgüne gönderilmelerinin doğru tarihi 28 Aralık 1910'dur. Ankara'ya getirilmeleri ise Ocak 1911'dir.

²⁸⁰ Kaygusuz, *Bir Roman*, s.77-78.

1909 çıkarılan “Cemiyetler Kanunu” ekseninde düşünölme ihtimali hayli yüksektir.²⁸¹ Yine bu tarihlerde Taşnak Komitesi ve Hınçak Komitesi’nin ülkede ihtilal çıkarmak yönünde faaliyetlerinin bulunup bulunmadığının araştırılması istenilmektedir.²⁸² Doğruluk veya yanlışlıkları bir tarafa İttihat ve Terakki’nin, muhaliflerini dönemin atmosferindeki gelişmelerden faydalanarak etkisiz hâle getirmeye çabaladıkları ifade edilebilir. Hamid Suhbi’nin affına dair bir belge ise basın faaliyetleri için “İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhinde neşriyatta bulunduğundan dolayı” ifadeleri kullanılmıştır.²⁸³ Sürgün iradelerinde ne Hınçak Cemiyeti ne de başka bir cemiyete yakınlıktan veya ihtilal hazırlığından söz edilmemiştir. Hem sürgün kararında kendilerine isnad edilen suçlar hem affedilmelerine ait belgedeki ibareler, ayrıca sürgün öncesindeki muhalif siyasi parti faaliyetleri, matbuattaki yazıları ve üstlendikleri görevler beraber düşünüldüğünde öne çıkan husus, İttihat ve Terakki aleyhindeki siyasi cemiyet girişimleri ve bilhassa neşriyat uğraşıdır.

İdare-i Örfiyye mahkemesi Hüseyin Hilmi ve Pertev Tevfik’de Kastamonu’ya, İsmail Faik ve Hamid Subhi’nin ise 26 Aralık 1910 tarihinde Ankara’ya sürgüne gönderilmesine karar vermiştir.²⁸⁴ Ankara’ya neden sürüldükleriyle ilgili söylenebilecek sebeplerden ilki, şehir, İdare-i Örfiyye kurallarının uygulanmadığı mahaller arasında yer

²⁸¹ Cemiyetler kanunu için bkz: *Düstûr*, II. Tertip, Dersâdet: Matbaa-i Osmani, 16 Ağustos 1909 (3 Ağustos 1325) I, 1329, s.604-608.

²⁸² BOA, DH. MKT, 2850/97, lef 1, 19 Haziran 1909 (6 Haziran 1325).

²⁸³ BOA, MV, 227/176, lef 1, 7 Ağustos 1912 (23 Şaban 1330).

²⁸⁴ BOA, DH. SYS, 57/27, lef 8, 7 Mart 1912 (23 Şubat 1327); BOA, DH. SYS. 55/34, lef 1, 19 Ocak 1911 (6 Kânun-ı sani 1326); BOA, MV, 227/176, 7 Ağustos 1912 (23 Şaban 1330); Kaygusuz, *Bir Roman*, s.79; Haupt, Dumont, *Sosyalist Hareketler*, s.138; Huyugüzel, *İzmir*, s.196; Gökhan Kaya, *II. Meşrutiyet Döneminin Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s.147; Mesude Sezer Özdiilli, “*Osmanlı Demokrat Fırkası*”, (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s.262; Çapanoğlu, *Sosyalist Hilmi*, s.57; Hamit Erdem, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, İstanbul: Sel Yayınları, 2012, s.31, 55; Hasan Ali Polat, “*II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)*”, (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.213-214,225. Polat, tezinin belirtilen sayfalarında İsmail Faik’in Ankara’ya sürgün edildiğini ifade etmişse de, sayfa 232 de yanlış olarak Kastamonu’ya sürüldüğünden bahsetmiştir. Halil Bingöl, makalesinin ilgili sayfasında (s.81-82) İsmail Faik’in Kastamonu’ya sürüldüğünü ifade etmişse de bu doğru değildir. Kastamonu’ya Ziya Şakir sürülmüştür. Muhtemelen bu karışıklığın sebebi, Ziya Şakir’in menfasıyla karıştırılmasındandır. Halil Bingöl, “Ziya Şakir Şoko’nun İmzasız Aşk ve Macera Romanları”, *Simurg Kitap 2-3* (Ekim 2000): 77-82. BOA, DH. SYS, 57/27, lef 8’de eldeki kayıtlardan Hamid Subhi’nin 26 Aralık 1910 (13 Kânun-ı evvel 1326) tarihinde Ankara’ya gönderildiği belirtilse de Dâhiliye Nezareti’nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’ne yazılan Ankara’nın İsmail Faik ve Hamid Subhi’nin sürgün vilâyetini onaylayan belge 19 Ocak 1911 (6 Kânun-ı sani 1326) tarihlidir. BOA, BEO, 3844/288287, 12 Ocak 1911 (11 Muharrem 1329) tarihli belgede ise, 27 Aralık 1910 (14 Kânun-ı evvel 1326) tarihinde sürgün edilmelerine karar verildiği belirtilmesine rağmen, nereye gönderileceklerinden bahsedilmemiştir. İki menfiyi yakından tanıyan Bezmi Nusret, sürülme tarihini 20 Ocak 1911 (7 Kânun-ı sani 1326) olarak verse de bu tarih doğru değildir. Pertev Tevfik, sonrasında İtalya’ya firar edecektir.

almaktadır. Zaten sürülme kararında gidecekleri mekân hakkında sadece bu kriterden bahsedilmiştir. Bunun haricinde ikametleri için neden burasının uygun görüldüğüne dair bilgi yoktur. Son bir nokta da Ankara’da kalacakları mevkiinin tam olarak neresi olduğudur. İrade metninde, sadece Ankara yazmaktadır, vilâyetin Ankara Sancağı mı, bir kazası veya bir köyü mü kastedilmektedir? İkamet mahallinden anlaşılması gereken, Ankara Vilâyet merkezidir, yani kabaca tren garı ve Ankara Kalesi’ni kapsayan alandır. Ankara Sancağı’nın kazalarına gönderilen menfilerde Ayaş, Mecidiye gibi ayrımların yapıldığı görülür. Mahal kısmında veya irade de Ankara ibaresiyle anlaşılması gereken vilâyet merkezinde barınmak üzere uzaklaştırıldığıdır.²⁸⁵

Hamid Subhi, Ankara’ya gelişinden yaklaşık dört ay sonra Dâhiliye Nezareti’ne biraz da abartarak kaleme aldığı dilekçesinde, vilâyet için “bizi böyle ab [su] ve havadan ve hayat ve medeniyetten mahrum mahallere” ifadelerini kullanmıştır. Vilâyet, iklim (ılıman) ve beşerîyetten yoksun olarak tanımlanmıştır. Arzuhâle duygusallık ile acıma katmak niyetiyle eklenmiş ibarenin ne kadarının gerçek ne kadarının mübalağa barındırdığını şimdilik bilemiyoruz. Kendileri gibi Meşrutiyet taraftarı kişilere nasıl bu durumun reva görüldüğünü ve Meşrutiyet’te verilen sözlerin faaliyete geçirilmeyip sadece sözde bırakılmasının, ülkede isyan ve ihtilal gibi vahim durumlara sebebiyet verebileceğini de vurgulamıştır. İsmail Faik ve Hamid Subhi geçimlerinin sağlanması amacıyla birkaç kez sürgün maaşı müracaatında bulunsalar dahi olumlu sonuç alamamışlardır.

Ankara’da ekmeğe bile muhtaç ve sefil bir hayat içinde zor zamanlar geçirmekte olduklarından [muhtaç-ı nan ve nimet ve garîk-ı sefalet bir halde] geçimlerinin temini için vilâyette gazete çıkarma talebinde bulunmuşlardır. Bekledikleri yine gerçekleşmeyerek izin verilmemiştir.²⁸⁶ Buradan anlaşılacağı üzere, Hamid ve İsmail Beyler, şehirde dört aydır geçimlerini kendi imkânlarıyla sağlamaktadırlar. Hamid Subhi’nin, Bezmi Nusret’e 19 Ekim 1911 tarihinde Ankara’dan gönderdiği ve bir gün sonra da *Maşrik Gazetesi*’nde yayınlanan mektupta da hükümetin hâlâ kendilerine (İsmail Faik’le birlikte) sürgün aylığı

²⁸⁵ 1910’lu yıllarda Ankara’ya sürülenlerin mahalleriyle ilgili yapılan ayrımların örnekleri için bkz: BOA, DH. EUM. 1 Şb, 4/46, lef 6, 7, 8, 9, 10.

²⁸⁶ DH. SYS, 55/34, lef 3, 6, 23 Mart 1911 (10 Mart 1327). Ankara Valisi Ali Münif [Yeğenağa] tarafından Dâhiliye Nezareti’ne”. Ankara Valiliği tarafından 21 Şubat 1911, 23 Mart 1911 tarihli yazılarda ve Hamid Subhi’nin 18 Nisan 1911 tarihli dilekçesinde de kendilerine maaş tahsis edilmediğini belirtmiştir.

verilmediğini ifade etmiştir.²⁸⁷ İsmail Faik'in 27 Ekim 1911 tarihinde *Maşrık Gazetesi*'nde neşredilen mektubunda da dokuz buçuk aydır herhangi bir yevmiye tahsil edilmediğini ve kaldıkların evin kirasını dahi kendi imkânlarıyla karşıladıklarını belirtmiştir.²⁸⁸ Ankara'ya sürülmelerinin üzerinden on ay geçmiş olmasına rağmen, geçimleri için hâlâ ödeme yapılmamıştır. Hamid Subhi ve İsmail Faik'e maaş tahsis edildiğine dair herhangi bir belgeye ulaşılamaması da durumun aklarına kadar devam ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.

İsmail Faik ve Hamid Subhi'nin Ankara'dan seslerini duyurmak ve yaşadıklarını anlatmak amacıyla gazetelere yayınlanmak üzere ilettikleri mektuplarının, yani bireysel çabalarının haricinde sürgün edilmelere İstanbul'dan tepkiler gelmiştir. Mebusan Meclisi'nde Gümölcine Mebusu ve Ahali Fırkası Başkanı İsmail Hakkı Bey'in "...Meşrutiyet'in hüküm ferman olduğu Hükümet tarafından beyan edildiği halde Demokrat Parti Kâtibi Umumisi ile *Muahaze* [*Muahede* olması gerekir], *Sosyalist*, *İnsaniyet*, *İştirak* gazeteleri'nin müdür-i mes'ul muharrirlerinin tevkif edilmeleri esbabına" adıyla Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya yönelttiği gensoruda, *Muahede Gazete*'si yazarı Hamid Subhi ve *İnsaniyet Gazete*'si imtiyaz sahibi İsmail Faik'in art arda gelen tutukluluk halleri ve iktidar aleyhinde neşriyatta bulunan yayınların durdurulmasının hangi gerekçelere dayandırıldığına açıklanması istenilmiştir. İsmail Hakkı Bey'in soru önergesindeki iddiası, sürgün edilmiş 5 gazetecinin İdare-i Örfiyye kararnamesi ve diğer yasaların sağladığı dayanakların suistimal edilerek sadece basın yoluyla muhalefette bulunduklarından dolayı ceza aldıkları yönündedir.²⁸⁹ Ahmet Ferit [Tek], Lütfi Fikri ve Yorgo Boşo gibi mebuslarında da söz alarak dâhil olduğu müzakereler neticesinde, 53 ret ve 50 kabul oyunun alınmasıyla tahrir reddedilmiştir.²⁹⁰ Dönemin en muhalif simalarından Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in mecliste söz alarak

²⁸⁷ Bezmi Nusret, "Biraz İnsaf", *Yeni Gazete*, (20 Ekim 1911/7 Teşrin-i evvel 1327): 1; Kaygusuz, *Bir Roman*, s.84.

²⁸⁸ İsmail Faik, "Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine", *Maşrık* 99 (27 Ekim 1911/14 Teşrin-i evvel 1327): 4. Divan-ı Harb'te beraber yargılanarak Kastamonu'ya sürülen [İştirakçi] Hüseyin Hilmi'ye günlük bir mecdiye ödenmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH. SYS, 55/34, lef 5, 11 Mart 1911 (26 Şubat 1326). Hüseyin Hilmi, sonrasında Ankara'ya sürgün edilecektir. BOA, DH. EUM. 1 Şb, 5/12; BOA, DH. EUM. 1. Şb, 6/4; BOA, DH. EUM, 2. Şb, 23/19, lef 2.

²⁸⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) Devre:1, Cilt: 1, İçtima Senesi: 3, İnıkad: 19, 15 Kânun-ı evvel 1326 Çarşamba (28 Aralık 1910). *Meclis Tutanakları*, s.682,692; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: II. Meşrutiyet Dönemi*, s.235-236; Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat*, s.135-136; Selçuk Gürsoy, *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s.144-146.

²⁹⁰ MMZC, s.696-698. Soru önergesinin ayrıntıları için bkz. MMZC, *Meclis Tutanakları*, s.682-698.

yapılanların hukuksuzluğunu ifade etmesi tesadüf değildir. Lûtfi Fikri Bey, yayınladığı *Tanzimat* adlı gazeteyle Mutedil Hürriyetperverân Fırkası'nı destekleyen yayınlar yapmakta ve İttihat ve Terakki'yi de eleştirmektedir. *Tanzimat Gazetesi* pek çok kez kapatılmasına rağmen, Lûtfi Fikri Bey, her kapatmadan kısa süre sonra ve yeni bir isimle yayın faaliyetine esrarla devam etmiştir. Belirtilen *Maşrık Gazetesi* de yeni adlarla neşredilen gazetenin aldığı isimlerden birisidir.²⁹¹

Gazetelerin kapatılmasına ve sürgünlere karşı tepkiler sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Konu zaman zaman basının gündemine getirilerek hem unutulmaması hem de mevcut hükümeti eleştirmek amacıyla yazılar yayınlanmıştır. Ziya Şakir'in [Soku] imtiyaz sahibi ve başyazarı olduğu *Genç Türk Gazetesi*'nde "Dâhiliye Nazırı Talat Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz" isimli makalesinde, Talat Efendi'nin Divan-ı Harbe resmî veya gayriresmî talimatlar vererek muhalif görüşteki İsmail Faik, Hüseyin Hilmi'yi mahkûm ettirdiğini ve *İnsaniyet Gazetesi*'nin yayını süresiz durdurduğunu ve vazifesini layıkıyla yerine getiremediğini ağır bir dille ifade etmiştir.²⁹² Osmanlı Demokrat Fırkası Kâtib-i Umumisi (Genel Sekreter) Bezmi Nusret'in *Maşrık Gazetesi*'nde "Muhterem Lûtfi Fikri Bey'e" adıyla yayınlanan makalesinde, arkadaşları Mehmed Asaf'ın affedilmesine çok sevinmesine rağmen, Hamid Subhi, İsmail Faik, Hüseyin Hilmi ve Pertev Tevfik'in sürgündeki aç ve sefil durumları aklına gelince eski şiddet politikalarının eskiye nazaran pek farklılaşmadığını ve hükümetin Osmanlı Demokrat Fırkası'na adaletli ve insaflı davranması uyarılarında bulunmuştur.²⁹³ Bezmi Nusret, Sadrazam Mehmed Said Paşa'ya giderek, sürgündeki arkadaşlarının serbest bırakılmasını istemiştir. Said Paşa, bu yönde çaba göstereceğine söz vermişse de olumlu bir adım atılmamıştır. Bunun üzerine *Yeni Gazete*'de, Sadrazam'a ithafen kalem aldığı

²⁹¹ Gazel, *Lûtfi Fikri*, 5, 37, 48, 73; Ali Çankaya Mücellitoğlu, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, III, s.451; Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s.188-189. Ali Çankaya, s.451'de *Maşrık* olması gereken gazetenin ismini yanlışlıkla Meşrik yazmıştır.

²⁹² Ziya Şakir, "Dâhiliye Nazırı Talat Efendi'ye: Siz Milleti İğfâl Ediyorsunuz", *Genç Türk* 12 (3 Ocak 1911/21 Kânun-ı evvel 1326): 1-3; Polat, "*Siyasî Sürgünler*", s.217-219. Ziya Şakir, beş ay sonra "emsali gibi ihraç ve teb'id" edilmek üzere Kastamonu'ya sürgün edilecektir. BOA, İ. HB, 90/24, lef 5, 3 Haziran 1911 (21 Mayıs 1327); BOA, DH. EUM. THR, 106/47, lef 1, 20 Haziran 1911 (7 Haziran 1327).

²⁹³ Bezmi Nusret, "Muhterem Lûtfi Fikri Bey'e", *Maşrık* 92 (20 Ekim 1911/7 Teşrin-i evvel 1327): 4. Bezmi Nusret, anılarını anlattığı *Bir Roman Gibi* isimli kitabında, yazdığı bu yazının tarihini 14 Teşrin-i evvel 1327 olduğunu belirtmişse de *Maşrık*'ın 92. sayısının tarihi 7 Teşrin-i evvel 1327'dir (20 Ekim 1911). Yazı için bkz. Kaygusuz, *Bir Roman*, s.85-86. Gökhan Kaya, *Osmanlı Demokrat Fırkası* adlı kitabının 152. sayfasında, gazetede yazıyı 2. sayfasında göstererek dipnot vermiştir. Hâlbuki bu yazı, sadece 4. sayfada yer almaktadır.

“Biraz İnsaf” ismini taşıyan makalesinde, cezaların intikam ve şiddet hisleri gözetilerek verildiğini, *Muahede Gazetesi*’nin yazı işleri müdürlüğünde bulunmaktan başka bir faaliyet icra etmeyen Hamid Subhi’nin burada yayınlanan bir makale sebebiyle Ankara’ya sürgün edildiğini bu duruma örnek olarak vermiştir. Farklı muharrirlerin önceden yazdığı gibi o da II. Abdülhamid zamanında bile sürgünlere daha saygılı davranıldığını zikretmiştir.²⁹⁴

İsmail Faik, 27 Ekim 1911 tarihinde *Maşrık Gazetesi*’ne menfası Ankara’dan gönderdiği “Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine” adlı yazısında, Bezmi Nusret Bey’in “Muhterem Lütfi Fikri Bey’e” başlığıyla 20 Ekim’de neşrettiği insaniyetli makalesinden dolayı teşekkür etmiştir. Dokuz buçuk ay önce arkadaşı Hamid Subhi’yle [refik-i felâketim] beraber “yabancı bir memlekette” diye tarif ettiği Ankara “ikamete memur” edildiklerini ve kendilerine para ve kalacak yer yardımında bulunulmadığından yakınmıştır. Bu duruma çözüm bulmak amacıyla muvafık, muhalif ve tarafsız mebuslara haber gönderdikleri halde Ahali Fırkası Başkanı İsmail Hakkı Bey dışında konunun unutulduğunu, Bezmi Nusret’in “Biraz İnsaf” isimli makalesinde durumlarına değinilmesinin umutlarını biraz olsun yükselttiğini ifade etmiştir. Son olarak da dünyada en şaşmaz ve en doğru bir şey varsa onun sosyal dayanışma [tekâfül-i ictimai] olduğunu, vatandaşların bunu kendilerine bir kural saymalarını istemiştir.²⁹⁵ İsmail Faik’in Ankara’yı niteleyen ibaresi ilginçtir, “yabancı bir memleket.” Bu tanımlamanın içten ve bilinçli biçimde mi, yoksa gazeteyi okuyanları sürgünlüklerinin bitirilmesi adına harekete geçirmek için duygusal yönlü mü kullanıldığı anlaşılamamaktadır. Hamid Subhi ve İsmail Faik’in gazeteler aracılığıyla gündemi yakından takip etme imkânı bularak kendileriyle alakalı bir yazıya bir hafta içinde cevap vermişlerdir. Bu durum dönemin iktidarınca zararlı ve muhalif addedilen neşriyatın Ankara’ya girebildiğinin bir göstergesidir. Hangi yayınların vilâyete girdiği, ne kadar okunduğunu ve halk üzerinde nasıl tesirler meydana getirdiğini şimdilik bilemiyoruz.

Halkın zihnini karıştırmaktan dolayı Ankara’ya sürgün edilen iki menfi, sadece İstanbul’daki gazetelere yazılar göndermekle kalmayacaklar, vilâyetteki zorunlu ikametleri sırasında basılan kitaplarıyla da yayıncılıktan vazgeçmeyeceklerini

²⁹⁴ Kaygusuz, *Bir Roman*, s.83-85.

²⁹⁵ İsmail Faik, “Maşrık Gazetesi Sermuharrirliğine”, *Maşrık* 99, (27 Ekim 1911/14 Teşrin-i evvel 1327): 4; Kaygusuz, *Bir Roman*, s.86; Polat, “*Siyasî Sürgünler*”, s.332-333.

göstereceklerdir. Hamid Subhi, Temmuz 1912’de İsmail Seza mahlasını kullanarak *Heyecanlı Bir Rüya* isimli 8 sayfalık bir kitapçık yayınlamıştır.²⁹⁶ Müstear isimle kimliğini gizlemeye çalışmışsa da bu kişinin Hamid Subhi olduğu tespit edilmiştir. Divan-ı Harb Kanunnamesi’nin 13. maddesi gereğince, 10 Temmuz 1912 tarihinden itibaren uygulanmak üzere 45 gün hapis cezası ve 6. maddesini ihlal etmekten dolayı da İdare-i Örfiyye’nin uygulanmadığı bir yere sürgün edilmesine karar verilmiştir.²⁹⁷ Özetle, Hamid Subhi yazdığı kitap nedeniyle Ankara’daki cezasının bitiminin ardından işleme konulmak üzere tekrar sürgün cezası almıştır. İsmail Faik’in de sürgün edilerek yayıncılıkla uğraşması engellenmek istenmişse de menfası Ankara’daki faaliyetleri bu durumun tersini ispat etmektedir. 1911 yılında, yani Ankara’daki sürgünlüğü sırasında *Barika-i Hakikat* isimli bir eser yayınlamış ve bunu Ankara Vilâyet Matbaası’nda bastırmıştır.²⁹⁸ Numaralandırılmış 61 sayfadan oluşmaktadır. Nesl-i Ati Kütüphanesi’nin 1 nolu yayını olarak neşredilen kitabın iç kapağında Ankara Dârülmuallimîn Muallimi Edebiyat Muallimi Tahir Nadi’ye ait iki dörtlüğü yer verilmiştir. İlerleyen sayfalarda Tevfik Fikret’in Vatan Gençlerine isimli şiirinden bir dörtlük de metne eklenmiştir. Nesl-i Ati, yani gelecek nesil adından da anlaşılacağı gibi, özellikle gençlere hitap etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Nesl-i Ati Kütüphanesi adını taşıyan kitabın son kısmında, çıkacak yeni eserlerden bahsetmiştir.

İsmail Faik’in Ankara’daki kitap çalışmaları sadece kaleme aldıklarıyla sınırlı kalmamıştır. Farklı kişilerin tarafından yazılan eserlerin yayıncılığını üstlenerek çocuklara, gençlere ve işçilere yönelik kitap külliyyatının ortaya çıkması yönünde çaba sarf etmiştir. 1911 yılında Nesl-i Ati Kütüphanesi’nin 2 nolu yayını, Abdülkadir Seydi

²⁹⁶ İsmail Seza, *Heyecanlı Bir Rüya*, İstanbul: Matbaa-i Tevsi-i Tıbaat, 1912. (Metinde tarih olmasa da Dâhiliye Nezareti’ne yazdığı dilekçede, “Bir mah mukaddem neşrettiğim “*Heyecanlı Bir Rüya* ve *İttihadcı Ne Yaptı?* risaleler” ifadesini kullanmıştır. Belgenin tarihi 31 Ağustos 1912 (19 Temmuz 1328)’dir. BOA, DH. SYS. 57/27, lef 6, 31 Ağustos 1912 (19 Temmuz 1328). “*İttihadcı Ne Yaptı?*” adıyla bahsedilen kitabın asıl ismi, *İttihad Cemiyeti Ne Yaptı?*”dır ve Haydar Keşfi ismiyle yayınlanmıştır. Haydar Keşfi, *İttihad Cemiyeti Ne Yaptı?* Dersaadet: Matbaa-i Tevsi-i Tıbaat, 1328 (1912).

²⁹⁷ BOA, ŞD, 656/33, lef 3, 4, 10 Temmuz 1912 (1 Temmuz 1328); BOA, BEO, 4067/304956, 28 Temmuz 1912 (15 Temmuz 1328); BOA, BEO, 4071/305251, 9 Ağustos 1912 (25 Şaban 1330). Hamid Subhi’yle beraber halkın zihnini karıştıran kitapçık yayınlamış isimlerden olan, Bafralı Mehmed Nuri tahliye edilmiş ve Hidayet Keşfi ise 20 gün hapis cezası almıştır. Anlaşılacağı gibi, en uzun süreli hapis cezası Hamid Subhi’ye verilmiştir.

²⁹⁸ İbnü’t-Tahir İsmail Faik, *Barika-i Hakikat*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1327 (1911). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı kataloğunda, 1327 tarihi Hicri yıl kabul edilerek hesaplanmış ve miladi 1909 tarihi verilmiştir. Hâlbuki 1327 tarihinin Rumi olarak hesaplandığında miladı sene 1911’e tekabül etmektedir. İsmail Faik’in Ankara’ya sürgüne gönderildiği tarih Aralık 1910’dur.

tarafından *Harika-i Fen* ismiyle yayınlanmıştır. 42 sayfadır. Müellifin kimliği hakkında malumata şimdilik ulaşılamasa da metnin “Muhterem Muallimin!” adlı bir sayfalık önsözünü İbnü’t Tahir İsmail Faik Bey yazmıştır. Yine Ankara’da ve Ankara Matbaası’nda basılmıştır.²⁹⁹ Kitap, balonla seyahatten, yani teknolojinin faydasından bahsetmektedir. Amacının feni/bilimi gençlere tanıtarak, onların iyi yetişmesine katkı yapmak olduğunu söylenebilir. İsmail Faik’in Bey’in bu tür çalışmalarla bir külliyyat meydana getirmek istediği açıktır.

Çocuklara ile gençlere yönelik neşriyattan sonra, yaşı bunlardan büyüklerin okuyup anlayabileceği yeni bir kütüphane serisine başlamıştır. Sosyalist Kütüphane Serisi. İsmail Faik’in arkadaşı Dr. Refik Nevzad’ın *Sosyalizm ve Rehber-i Amele* adlı kitabı, Ankara Vilâyet Matbaası’nda basılmıştır. Kitapçığın tab ve naşir-i mesulü, yani basımcı ve dağıtanı, Osmanlı Sosyalist Fırkası Kâtibi İbnü’t Tahir İsmail Faik’tir.³⁰⁰ Eser, Osmanlı Sosyalist Fırkası Kütüphanesi’nin 1 nolu yayınıdır. Numaralandırılan 63 sayfa ve en sonda da sayfa numarasının yer almadığı 1 sayfa olmak üzere, toplam 64 sayfadır. 62. ve 63. sayfalar kitaptaki kelime yanlışlarını ve düzeltilmiş hallerini göstermektedir, en sondaki Osmanlı Sosyalist Kütüphanesi adını taşıyan numarasız kısım, bu seriden çıkacak eserleri tanıtmaktadır. Yani 62 sayfalık bir içeriğe sahiptir. Sosyalizmin temelleri hakkında bir nevi el kitabı niteliği taşımaktadır. Sosyalizm, Sosyalist Nazariyesi, Tarif-i Resmî, Mücadele-i Sunuf, Taksim-i Sunuf, Zıddiyet-i Sunuf, Küçük Tacirler, Köylüler, Sermaye Nasıl Tezayüd Eder? ve Amele Fırkası Teşkilatı gibi alt başlıklara yer verilmiştir. Böylece II. Meşrutiyet’ten sonra sosyalizm konusundaki ilk kitaplardan birisinin yayını gerçekleştirilmiştir.³⁰¹ Kitapçığın İstanbul, İzmir, Bursa ve Selanik gibi vilâyetlerde değil de Ankara’da basılmasının temel sebebi, İsmail Faik’in o tarihte Ankara’da sürgünde olmasıdır. Dr. Refik Nevzad ise bu tarihte Ankara’da değildir. Fakat Dr. Nevzad’ın yakın çalışma arkadaşı olan birçok gazeteci farklı vilâyetlerde sürgündedir.³⁰²

²⁹⁹ Abdülkadir Seydi, *Harika-i Fen*, Ankara: Ankara Matbaası, 1327 (1911).

³⁰⁰ Refik Nevzad, *Sosyalizm ve Rehber-i Amele*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1327 (1911).

³⁰¹ A. Cerrahoğlu, *Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975, s.337-346; Cengiz Yolcu, “Beşeriyet Gazetesi ve Dr. Refik Nevzad”, *Müteferrika* 40 (Güz 2011): 128-129; İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, *Müteferrik Evrak Koleksiyonu*, Bel_Mtf 57008.

³⁰² Haupt, Dumont, *Sosyalist Hareketler*, s.138.

Hamid Subhi ile İsmail Faik, taşraya sürgün edildikleri halde fikirlerini ve bilgilerini halka aktarmaktan vazgeçmedikleri açıkça anlaşılmaktadır. Bu düşüncelerinin kaynağının Ankara’da mı veya sürgün öncesi dönemde mi gelişmeye başladığının takibi şimdilik yapılamasa da vilâyete sürgüne gönderilmelerinin sağladığı boş zaman ve yalnızlık imkânı fikirlerinin fiiliyata dönüşmesini sağlamıştır. Vesikalar aracılığıyla izi sürülemeyip muğlak kalan bir meselede hem muhalif hem sürgün olarak vilâyette ikamet eden iki menfinin Ankara Vilâyet Matbaası’nda kitaplarının yayınlanmasına nasıl izin verildiğidir. Prosedür gereğince önce Maarif Nezareti’nden onay alınması ardından matbaaca işlemlerin gerçekleştirilme aşaması başlamaktaydı. Kitapçıların yayın ve yayımlanmasından sonraki safhada zararlı yayınları belirlemek amacıyla hazırlanan listelerde adlarının yer almadığı görülür. Hâlbuki Osmanlı Sosyalist Fırkası’nın gazete ve dergilerine yayın durdurma, kapatma ve yurtdışında bu düşüncede neşriyat icra eden bazı süreli yayınların ülkeye girişinin yasaklandığı bilinmektedir.³⁰³ Belgeler henüz bu müphemlikleri aydınlatmada yetersiz kalmaktadırlar.

İsmail Faik ve Hamid Subhi, Ankara’daki sürgün günlerinde hem gazetelere makaleler yazarak durumları anlatmışlar hem de yayınladıkları kitaplarla yakınlık duydukları fikirlerin bilinmesi amacıyla çaba sarf etmişlerdir. Bu anlamda Ankara’daki sürgünlük dönemlerinde siyasi konulu makale ve bazı kitapçıklara engel olunamaması zaten matbuat yoluyla hükümete muhalefet ettiklerinden dolayı uzaklaştırıldıkları düşünüldüğünde idareciler açısından değerlendirildiğinde sürgünden istenilen başarının sağlanamadığı ifade edilebilir.

İsmail Faik ve Hamid Subhi’nin bütün uğraşları sonuçsuz kalarak ne herhangi bir maaş bağlanmış ne de tahliye edilmişlerdir. Buna rağmen, affedilmeleri kendi çabaları neticesinde değil, Mehmed Reşad’ın tahta çıkış yıldönümü (Cülûs-ı Hümayûn) sebebiyle 7 Ağustos 1912 tarihinde gerçekleşmiştir. Meclis-i Vükelâ kararıyla serbest kalacak 190 kişi arasında İsmail Faik, Hamid Subhi dışında *Muahede* ve *İnsaniyet* gazetelerinin sürgündeki diğer çalışanları da vardır.³⁰⁴ Bastırdığı kitap sebebiyle aldığı 45 günlük hapis

³⁰³ BOA, MV, 157/32, 9 Ekim 1911 (26 Eylül 1327); BOA, DH. MB. HPS. M, 2/50, 15 Ekim 1911 (2 Teşrin-i evvel 1327).

³⁰⁴ BOA, BEO, 4032/302391, 27 Nisan 1912 (10 Cemaziyelevvel 1330); “Afv-ı Umum-i Mahkûmin-i Siyasiye”, *İktiham* 64 (29 Nisan 1912/16 Nisan 1328): 4; *Takvim-i Vekayi* 1113 (30 Nisan 1912): 7; *Takvim-i Vekayi* 1127 (16 Mayıs 1912/3 Mayıs 1328): 2; Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûlden Birkaç Zât* 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010, s.395; BOA, DH. SYS, 41/2-2, 27 Temmuz 1912 (14 Temmuz 1328); BOA, MV, 227/176, 7 Ağustos 1912 (23 Şaban 1330); BOA, DH. SYS, 57/27,

cezasını Ankara hapisanesinde geçiren Hamid Subhi'de tahliye edilmiştir.³⁰⁵ İdare-i Örfiyye'nin kurallarının uygulanmadığı bir yere ikinci kez sürgüne gönderilmesi hükmü de düşmüştür.³⁰⁶ Hüseyin Hilmi Bey, kaleme aldığı Türkiye Sosyalist Fırkası Tarihi adlı raporda, 1912 senesinde affedilen sürgündeki arkadaşlarına işçi örgütlenmesiyle uğraşmamaları şartını kabul etmeleri teklifinin yapıldığını belirtmiştir. Ona göre bu durum, düşüncelerinin pratik alanda faaliyet göstermekten menedilmesi demektir.³⁰⁷

Affedilmelerinin ardından, İsmail Faik ile Hamid Subhi İstanbul'a dönmüşlerdir. Hamid Subhi'nin desteklediği Osmanlı Demokrat Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fırkası kapanmış ve bazı üyeleri Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmışlardır.³⁰⁸ Hamid Bey bu süreçte, Hürriyet ve İtilaf Fırkası Ankara delegesi (murahhas) olarak yer almıştır. Bu görevi sebebiyle 1 Ekim 1912 tarihinde Ankara'da gelerek kapalı bir alanda halka açık bir konferans vermek istemişse de bu faaliyeti İttihatçı olarak nitelendirdiği Ayaş kaymakamı tarafından engellenmeye çalışılmıştır.³⁰⁹ Eski menfi Hamid Bey, zamanında menfası olan Ankara'yla bağını devam ettirerek bir fırkanın delegesi sıfatıyla vilâyete geri gelmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Ankara delegeliğini kendisinin mi istediği, başkası tarafından mı verildiği veya önerildiği bilinmemektedir. Ancak hangi durum söz konusu olursa olsun Hamid Bey'in partinin Ankara üyeliğini kabul ederek orada göreve başlamasıdır.

Hamid Subhi, sürgünü bittikten bir süre sonra Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine yazdığı dilekçesinde, kendisine bir görev verilmesini talep etmiştir. Ankara Vilâyet merkezindeki İstinaf ve Bidayet mahkemelerinde bir buçuk yıl dava vekilliği yaptığını, Mekteb-i Hukuk mezunu olmadığını ama Ankara'da kazandığı deneyimler sonucunda diploma almış memurların seviyesine geldiğini ifade etmiştir. Arzuhâli, muharrir Hamid Subhi olarak imzalamış ve Beyoğlu'nda bir apartmanda oturduğunu da eklemiştir.³¹⁰ Anlaşılacağı üzere, Hamid Subhi'nin Ankara'da dava vekilliği yapması ya kendilerine maaş verilmediğini ya da bunun yetersiz kaldığı ihtimallerini öne çıkarır. Sürgün

lef 3, 7 Ağustos 1912 (25 Temmuz 1328); BOA, İ. MMS, 153/15, 7 Ağustos 1912 (25 Temmuz 1328); BOA, BEO, 4071/305251, 8 Ağustos 1912 (26 Temmuz 1328); Polat, "Siyasî Sürgün", s.367.

³⁰⁵ BOA, DH. SYS, 57/27, lef 5, 8 Ağustos 1912 (26 Temmuz 1328).

³⁰⁶ BOA, ŞD, 656/33, 21 Aralık 1912 (11 Muharrem 1331); BOA, BEO, 4127/306504, 24 Aralık 1912 (14 Muharrem 1331); BOA, DH. SYS, 57/41, 6 Ocak 1913 (27 Muharrem 1331).

³⁰⁷ Haupt, Dumont, *Sosyalist Hareketler*, s.191. Raporda, sürgün edilmeler sıkça tekrar edilmiştir.

³⁰⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: II. Meşrutiyet*, s.178, 255.

³⁰⁹ BOA, DH. SYS, 53/52, lef 2, 2 Ekim 1912 (19 Eylül 1328).

³¹⁰ BOA, DH. EUM. MEM, 30/43, 21 Mayıs 1913 (8 Mayıs 1329).

yevmiyesi veya başkaca yardımların yapıldığına dair hiçbir belgeyle karşılaşılabilmesi Ankara’da geçimlerini sürgün maaşı almadan, yani kendi çabalarıyla devam ettirdikleri seçeneğini kuvvetlendirmektedir. Memuriyete girmek için gereken mekteplerin herhangi birinden mezun olmayan ve sadece yazarlıkla uğraşmış olan Hamid Bey’in Ankara’ya sürgüne gönderilmesi, hayatında yeni bir mesleğe vesile olmuştur. Emniyet Müdürlüğü’ne yazdığı ve özellikle Ankara’da dava vekilliği yaparken öğrendiği hukuk bilgisi tecrübesini vurgulayan arzuhâlinde sonra Büyükkada Belediyesi başkâtipliğine tayin edilmiştir. Başkâtipliğe tayininden sonra yedek subay olarak Kafkasya Cephesi’ne gönderilmiş ve orada yaşamını yitirmiştir.³¹¹ Hem devlet salnamelerinde hem de arşiv belgelerinde, Hamid Bey’in memuriyetine rastlanılamaması bu görevde kısa süre kaldığını ve hatıratı verilen vefat bilgisini doğrular niteliktedir. Sürgünlerin Ankara’da karşılaştığı imkânsızlıklar yeni imkânların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti’nin son vakanüvis Abdurrahman Şeref, Abdülhamid istibdadının en büyük düşmanının maarif ve matbuat olduğunu ifade etmiştir.³¹² Fakat hem II. Meşrutiyet’in ilanından sonra hem de II. Abdülhamid devrinden sonra basına sansür, yayın durdurma, kapatma, ilgili kişilerin sürgün ve hapsi gibi uygulamalar geçerliliğini kaybetmemiştir. II. Abdülhamid devri ile II. Meşrutiyet’ten sonraki yıllar için vurgulanan değişim, en azından sürgün nezdinde zannedilenin aksine çok yavaş gerçekleşmiştir. Dört sürgün vakasındaki yedi failin Ankara’daki sürgün yıllarının incelendiği bu bölümde, Osmanlı Ankara’sından sürgün manzaraları incelenmiştir. Sonraki bölümde ise, iki farklı zamanda gerçekleşmiş iki toplu sürgün olayı üzerinde durulacaktır.

³¹¹ Kaygusuz, *Bir Roman*, s.91.

³¹² Abdurrahman Şeref, *Son Vaka’ânüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.6.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TOPLU SÜRGÜNLER

Bu bölümde, Suriye Havran İsyanı'nın faillerinin toplu olarak Ankara'ya sürgün edilmelerine ve menfilerin yanlarında getirdikleri aile üyelerinin durumları incelenecektir. Suriye'nin Havran Sancağı'nda Dürzilerin ağırlıkta olduğu Cebel-i Dürûz bölgesinde Dürzilerle Osmanlı yönetimi arasında çıkmış iki isyan değerlendirilecektir. İlk kısımda, 1896 Havran İsyanı'nın başlaması, kontrolün sağlanması ve bastırılması, ceza alanların Ankara'ya gönderilmeleri, vilâyetteki durumları ile 1900 senesindeki ayla memleketlerine iade süreçleri anlatılacaktır. İkinci kısım ise, yine Havran'da Dürzilerle Osmanlı idaresi arasında gerçekleşmiş 1910 Havran İsyanı'nın başlaması, sürgün cezalarının Ankara'ya getirilmeleri, vilâyetteki faaliyetleri ile 1913 yılındaki ayla Suriye'ye geri gönderilmeleri açıklanacaktır. Esas olarak başkent İstanbul'un, Suriye'nin ve Ankara'nın bu süreci nasıl yönettikleri Ankara merkezli olarak izah edilecektir.

Suriye Vilâyeti'nin Havran Sancağı'nda 1890'larda çıkan Dürzi isyanlarına gerek Dürzi tarihi araştırmalarında gerekse de Osmanlı tarihi çalışmalarında gereken ilgiyi görmemiştir.³¹³ Havran İsyanı'nda ceza alan sürgün mahkûmları 1896'dan 1900 senesine kadar, yani yaklaşık dört yıl boyunca Ankara'da ve farklı yerleşim alanlarında ikamet etmek zorunda kalmışlardır. Mahkûmların Suriye'den Ankara'ya uzaklaştırılması, ayaklanmaya müdahalelerini azaltmasına rağmen, tamamen bağlarını kopardığı da söylenemez. Çünkü mekânın değiştirilmesi ancak etkiyi hafifletmiş ve yeni bir aşamanın başlamasına sebebiyet vermiştir. Dürzilerin Ankara'dan firar ederek memleketlerine gitmeleri bunun bir göstergesidir.

Dürzi isyanlarının sadece 1896-1900 ve 1910-1913 aralığında meydana geldikleri zannedilmemelidir. Belirli aralıklarla tekrar eden ayaklanmaların kökenleri son derece eskiye gitmektedir. Konuyla ilgili literatür geneli itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Birincisi, İngiliz Milli Arşivi Dışişleri Evrakı'nı kaynak olarak kullanmış incelemelerdir. Osmanlı

³¹³ 1890'larda ile 1910'larda meydana gelmiş Dürzi isyanlarının araştırmacıların ilgilerini yeterince çekmemelerinin muhtemel sebeplerinden birisi, literatürde daha çok bilinen 1860 Suriye-Lübnan Olayları'nın ön plana çıkmasıdır. Bu durum, diğer Dürzi ayaklanmalarının gölgede kalmasına neden olmuştur.

arşiv belgeleri ile Türkçe kaynakların büyük oranda kullanılmadığı bu araştırmalarda olayların geneli İngiliz konsoloslarının bakış açısından hareketle yorumlanmıştır. Ayrıca Dürzilerin sürgün edildiği Anadolu vilâyetlerindeki faaliyetlerinin ayrıntıları ihmal edilmiştir. Bundan dolayı, konu sadece Suriye, başkent İstanbul ve Avrupa Devletleri açısından değerlendirilmiştir.³¹⁴ Sürgün amacıyla yeni mekânlarına gönderilen mahkûmlar isyanın bir parçası gibi değerlendirilmemiştir. Hâlbuki isyancıların sürgün olarak yaşayacakları vilâyetlere gelmelerinden itibaren artık sadece Suriye ile İstanbul'un ikili müdahilliği bitmektedir. Anadolu vilâyetleri, özeldeyse Ankara üçüncü bir katılımcı konumuna gelmektedir. Yani ayaklanmayla hiçbir ilgisi bulunmayan bir vilâyet artık işin içindedir. 1896 Havran İsyanı hakkında Osmanlı arşiv kaynakları kullanılarak hazırlanmış ilk modern makale Sebahattin Samur'a aittir.³¹⁵ Samur, II. Abdülhamid döneminde Suriye'de çıkan Dürzi isyanlarını Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgeleri kullanarak incelemiştir. Yazar, Dürzi isyancıların Ankara'ya sürgün edilmelerinden bahsetmesine rağmen, burada Ankara'ya ilişkin tek husus, Dürzilerin sürgün mahalleri arasında sadece isminin zikredilmesidir. Menfilerin Ankara'ya gönderilme süreçlerine, vilâyetteki faaliyetlerine ve bu durumun isyanla bağlantısına dair herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Samur'un başlattığı II. Abdülhamid devrinde Dürzi ayaklanmaları konusu alana yapılmış katkılar arasında yerini hâlâ korumaktadır. İngiliz Arşiv kaynakları ile Osmanlı Arşiv belgelerini kullanmış incelemeler birbirini tamamlamalarına rağmen, Dürzilerin sürgün yılları iki türde de eksik kalmıştır.

³¹⁴ Shakeeb Salih, "The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran", *Middle Eastern Studies*, c.13, s.2, (1977): 251-257; Max Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909", (Doktora Tezi, Georgetown University, 1979), s.432-458; Kais M. Firro, *A History of the Druzes*, Leiden: E.J. Brill, 1992, s.233-244; Kais M. Firro, "Osmanlı Reformları ve Cebel al-Dürzi 1860-1914", *Osmanlı Reformları: Taşrada Uygulanışı ve Etkileri*, Ed: Itzhak Weismann-Fruma Zachs, Çev: Oktay Etiman, İstanbul: İslık Yayınları, 2017, 197-217.

³¹⁵ Sebahattin Samur, "Cebel-i Havran'da Dürziler ve Sultan Abdülhamid'in Bunlarla İlgili Politikası (1878-1900)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5 (1994): 399-408; Sebahattin Samur, "Cebel-i Havran'da Dürziler ve Sultan Abdülhamid'in Bunlarla İlgili Politikası (1878-1900)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6 (1995): 47-58; Sebahattin Samur, "Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid'in Dürzilerle İlgili Politikası", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Haz: Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, IV, s.353-375; Sebahattin Samur, "Sultan II. Abdülhamid Yönetimi ve Havran Dürzileri", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildirileri-1 [İç ve Dış Siyaset]*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.79-94. Samur, sonraki tarihlerde yayımladığı makalelerinde ortaya çıkan yeni belgeler ile diğer kaynakları çalışmalarına dâhil etmemiştir. Samur'un, bu konuda 1994'te yayınlanan ilk makalesi ile 2014'te yayınlanan son makalesi bazı paragrafların çıkartılması ve kısaltılması dışında, dipnotlarına kadar aynıdır. Samur, ayrıca yazdıklarının önceki makalelerine dayandığına dair, herhangi bir ibareye de yer vermemiştir.

4. 1. 1896 Havran İsyanı

Suriye'nin güneyinde Dürzilerin yoğunlukta bulunduğu Havran Sancağı'nda özellikle XIX. yüzyıldan itibaren isyanlar hiç eksiz olmamıştır.³¹⁶ Havran'ın Cebel-i Dürûz (Dürzi Dağı) kazası, Dürzi yerleşimleri arasında nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu ikamet mahalleri arasındaydı.³¹⁷ Son derece parçalı bir yapıda bulunan bölge, bazı aileler ve aşiretler tarafından yönetiliyordu. Bunlar arasında Kalani, Amir, Ebu Fahr, Azzam, Hunaydi, Abu Assaf, Hamdan ile Atraş aileleri öne çıkmaktaydılar. Pek çok köy ile arazinin kontrolü bunlar tarafından sağlamaktaydı.³¹⁸ Osmanlı yönetimi ile yerel ailelerin çeşitli konularda mutabakata varılması iki taraf arasında yaşanabilecek çatışmaların bir süreliğine önlenmesine ve böylece çıkan isyanlarla mücadele amacıyla gönderilen asker ve para kayıplarının mümkün olduğunca azalmasını sağlamıştır.³¹⁹ Zira sonraki tarihlerde

³¹⁶ Havran coğrafyası için bkz: "İbnü'l-Hatib Saadettin, "Hadise ve Adese: Memleketi Tanımak İsteyenlere Havran ve Kerek Ahvali Münasebetiyle Dürzilere Dair", *Şehbal*, c.2, s.34 (14 Şubat 1911/1 Şubat 1326): 190-191; Philip Khuri Hitti, *History of Syria: Including Lebanon and Palastine*, London: Macmillan and Co. Ltd Press, 1951, s.42-43; D. Sourdel, "Hawran", *The Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Leiden: E.J. Brill, 1971, III, s.292-293; Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 75-95; Besim Darkot, "Havran", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1987, 5/1, s.378-379; David Commins, "Hawran" ve "Jabal Druze", *Historical Dictionary of Syria*, Maryland: Scarecrow Press, 1996, s.108,125; Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, Austin: University of Texas Press, 2005, s.29-30; Bruce Masters, "Jabal al-Druze", *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, Ed: Gabor Agoston-Bruce Masters, New York: Facts of File Publishing, 2009, 294.

³¹⁷ Dürzi inancı hakkında ayrıntı için bkz: Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Yay Haz: Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, 2017, I, s.264-274; İsmail Hakkı İzmirli, *Dürzi Mezhebi*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1926; M. Tayyib Gökbilgin, "Dürziler", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1963, III, s.665-680; Marhsall Hodgson, "Duruz", *Encyclopedia of Islam*, Leiden: E.J. Brill, 1965, II, s.631-637; Mustafa Öz, "Dürzilik", *DİA*, X, s.39-48; Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004; Aytekin Şenzybek, *"Resâilü'l-Hikme'ye Göre Dürzî İnanç Esasları"*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008); Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, Çev: Mehmet Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011, 114-118; Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016, s.401-428; Gerard Russell, *Unutulmuş Krallıkların Varisleri: Ortadoğu'nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk*, Çev: Aylin Kayapalı, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 111-138.

³¹⁸ Firro, "Cebel al-Dürzî", s.197, 200-201, 216. Osmanlı Suriye'sinde ayan ve eşraf aileleri hakkında ayrıntı için bkz: Dick Douwes, *The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression*, London: I.B. Tauris Press, 2000, s.63-124.

³¹⁹ Sebahattin Samur, "Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid'in Dürzilerle İlgili Politikası", *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, IV, s.358-359; Midhat Paşa, *Midhat Paşa'nın Hatırları I: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-ı İbret)*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997, s.242-245, 367-370, 379-393; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.405-407. 1910 Havran İsyanı sırasında, muhabir olarak görev yapmış Ahmed Şerif'te önce şeyhlerin kontrol altına alınması üzerinde durmuştur. Ahmed Şerif, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarb'ta Tanin*, Haz: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, II, s.126.

Dürzilerden asker toplama esnasında görüleceği gibi, Dürziler Osmanlı askerleri ile mücadele etmekten çekinmeyerek mücadelecı karakterlerini göstermişlerdir.

XIX. yüzyılda diğer ailelere nazaran Atraş ailesinin etkinliği gittikçe artmaya başlamıştır. Atraş ailesi ile Osmanlı yönetimi arasında sağlanan mutabakat sonucunda İbrahim Atraş 1883'te Havran kaymakamlığına getirilmiştir. Yaklaşık on yıl İbrahim Atraş'ın yönettiği Havran'ın bu yılları nispeten sakin geçmiştir. Temmuz 1893'te İbrahim Atraş'ın vefatıyla boş kalan Havran kaymakamlığına Şam valisi tarafından Şamlı bir Sünni olan Mahmud el-Gazzi geçici süreliğine atanmıştır. Ardından ise, Kudüs'ün önemli Sünni aileleri arasında yer alan Halidiler'den Yusuf Ziya Halidi kaymakamlığa kesin olarak tayin edilmiştir. Yönetimde yapılan değişikliklerle Atraş ve diğer ailelerin kontrol ettiği maşyaha sistemi, yani bir nevi feodal yapı içinden herhangi bir Dürzi yöneticinin tekrar atanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır.³²⁰ Sünni kökenli olan Mahmud Gazzi ile Yusuf Ziya Halidi'nin tayini Şiiğin İsmailiye inancını benimsemiş Dürzilere açıkça bir meydan okumaydı. Yapılan değişikliklerle asıl amaçlanan, Osmanlı merkezî otoritesinin nüfuzunu Havran'daki idari makamlarda arttırmaktır.

Havran'ın idari yapısını kontrol etmek amacıyla yapılan Osmanlı müdahalelerine rağmen, Dürzi liderler de mücadele etmekten vazgeçmemişlerdir.³²¹ Havran'a kendilerine yakın etnik kökenden olmayan bir kaymakamın getirilmesine karşı, Atraş ailesinden Şibli

³²⁰ BOA, Y.A. RES, 66/15, 8 Ağustos 1893 (25 Muharrem 1311); BOA, İ. DH, 1308/11, 2 Ekim 1893 (21 Rabiulevvel 1311); BOA, Y. MTV, 80/19, 18 Ekim 1893 (7 Rabiulahir 1311); Birgit Schaebler, "State(s) Power and the Druzes: Integration and the Struggle for Social Control (1838-1949)", *The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad-Al-Sham From the 18th to the 20th Century*, Ed: Thomas Philipp-Birgit Schaebler, Stuttgart: Franz Steiner Press, 1998, 344-345; Buzpınar, "Havran", s.541; Kais M. Firro, "Osmanlı Reformları ve Cebel al-Dürzi 1860-1914", *Osmanlı Reformları: Taşrada Uygulanışı ve Etkileri*, Ed: Itzhak Weismann-Fruma Zachs, Çev: Oktay Etiman, İstanbul: Isık Yayınları, 2017, 213-214; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London-New York: I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, 1993, s.170, 255; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", Çev: Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, Ed: Halil İnalıcık-Donald Quataert, Çev: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, II, s.984.

³²¹ Havran Sancağı özellikle 1890'dan itibaren Osmanlı yönetimini yoğun olarak uğraştırmıştır. Bunun göstergelerinden bir tanesi de kaymakamların bölgede istenilen başarıyı gösterememelerinden dolayı, kısa süre içinde görevden alınmaları ya da aynı hızda başka yere tayin edilmelerinde kendisini göstermiştir. Havran'daki kaymakam değişiklikleri için bkz: BOA, İ. HUS, 22/17, 20 Mart 1894 (13 Ramazan 1311); BOA, İ. HUS, 22/38, 29 Mart 1894 (22 Ramazan 1311); BOA, İ. HUS, 23/72, 17 Nisan 1894 (11 Şevval 1311); BOA, İ. DH, 1312/30, 1 Mayıs 1894 (25 Şevval 1311); BOA, İ. DH, 1313/15, 20 Mayıs 1894 (15 Zilkade 1311); BOA, İ. DH, 1313/54, 17 Haziran 1894 (13 Zilhicce 1311); BOA, İ. DH, 1315/33, 26 Ağustos 1894 (23 Safer 1312); BOA, İ. DH, 1319/6, 21 Ocak 1895 (24 Recep 1312); BOA, İ. DH, 1335/26, 30 Haziran 1896 (19 Muharrem 1314); BOA, İ. DH, 1343/12, 8 Aralık 1896 (3 Recep 1314); BOA, BEO, 997/74701, 23 Ağustos 1897 (24 Rabiulevvel 1315); BOA, İ. DH, 1355/26, 23 Mayıs 1898 (2 Muharrem 1316).

Atraş öncülüğünde bir ayaklanma başlatılmıştır.³²² Osmanlı askerlerinin yenilgiye uğraması neticesinde, Şibli Atraş ile hükümet temsilcileri arasında görüşmeler başlamıştır. Suriye Valisi Osman Nuri Paşa'nın Yıldız Sarayı'na, Şibli'nin kaymakamlığa getirilmesiyle durumun sakinleşeceğini bildiren yazısının dikkate alınması neticesinde, Şibli Atraş 21 Kasım 1894 tarihinde Cebel-i Dürûz kaymakamlığına tayin edilmiştir.³²³ Dürziler bir yıl sonra, yani Kasım 1895'te Havran'da bulunan Müslüman köylerine saldırarak pek çok insanı öldürmüşlerdir.³²⁴ Meydana gelen çatışmalar sadece bu anlatılanlar üzerinden değerlendirilmemelidir. İngiliz konsolosluk raporları üzerinden yapılan bir araştırmaya göre, 1895 yılındaki Dürzi isyanının sebebi asker alma ve vergilendirme ile eski otoriter yapının dağılması nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bir İngiliz memurunun ifadesiyle, "Dürziler söz dinlemiyorlardı, çünkü artık şeyhlerin kontrolünden çıkmışlardı ve Osmanlı hükümeti Dürzilerin diledikleri gibi hareket etmelerine izin vermişti."³²⁵

Kasım 1895'te Havran'da güvenliği sağlamak amacıyla önce Mirliya Edhem Paşa görevlendirilmiştir (sonrasında görev 5. Ordu Kumandanı Ferik Ömer Rüşdü Paşa'ya verilecektir). Dürzi kuvvetleriyle Aralık ayı ortalarına kadar devam eden mücadeleler neticesinde, 21 Aralık'ta Osmanlı askerlerinin Havran Sancağı'nın merkezî olan Süveyde'yi ele geçirmeleriyle kontrol büyük oranda sağlanmıştır. Ardından Dürzi köylerinde askerlik görevini yerine getirmeyen erkekler, Şibli Atraş ile 45 şeyh

³²² Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İsam) Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 11/653, 21 Ekim 1893 (9 Teşrin-i evvel 1309); *Abdülhamid'in Kara Kutusu: Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, Haz: İbrahim Küreli-Ahmet Semih Mümtaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I, s.507

³²³ BOA, Y. PRK.UM, 30/89, 18 Ekim 1894 (6 Teşrin-i evvel 1310); BOA, İ. DH, 1317/53, lef 5, 21 Kasım 1894 (9 Teşrin-i sani 1310); BOA, BEO, 521/39028, 25 Kasım 1894 (13 Teşrin-i sani 1310); Max Gross, *"Ottoman Rule in Province of Damascus 1860-1909"*, (Doktora Tezi, Georgetown University, 1979), s.437-438; Firro, *"Cebel al-Dürzi"*, s.213-214; Buzpınar, *"Havran"*, s.541; Provence, *The Great Syrian*, s.37.

³²⁴ İsam Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 11/652, 15 Kasım 1895 (27 Cemaziyelevvel 1313); İsam Arşivi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı, 11/635, 17 Kasım 1895 (29 Cemaziyelevvel 1313); Samur, *"Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid"*, s.357-358.

³²⁵ Kemal H. Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi'nde Kimlik, Devlet, İnanc ve Cemaat'in Yeniden Yapılanması*, Çev. Şiar Yalçın, 5. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s.523. Bu kitabın, İngilizce baskısında (Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, New York: Oxford University Press, 2001, s.325) yer alan "Druzes of Hauran" ifadesi, Türkçe tercümede "Havran Dürzileri" olarak çevrilmesi gerektiği halde, mütercim (Şiar Yalçın) tarafından yer isminin yanlış anlaşılmasından dolayı, "Harran Dürzileri", s.523 olarak tercüme edilmiştir.

tutuklanmıştır.³²⁶ Ocak 1896'da Havran'ın idari yönetimde bazı değişikliklere gidilmiştir. Güvenliği sağlama görevi 5. Ordu Kumandanı Ömer Rüşdü Paşa'ya, Havran kaymakamlığı ise geçici olarak Şam Jandarma Komutanı Hüsrev Paşa'ya verilmiştir. Ayrıca Cebel-i Dürûz'da nüfus sayımı, kadastro işlemleri ve askere alınacakların tespiti amacıyla memurlar görevlendirilmiştir.³²⁷

Dürzi meselesinin sadece askerî ve siyasi sonuçlar ortaya çıkardığı zannedilmemelidir. Havran Dürzi harekâtı sıkıntı yaşayan Osmanlı ekonomisine yüksek bir maliyet getirmiştir. Harekât için gereken askerî harcamaları karşılamak için gereken meblağın Suriye Vilâyet bütçesinden sağlanamamasından dolayı vilâyetteki memurların maaşları ikinci bir emre kadar ödenmemiş ve bu paranın askerî bütçeye aktarılması istenilmiştir. Ayrıca ayaklanmayı bastırmak için Suriye'de bulunan zabıtların maaşları da beş ay süresince verilememiştir. Hastalıktan, gıda yetersizliğinden ve giyecek sıkıntısından dolayı birçok asker yaşamını yitirmiştir.³²⁸ Engebeli ve çetin arazi koşullarına sahip olan Cebel-i Dürûz'daki harekât hem ekonomik kayıplara hem de askerî operasyonun süresinin uzamasına sebebiyet vermiştir.³²⁹ Fiziki coğrafyasının zorluğuna rağmen, stratejik konumu ve sağladığı imkânlar ise son derece önemlidir. Havran'ın Şam-Medine hac güzergâhında yer alması, hacıların güvenlikleri ile ulaşımının sağlanmasında kritik bir rol üstlenmesini sağlamıştır. Böylece burada yaşanabilecek sorunlar Osmanlı'nın hem İslâm dünyasında hem de Batı'daki imajını kısa sürede sarsabilirdi. Ağustos 1895'te kullanılmaya başlayan Beyrut-Şam demiryoluyla bölgenin konumu daha da artmıştır. Bu demiryolu sayesinde Havran İsyanı'na hızlıca asker sevkıyatı yapılmış ve böylece olaylar kontrolden çıkmadan gerekli müdahale imkânı

³²⁶ Kais M. Firro, *A History of the Druzes*, Leiden: E.J. Brill Press, 1992, s.233; Gross, *Damascus*, s.445; BOA, MV, 87/45, 29 Nisan 1896 (17 Nisan 1312). Firro, tutuklanan Dürzi şeyhlerinin sayısını 43, Gross 33 olarak ifade etmişlerse de Meclis-i Vükelâ kararındaki sayı 45'tir.

³²⁷ Gross, *Damascus*, s.443-447; Firro, *Druzes*, s.233-234; Firro, "*Cebel al-Dürzi*", s.214; Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'su*, s.88-89.

³²⁸ Gross, *Damascus*, s.463-465; M.A. "Suriye'den Mektub" 26 Kânun-ı evvel 1311, *Meşveret*, 2 Şubat 1896 (17 Şaban 1313), s.4. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda yer alan gazetenin bu sayısında, belirtilen sayfa numarasının 4 olması gerektiği halde, basım hatasından dolayı 2 olarak basılmıştır. Burada, doğru olması gereken sayfa numarası (4) kullanılmıştır. M.A. "Suriye'den Mektub, 28 Şubat 1311", *Meşveret*, 2 Nisan 1896 (18 Şevval 1313), s.7. Gazetenin Atatürk Kitaplığı'nda yer alan bu sayısındaki sayfa numarası hatadan dolayı yanlış basılmıştır. Burada, asıl olması gereken sayfa numarası yazılmıştır. *Meşveret Gazetesi*'ndeki bu makalelerde, Havran İsyanı hakkında önemli bilgiler verilmesine rağmen, yazıların geneline II. Abdülhamid ve hükümet aleyhtarlığı hâkimdir. Bunun başlıca sebebi, *Meşveret Gazetesi*'nin *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin yayın organı olması dolayısıyladır.

³²⁹ Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'su*, s.85-86.

yapılmıştır.³³⁰ Havran'ın ekonomisi ağırlıklı hububat üretimine dayandığı için, Şam'a ve farklı bölgelere buradan tahıl gönderiliyordu.³³¹ Özetle, Havran beşerî yönden son derece faydalı ve bir o kadar da hassas bir yapıya sahiptir.

Şibli Atrâş ile diğer Dürzi yöneticiler yakalandıktan sonra hapsedilmişler³³² ve bir süre sonra da Havran'dan Şam'daki hapishanelere nakledilmişlerdir. Mahkûmların sürgün edilmeleri için gönderilecekleri ikamet mahallerinin bir an önce tespit edilmesinin gerekliliği kısa sürede gündeme gelmiştir. İsyanın bastırılması ve yakalanan Dürzilerle ilgilenen Şam'daki 5. Ordu Kumandanlığı'ndan gönderilen bir telgrafta, Havran'ın güvenliğinin ihlal edilmesinin başlıca sebebinin nüfuzlu Dürzi ailelerden kaynaklandığı ve yalnız olarak Suriye dışına “nefy ve tağribi”, yani sürgün edilecekleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca mahkûmların Şam'daki hapishanelerde tutukluluk hallerinin devam ettiği, Havran'a iade edilmeleri durumunda ise, “evvelki halden beter gailelere [sıkıntı]” sebebiyet verebilecekleri belirtilmiştir. Bundan dolayı, Dürzilerin sürgün menfalarının bir an önce belirlenerek oraya uzaklaştırılmalarının lüzumu vurgulanmıştır.³³³ Sadaret, Suriye Vilâyeti'nden sürgün edilecekler konusunda “serî'an”, yani çabucak ve zaman kaybetmeden bilgi vermesini istemiştir.³³⁴

29 Nisan 1896 tarihinde, yani yazışmalardan bir hafta sonra Meclis-i Vükelâ tarafından Dürzi ileri gelenlerinin [rüesa] sürgün edilerek zorunlu ikamet mahallerine

³³⁰ Sebahattin Samur, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri: Laçın Yayınları, 1999, s.127; Gross, *Damascus*, s.440-444,463; İsmail Zühdi, *İntibah*, Haz: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1995, s.19,70; Buzpınar, “*Havran*”, s.541; Helena Cobban, *The Making of Modern Lebanon*, London: Hutchinson Press, 1985, s.52; Firro, “*Cebel al-Dürzi*”, s.213-214. Beyrut-Şam Demiryolu hakkında ayrıntı için bkz. Züleyha Yavuz, “*Beyrut-Şam Demiryolunun İnşası ve İşletilmesi (1891-1914)*”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Ali Akyıldız, *Osmanlıda Ulaşımın Modernleşmesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2019, s.210-212.

³³¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Yay Haz: Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, 2017, III, s.3285; David Commins, “Hawran”, *Historical Dictionary of Syria*, Maryland: Scarecrow Press, 1996, 108; Tufan Buzpınar, “*Havran*”, *DİA*, XVI, 541; Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.84; Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, Yay Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, s.270, 303, 306. Ali Fuad'ın hatıratında, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizlerin, Cebel-i Dürûz'da yetişen mahsulü alıp yakarak Osmanlı askerlerinin eline geçmemesi için teşebbüste bulundukları, fakat Dürziler buna izin vermedikleri belirtilmiştir. İngilizler, Havran'da üretilen tahılı temin ederek, stratejik durumu kendi aleyhlerine çevirmeye çalışmışlardır.

³³² Shakeeb Salih, “The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran”, *Middle Eastern Studies*, c.13, s.2 (1977): 254-255.

³³³ BOA, BEO, 769/57637, lef 3, 19 Nisan 1896 (7 Nisan 1312); Aynı belge, lef 2, 20 Nisan 1896 (8 Nisan 1312).

³³⁴ Aynı belge, lef 1, 22 Nisan 1896 (10 Nisan 1312).

ulaştırılmalarına dair karar çıkarılmıştır. Burada Havran meselesinin bir an önce bitirilerek asayişin sağlanmasının “Dürzi ileri gelenlerinden bazılarının nakl-i hane ve nefy” ettirilmeleri, yani sürgün edilerek evlerinden uzaklaştırılmalarının lüzumu ifade edilmiştir. 35 Dürzi yönetici Rodos’a, 5 Hüdavendigâr’a (Bursa) ve 5 Kastamonu’ya olmak üzere vilâyetlerin farklı kısımlarına dağıtılmaları, ayrıca gönderilecekleri menfalarda muhtaç durumda bırakılmamaları için vilâyetlere gerekli uyarıların yapılması istenilmiştir.³³⁵ Her ne kadar Ankara sürgün mahalleri arasında yoksa da 1896 yılı içerisinde Havran İsyanı’na katılmış kişilerin uzaklaştırılmasıyla ilgili ilk safha böylece başlamıştır.

22 Haziran’da Beyrut’tan menfası Kastamonu Vilâyeti Sinop Sancağı’na sevk edilmesi kararlaştırılan Şibli Atrâş’ın gönderileceğinin muhtemelen önceden haber alınması üzerine, nakil tarihinden kısa bir süre önce, yani 16 Haziran’da Urman köyünün topraklarını tapuya kaydetmek amacıyla gelen Osmanlı görevlileri ile beraberindeki askerler arasında çatışma çıkmıştır.³³⁶ Ayrıca Bedeviler ile Dürziler arasında çıkan kavgada Bedevileri öldürdükleri için oraya gönderilen jandarmaların idam edilmeleriyle karışıklıklar gittikçe artmaya başlamıştır.³³⁷ Haziran ve Temmuz aylarında yoğun olarak devam eden çatışmalarda iki taraf da ağır kayıplar vermiştir. Padişah tarafından hem Dürzi isyanlarının çıkış sebebini araştırmak hem de durumu yakından izlemek amacıyla İstanbul’dan üç kişinin görevlendirilmesiyle Cebel-i Dürûz Heyet-i Tahkikiyyesi adlı bir heyet kurulmuştur. Bunlar Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Reisi Şevki (Başkan), Bâb-ı Âli Hukuk Müşaviri Hakkı Bey (Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa) ve Meclis-i Tedkikât-ı Şer’iyye Azâsından Yenişehirli Malik Efendi’den oluşmaktadır.³³⁸ 29 Temmuz’da Şam’a

³³⁵ BOA, MV, 87/45, 29 Nisan 1896 (17 Nisan 1312); Funda Adıttar, “İzmir İngiliz Konsoloslugu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914): İngiliz Konsolosluk Raporlarında”, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011), s.206. Adıttar, İngiliz Milli Arşivi, F.O. konsolosluk belgelerinden aktardığına göre, Rodos’a gönderilen Dürzilerin hapisanede tutulmadıkları, fakat kasaba sınırlarının dışına çıkmalarına müsaade edilmediğini belirtmiştir. İngiliz konsolosluk raporu, 1896’da Rodos’a gönderilen Dürzi sayısını 38 olarak vermiştir.

³³⁶ BOA, İ. AS, 16/33, lef 4, 16 Haziran 1896 (4 Haziran 1896); Aynı belge, lef 5, 17 Haziran 1896 (5 Haziran 1896).

³³⁷ Salih, “The British-Druze”, s.255; Gross, *Damascus*, s.448-449; Firro, *Druzes*, s.234-235; Firro, “Cebel al-Dürzi”, s.214; Erbab-ı Siyahatden ve Ulûm-ı Şerif Hadimlerinden Keşşaf İbn-i Müctehid”, Suriye’den Mektub”, *Meşveret*, 20 Temmuz 1896 (8 Temmuz 1312), s.3-4; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s.414-415. Keşşaf İbn-i Müctehid idam edilen jandarmaların sayısını 37, Shakeeb Salih 50 ve Cebel-i Dürûz Heyet-i Tahkikiyyesi’nin raporunda ise (BOA, Y. PRK. KOM, 9/28, 31 Mayıs 1897/29 Zilhicce 1314, metin içinde tarih yoktur. Arşivcilerin verdiği tarih) 32 olarak belirtilmiştir.

³³⁸ BOA, İ. DH, 1337/2, lef 1, 13 Temmuz 1896 (1 Temmuz 1312); BOA, BEO, 810/60679, lef 1, 15 Temmuz 1896 (3 Temmuz 1312); BOA, Y. PRK.MŞ, 6/49, 7 Ağustos 1896 (27 Safer 1314); “Havran

gelen komisyon üyeleri Dürzilerinin özerklikten vazgeçmelerini ve Havran'ın hükümet yasalarına uygun olarak yönetilmesi taleplerini karşı tarafa iletmışlerdir. Bazı Dürzi reisleri bunu kabul etmişler, bir kısmı ise, belirtilen şartlara tamamen karşı çıkmışlardır.³³⁹ Osmanlı merkezî yönetiminin görüşlerini temsil eden Heyet'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere, ilk hedef bölgede Osmanlı hâkimiyetinin kuvvetlendirilmesi için engellerin ortaya kaldırılmasıdır.

5. Ordu Müşiri Tahir Paşa'nın Yıldız Sarayı Mâbeyn-i Hümayun Başkitâbet Dairesi'ne gönderdiği 10 Ağustos 1896 tarihli yazıda, sorunun Dürzi yöneticilerinden kaynaklandığını “meşâyih ve rüesânın Memalik-i Mahruse'nin münasip mahallerine nakl ile oralarda iskân ve iaşelerine medar olacak noktaların tahsisi” gerekliliğinin önemini bildirmiştir.³⁴⁰ Dürzi şeyhleri ile reislerinin memleketin uygun görülen kısımlarına sürgün edilerek yerleştirilmeleri ve geçimlerinin sağlanmasının üzerinde tekrar durulmuştur. Bu evrede ne herhangi bir menfanın ismi verilmiş ne de sürgün mekânlarının sahip olması gereken özelliklerden bahsedilmemiştir. Sadece “münasip mahal” ifadesi kullanılarak mekân tanımlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla, sürgün edilecek Dürzi şeyhleri ile reislerinin yeni ikametgâhlarının belirlenmesi başkent İstanbul'daki yetkililere bırakılmıştır. 21 Ağustos'ta Serasker Rıza Paşa imzalı yazıda, Cebel-i Dürûz'da devlete itaat edenlerin affedilmelerini ve direnmekte ısrar edenlerin ise uzaklaştırılmaları gerektiği ifade edilmiştir.³⁴¹ Henüz mücadelelerin devam ettiği sırada, gerekli görülenlerin sürgünü üzerinde ciddi biçimde durulmaya başlanmıştır.

Kasım ve Aralık aylarında da devam eden mücadelelerin ardından Ocak 1897'de Osmanlı kuvvetleri kontrolü sağlamıştır.³⁴² Osmanlı belgelerinde konunun pek çok yönü

Heyet-i Teftişiyyesi”, *Servet-i Fünun*, c.12, s.312, (20 Şubat 1312/4 Mart 1897): 411; İzzet Paşa, *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, Haz: İbrahim Küreli-Ahmet Semih Mümtaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I, s. 255.

³³⁹ BOA, MV, 88/67, 22 Temmuz 1896 (10 Temmuz 1312); BOA, İ. HUS, 48/159, 23 Temmuz 1896 (12 Safer 1314); Gross, *Damascus*, s.448-454.

³⁴⁰ BOA, Y. PRK.ASK, 114/96, 10 Ağustos 1896 (29 Temmuz 1312). Serasker Rıza Paşa, 18 Temmuz 1897'de yazacağı askerî maruzatta, Havran'da şeyhler ve sözü geçen diğer nüfuzlu kişilerin bölgenin ahalisini hükümet aleyhinde etkilemeye çalıştıklarını sıklıkla ifade etmiştir. BOA, Y. PRK. ASK, 129/50, 18 Temmuz 1897 (6 Temmuz 1313).

³⁴¹ BOA, Y.MTV, 145/96, 21 Ağustos 1896 (9 Ağustos 1312).

³⁴² Gross, *Damascus*, s.454-457; Firro, *Druzes*, s.235; Ahmed Rıza, “İcmal-i Ahval”, *Meşveret*, 5 Temmuz 1896 (23 Haziran 1312), s.1-2; Erbab-ı Siyahatden ve Ulûm-ı Şerif Hadimlerinden Keşşaf İbn-i Müctehid, “Suriye'den Mektub”, *Meşveret*, 20 Temmuz 1896 (8 Temmuz 1312), s.3-4; M.A., “Suriye'den Mektub”, *Meşveret*, 4 Ağustos 1896 (23 Temmuz 1312), s.3-4; İsimsiz, “Suriye'den Mektub: Hükümet Mi Şekavet Mi?”, *Meşveret*, 4 Ağustos 1896 (23 Temmuz 1312), s.5; Osmanlı İttihad ve Terakki Seyyar Memurlarından Seyfullah, “Adana'dan”, *Meşveret*, 20 Ağustos 1896 (8 Ağustos 1312), s.4-6; M.A.,

kapalılık arz etse de, yani meydana gelen kötü durumların kaynağının tek sorumlusunun Dürzilerden kaynaklandığı anlatımı benimsenmesine rağmen, durum tamamen böyle algılanmamalıdır.³⁴³ Genel olarak böyle özetlenebilecek askerî harekât sonrasındaki sürgünler, bilhassa Ankara'ya gönderilmiş olanlar incelenecektir.

4.1.1. Sürgünlerin Anadolu'ya ve Ankara'ya Getirilmeleri

Havran'daki askerî birliklerin üstünlüğü sağlamasıyla Dürzi şeyhler, yöneticiler ve zorunlu askerlik hizmetini (zecriye-i askerîyye) tamamlamamış Dürziler tutuklanmışlardır. 16 Haziran 1896'da, yani Şibli Atrâş'ın Beyrut'ta bulunduğu hapisneden sürgün yerine gönderileceği sırada başlayan Dürzi ayaklanmasından yaklaşık bir ay sonra çıkan irade de (13 Temmuz) Dürzi liderlerin Hüdavendigar Vilâyeti, Ankara Vilâyeti, Kütahya Sancağı (Hüdavendigar Vilâyeti'ne bağlı) ve İzmir Sancağı'na (Aydın Vilâyeti'ne bağlı) sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştır.³⁴⁴ Burada Ankara ve diğer

"Suriye'den Mektub", *Meşveret*, 18 Kasım 1896 (12 Cemazeyilahir 1314), s.6; Salih, "The British-Druze", s.255-256. Gazetede ki yazılarda da ifade edildiği gibi, sefer için yüksek mali ücretler harcanmıştır. Örneğin, 4 Ağustos 1896 tarihli yazıda, askerlerin trenle taşınması için yeterli miktar para bulunamadığından dolayı Ziraat Bankası'nın Osmanlı Bankası'nda bulunan 500 lirası zorlukla alınmış ve böylece askerler Şam'a nakledilebilmiştir. 4 Ağustos 1896 tarihli yazıda, Dürzi harekâtını gerçekleştirmek için yarım milyon verildiğinden bahsedilmiştir. *Meşveret Gazetesi*'nin Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin süreli yayınlarından olması dolayısıyla, buradaki yorumlar hükümeti ve doğrudan olmasa da II. Abdülhamid'i hedef almıştır.

³⁴³ Bölgedeki sorunların sadece Dürzilerden kaynaklandığı zannedilmemelidir. 1895-1896'da Havran'a askerî müdahale için gönderilen subaylar zaman zaman verilen emirlere aykırı hareket ederek, Dürzilere ve köylerine karşı saldırgan tavırlarda da bulunmuşlardır. İsyanı bastırmakla görevli 5. Ordu'da Miralay olarak bulunmuş İsmail Zühdi anılarında ve dönemin başka yazarları: Süvari Kumandanı Nuri Paşa ile Havran Mutasarrıfı Bedri Paşa'nın Mecdel-i Şems ve Şemsekin'de padişahın emirlerine aykırı olarak Dürzi köylerinin yakılıp, mallarının alındığını ve halka da bu yönde teşvikte bulunulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca intikam alır gibi davrandıklarını vurgulamıştır. İsmail Zühdi, *İntibah*, s.67-68; Erbab-ı Siyahatden ve Ulûm-ı Şerif Hadimlerinden Keşşaf İbn-i Müctehid", Suriye'den Mektub", *Meşveret*, 20 Temmuz 1896 (8 Temmuz 1312), s.3-4. Muhtemelen müstear isimle yazılmış bu yazıda, Suriye tahribatıyla uğraşan Osman Paşa ve Jandarma Kumandanı Hüsrev Paşa'nın Dürzilerin malını yağmaladıkları ve zulmedici hareketlerde bulunduklarına burada da değinilmiştir. Osmanlı İttihad ve Terakki Seyyar Memurlarından Seyfullah, "Adana'dan", *Meşveret*, 20 Ağustos 1896 (8 Ağustos 1312), s.4-6. *Meşveret Gazetesi*'nin *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*'nin yayını olduğunu unutmamak gerekir. İlerleyen tarihlerde, Dürzilerin Araplar ve diğer Havranlılar tarafından gasp edilmiş eşyalarını tespit etmek amacıyla bir komisyon kurulmuştur. BOA, İ. DH, 1339/6, 22 Eylül 1896 (14 Rabiulahir 1314). XVIII. yüzyıl Suriye'sinde Dürzilere dair bir anlatı için bkz: Şeyh Ahmet El- Bedrî el- Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762: Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Çev: Hasan Yüksel, Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

³⁴⁴ BOA, İ. DH, 1337/2, lef 1, 13 Temmuz 1896 (1 Temmuz 1312). Bu irade de "fesad olan meşâyih-i sairenin aileleriyle beraber Hüdavendigar Vilâyeti, Ankara Vilâyeti, Kütahya Sancağı ve İzmir Sancağı gibi mahallere münasip miktar maaş tahsis olunarak ikamete memur edilmeleri..." gerektiği, isyanın başlamasından 15-20 gün sonra kararlaştırılmıştır. Sorun çıkaranlar için, "hastaları imha edilmedikçe..." ifadesi kullanılmıştır. Asıl olarak ileri sürdüğümüz gibi, Havran'da Dürzilerin tamamından ziyade, şeyhler

mahallerin neden tercih edildiğine dair herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Osmanlı bürokrasisinin kaleminden çıkan belgelerde, sürgün mekânlarının hangi özellikler gözetilerek seçildiği hakkında doğrudan bir izah yapılmamıştır.

Kasım ayından itibaren Ankara'ya ve diğer yerleşim birimlerine sürgünleri gönderme işlemi başlamıştır. Sürgüne gönderilmiş kişiler hakkında farklı sayılar verilmektedir. Robert Brenton 200 Dürzi ileri geleninin Anadolu'ya³⁴⁵, Max Gross 2000 kişinin tutuklanarak (400'ü kadın ve çocuk) Suriye dışına bilhassa Girit'e,³⁴⁶ Sabahattin Samur'da ileri gelenlerden 600 kişinin tevkif edildiğini, bunlardan 200 kadarının Şam dışına sürgüne gönderildiğini³⁴⁷ ve Arap İzzet'te günlüğünde, 120 kadar Dürzi reisin Anadolu vilâyetlerine, 600 kişinin de (belgelerdeki ifadeyle “eşkıyanın”) askerlik görevini tamamlamak üzere Trablusgarb'a³⁴⁸ yollandıklarını ifade etmişlerdir. Kısacası, kaynaklarda Anadolu'daki vilâyetlerin ne isimleri ne de Dürzilerin şehirlere dağıtım miktarları yer almamaktadır.

Cebel-i Dürûz Heyet-i Tahkikiyye Reis'i Şevki'nin bildirdiğine göre, 15 Kasım 1896'da askere alınmak üzere Beyrut'a sevk edilenlerin sayısı 367, 16 Kasım'da 385'e, 22 Kasım'da askerlik görevi için 430 ve vilâyetlere sürgün edileceklerse 201 olmak üzere toplam 631 kişiye ulaşmıştır. 2 Aralık'taysa askere alınacakların mevcudu 436'yı bulmuştur. Fakat sürgüne gönderilecek diğer Dürziler hakkında herhangi bir sayı belirtilmemiştir.³⁴⁹ Askerlik hizmetini yerine getirmek amacı dışında muhtelif vilâyetlere sürgüne gönderileceklerin sayısının 201 olarak kaldığı kabul edildiği takdirde, nefy edilenlerin toplamı en az 637'ye (436+201) bulmuştur. Sürgünlere hem zaman içinde yeni kişilerin eklenmesi hem de vilâyetlerde firarlar ve ölümlerin meydana gelmesi kesin rakamların tespitini zorlaştırmaktadır. Ayrıca vilâyetlerdeki vefat ve firar kayıtların genelde

ve bölgenin diğer seçkin ailelerinden olanlara yönelik kontrol faaliyetinin üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır.

³⁴⁵ Robert Brenton Betts, *The Druze*, New Haven and London: Yale University Press, 1988, s.82-83.

³⁴⁶ Gross, *Damascus*, s.455-456.

³⁴⁷ Samur, *Şam*, s.127.

³⁴⁸ *Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, I, s.255.

³⁴⁹ BOA, BEO, 861/64572, lef 13, 15 Kasım 1896 (3 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 15, 16 Kasım 1896 (4 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 17, 22 Kasım 1896 (10 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 3, 2 Aralık 1896(20 Teşrin-i sani 1312). Asker kaçağı 21 Dürzi'nin isimlerinin yer aldığı, 7 Kasım tarihli liste için bkz: Aynı belge, lef 12, 7 Kasım 1896 (26 Teşrin-i evvel 1312). 10 Kasım tarihli Havran'ın altı köyünden askere karşı gelmekten tutuklanmış 145 kişinin isim ve köyleri hakkında bkz: Aynı belge, lef 11, 10 Kasım 1896 (29 Teşrin-i evvel 1312).

tutulmaması konuyu daha da karmaşıktırmakta ve güncel mevcudun takibinde yetersizliklere sebebiyet vermektedir.

Kasım 1896 tarihinde sürgünlerin menfalarına nakledilme işlemlerinin başlamasıyla Dürzi yöneticiler, şeyhler ve asker firarilerini getirmek üzere İdare-i Mahsusa'nın Saadet Vapuru Beyrut'a gönderilmiştir. Menfiler ile yanlarında getirecekleri aile üyelerinin taşınması görevini Seraskerlik ile Bahriye Nezareti üstlenmiştir. Bunlar Beyrut'tan İzmir İskelesi'ne getirilmişlerdir. Dürzi yöneticiler ile şeyhlerin (rüesa ve meşâyih) Ankara ve civarına sevk edilmeleri, askere alınacakların ise Çanakkale'ye (Kal'a-i Sultâniyye) gönderilmeleri gerektiği Sadaret tarafından Cebel-i Dürûz Tahkik Heyeti'ne bildirilmiştir.³⁵⁰ 4 Kasım tarihinde Ankara ve civarına dağıtılmaları istenen Dürzilerin menfaları 29 Kasım'da netlik kazanmıştır. Buna göre; 40 kişi Kayseri Sancağı'na (Ankara Vilâyeti'nin bağlı), 36 kişi Ankara Vilâyeti'ne (vilâyet merkezi), 42 kişi Kütahya Sancağı'na (Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bağlı), 40 kişi Sivas Vilâyeti'ne ve 33 kişi de Kastamonu Vilâyeti'ne olmak üzere toplamda 191 kişinin sevk edilmesi istenilmiştir. Tehlike meydana getirebilecek mahkûmların firarlarının önüne geçmek için bazılarının kale bulunan alanlarda iskân edilmeleri verilen talimatlar arasındadır. Dürzilerin vilâyetlere nakledilmesi hemen yapılmamış, bir süre Aydın Vilâyeti'nin İzmir Sancağı'nda konaklamışlardır.³⁵¹

Dürzilerin sürgün edilmeleriyle ilgili Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın 13 Temmuz 1896 tarihli kararında, Hüdavendigâr Vilâyeti, Ankara Vilâyeti, Kütahya Sancağı ile İzmir Sancağı'nın adlarının geçmesine rağmen, sonradan Sivas ve Kastamonu vilâyetlerine de sürgünlerin gönderildiği anlaşılmaktadır.³⁵² Bu değişikliğin neden

³⁵⁰ Aynı belge, lef 16, 4 Kasım 1896 (23 Teşrin-i evvel 1312); Aynı belge, lef 2, 4 Kasım 1896 (23 Teşrin-i evvel 1312); BOA, BEO, 875/65624, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312); BOA, A.}MKT.MHM, 606/11, lef 2, 11 Ocak 1897. Belgelerin özetlerini hazırlayan arşivciler tarafından İzmir İskelesi ve İzmid İskelesi gibi iki farklı okuma yapılmıştır. Ayrıca belgelerin yazım tarzından çoğunlukla İzmid İskelesi'ne yakın bir anlam çıksa da BOA, Y. MTV, 149/68, 23 Aralık 1896 (18 Recep 1314) Aydın'a getirildikleri, yine, BOA, A.}MKT.MHM. 606/11, lef 1, 21 Ocak 1897 ve Aynı belge, lef 2, 11 Ocak 1897 tarihli belgelerde, "Dürzilerin altı ay önce Aydın Vilâyeti'ne gönderildikleri" ifade edilmiştir. Dönemin idari yapısı incelendiğinde, İzmir Sancağı'nın o tarihte Aydın Vilâyeti'ne bağlı olduğu anlaşılır. Dürzilerin geliş güzergâhları harita üzerinden takip edildiğinde, Beyrut'tan İzmir İskelesi'ne ulaşımın, İzmid'e göre daha pratik olduğu anlaşılabacaktır. Bu yüzden, doğru okuma biçimi İzmir İskelesi'dir.

³⁵¹ BOA, BEO, 889/66652, lef 2, 29 Kasım 1896 (17 Teşrin-i sani 1312); Aynı belge, lef 1, 26 Aralık 1896 (14 Kânun-ı evvel 1312); BOA, BEO, 875/65624, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312).

³⁵² BOA, İ. DH, 1337/2, lef 1, 13 Temmuz 1896 (1 Temmuz 1312). Bazı belgelerde, 191 menfiden bahsedilmesine rağmen, Sivas ve Kastamonu vilâyetlerinden bahsedilmemiştir. Sadece Hüdavendigâr Vilâyeti Ankara Vilâyeti, Kütahya Sancağı ile İzmir Sancağı'nın adlarının verildiği durumlar da yer

yapıldığına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Yeni eklenen Sivas ve Kastamonu vilâyetlerinin coğrafi konumları incelendiğinde, Ankara Vilâyeti'ne hem mesafe yönünden yakınlıkları hem de kara sınırlarının bulunduğu anlaşılabacaktır. Sivas ve Kastamonu'nun tercih nedeni muhtemelen Dürzileri Ankara'dan bu mahallere nakletmenin daha rahat olmasıdır. Böylece zaman ve para kaybından tasarruf sağlanacaktır.

Sürgünlere, aile üyelerini beraberinde getirebilme noktasında serbestlik tanınmıştır. 191 sürgünün aile fertlerinden oluşan toplam 168 kişi de bahsedilen şehirlere getirilmişlerdir. Böylece 2 Aralık 1896'ya kadar Havran'dan Anadolu'ya toplam 359 Dürzi gönderilmiştir.³⁵³ İkamet edecekleri yeni mekânlarına tek başına gelen sürgünler olduğu gibi, örneğin İsmail bin Beşir Keyvan gibi eşi, üç kızı ile oğlunu yanına alarak Ankara'ya gelenler de vardır. Ankara Vilâyet merkezine sürgün cezasını tamamlamak üzere getirilmiş mahkûmların sayısı 36'dır, aile üyeleriyle beraber toplamı 71'e ulaşmaktadır. İlk kabileyle Ankara Vilâyet merkezine 36 sürgünün yollanmasına rağmen, o tarihte Kayseri Sancağı'nın Ankara Vilâyeti'ne bağlı bulunsa da kendi içerisinde vilâyet merkezî-sancak ayırma gidilmiştir. Aynı durum Hüdavendigâr Vilâyeti'ne bağlı Kütahya Sancağı içinde söz konusudur. Anadolu'ya uzaklaştırılmış 191 sürgünden 76 tanesi Ankara Vilâyeti'nin sınırları dâhilinde muhafaza edilmektedir. Bu neticeye göre, en fazla menfi Ankara Vilâyeti'nde toplanmış bulunmaktaydı.

4.1.2. Sürgünlerin Kimlikleri

Ankara'ya ilk etapta gönderilen 36 sürgün arasında kimler vardır? Hangi ortak özellikleri taşımaktadırlar? Menfiler ile aile fertleri için tanzim edilen listeleri kullanarak bu konuda belli tespitler yapılabilir. Bu listelerde sürgünün ismi, eşkâli, nerede yaşadığı, okuyup yazma bilip bilmediği, yaşı, hangi suçtan dolayı ceza aldığı, yanındaki aile üyelerinin kim oldukları ile isimleri ve gönderileceği yerleşim yerlerine dair bilgiler kaydedilmiştir.

almıştır. 2 Aralık tarihinde, dört mahallin isminin yer aldığı Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir örnek yazı için bkz. BOA, BEO, 875/65624, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312).

³⁵³ BOA, BEO, 876/65644, lef 1, 29 Kasım 1896 (17 Teşrin-i sani 1312); BOA, BEO, 875/65624, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312).

Tablonun sağladığı katkılardan birisi, Dürzilerin kaç kişi olarak Ankara'ya ve diğer bölgelere geldiğinin tespitine imkân sağlamasıdır.

Sürgün cezasını ikmal etmek amacıyla Ankara'ya gönderilen mahkûmlar arasında ukkâl³⁵⁴ denilen dinî meselelerde otorite sayılan üst düzey 3 şeyhte vardır. Bunlardan ukkâl Şahin bin Selim'in "tahrikât ile teşvikâtta" payı olan zararlı kişilerden [eşhas-ı muzır] olduğu, ukkâl Yusuf'un ise, önceden Rodos'a sürgün edildiği ama bir süre sonra affa uğradığı ardından, yine tahrikâta devam ettiği ve ukkâl Hasan'ın da Süveyde'deki kışla saldırısında "tahrikâtta iştiraki" bulunduğu belirtilmiştir. Üç ukkâlın da Havran ve civarında devlete karşı girişilen zararlı faaliyetlerde paylarının bulunmaları üçünün de ortak noktasıdır. Ukkâlın biraz daha alt seviyesinde yer alan meşâyih zümresinden olan Mehmed bin Mahmud Ganem adlı kişinin, fesat olduğu ve Havran'da eşkıyaya ön ayak olanlarla beraber hareket ettiği vurgulanmıştır. Üç ukkâl ile şeyhin Dürzi İsyanı'nı destekledikleri ve Havran'da devlet idaresine karşı muhalif faaliyetleriyle öncü roller üstlendikleri sıkça tekrarlanmıştır. Haklarındaki suçların tarifleri kısa ve genelde net olmayan ifadelerle yazılmıştır. Belgelerin Osmanlı devlet bürokrasi tarafından kaleme alınmalarından dolayı Dürzilere sadece olumsuzluklar atfedilmiştir.

Dürzilerin dinî yöneticilerinin dışında, "meşhur eşkıya" olarak niteledikleri kişiler de Ankara Vilâyeti'ne gönderilenler arasındadır. Sami bin Mahmud, Ali bin Kemal, Hüseyin bin Yusuf, İsmail bin Beşir Keyvan, Yusuf bin Kasım, Mehmed Zehrani, Ahmed bin İsmail Salah, Mahmud bin Necmi Hamza, Abbas bin İbrahim, Ahmed bin Ali ve İsmail bin İbrahim adlı kişilerin Havran'daki eşkıyaların ele başları arasında oldukları ifade edilmiştir. Bu 11 kişiden birisi olan Cebel-i Makrun kabilesinden İsmail bin İbrahim'in "eşkıya-i Dürûz'un en büyük serkerdesi [lider, elebaşı]" olduğuna, bölgedeki bütün "eşkıya ve müfsidat cemiyetlerine başkanlık ettiğine", hükümete aykırı hareket etmek amacıyla bazı Havranlılarla ittifak yaptığına ve Fransa Konsolosu ile mektuplaştığına değinilmiştir. İsmail bin İbrahim'in kalesi bulunan bir mahalde tutulmasının daha uygun olacağı da eklenilmiştir.³⁵⁵ İbrahim'in firar etmesi halinde Havran'da sorunlar meydana getirebileceği için kalede, yani diğer sürgünlere göre daha

³⁵⁴ Ukkâl: Dürziler içinde dinî konularda bilgisi olanlara verilen sıfattır. Ukkâlların oranları Dürzilerin yaklaşık %15'ine tekabül etmektedir. Mustafa Öz, "Dürzilik", *DİA*, X, 1994, 39-48.

³⁵⁵ BOA, BEO, 889/66652, lef 12, 29 Kasım 1896 (17 Teşrin-i sani 1312). İlerleyen tarihlerden, Kastamonu dışında, Anadolu'ya gönderilmiş Dürzilerin tamamının menfası Ankara olarak değiştirileceğinden dolayı, burada vilâyete ilk aşamada getirilmiş 36 kişinin değerlendirilmesi yapılmıştır.

sınırlı ve takibinin rahatça yapılabileceği bir mekânla ikametinin sınırlandırılması önerilmiştir. İbrahim'in kaleye hapsedilip hapsedilmediğinin takibi belgeler üzerinden yapılamasa da bu örnek sürgün cezası almış bir mahkûma yeri geldiğinde kalebend cezası uygulanabileceğini göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, "eşkîya" ifadesiyle Havran İsyanı'nda dahli görülenlerin kastedildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sürgünlerin kaydedildiği listelerde, menfilerin eşkâlleri ayrıntılı biçimde tarif edilmiştir. Pek çok mahkûmun vücudunda yara izleri ile tedavi sırasında kanamayı durdurmak amacıyla yapılan dağlama izlerinin bulunması Havran'daki askerî harekât sırasında yaralandıklarının, yani oradaki çatışmalarda aktif rol aldıklarını göstermektedir. Dürzi sürgünlerin dış görünüşlerinin betimlenmesinin sebebi, muhtemelen firar ettikleri takdirde tanınmalarını kolaylaştırmak ve böylece kısa sürede yakalanmalarını sağlamaktır. Dürzi menfilerin eşkâllerinin ayrıntılı bir biçimde verilmiş olması, firar hadiselerinden çekinildiğini ve devlet için konunun hassasiyetinin bir göstergesidir.

Ankara ve diğer yerleşim alanlarına sürülmüş Dürzilerin ikametlerinin yeni başladığı sırada Cebel-i Dürûz Tahkik Heyet'i, Havran'dan sürülmüş şeyhler ile reisler için genel af ilan edilmesi yönünde görüş bildirmiştir. Fakat 2 Aralık 1896 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla, affın uygulanması sonraki bir tarihe ertelenmiştir. Kararın gerekçesi ise, "aff-ı umumi ilanı bazı muhazzir-i [sakıncalı] mucip olabileceği anlaşıldığından" ifadesiyle belirtilmiştir. Mahkûmların bu sırada serbest kalmalarının tehlikeli sonuçlar meydana getirebileceği dile getirilmesine rağmen, ortaya çıkabileceklerin ayrıntıları ile bu kararın neye dayanarak alındığına değinilmemiştir. Ayrıca Dürzi şeyhleri ile reisleri hakkında, "Havran meselesinin hitama takrip etmesi [sona yaklaşması] ve muharrik [kışkırtan] fesad olan meşâyih ve rüesa teb'id edilerek [uzaklaştırılarak] emen? ve asayişin ihlaline bâdî olan [sebeplerin giderilmesi] esbab izale edilmesi [sebeplerin giderilmesi] hasebiyle" ifadesi, yani Dürzi liderlerinin isyanda faaliyetlerinin olduğu ve bunların sürgün edilerek sürecin nihayetlenmesi açıkça beyan edilmiştir.³⁵⁶

³⁵⁶ BOA, MV, 90/31, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312).

4.1.3. Sürgünlerin Ankara’da İskân Edilmeleri

Dürzi sürgünler ile ailelerinin Ankara’ya gelmeleriyle sorunlar kendisini hemen göstermeye başlayacaktır. Sadaret’ten gönderilen talimatta, Dürzilerin Ankara’da muhafaza ve iaşelerine dikkat edilmesi yönünde emir verilmesine rağmen, vilâyette yaşananlar tam anlamıyla böyle gerçekleşmeyecektir.³⁵⁷ Ankara Valisi Ahmed Tevfik Paşa’nın 10 Aralık tarihli yazısında, Dürzilerin hanlarda misafireten ikamet ettirilmelerinin sefalet ve zarurete yol açtığı, bu yüzden maaş ve iskân işlemlerinin bir an önce tamamlanması gerektiğini bildirmiştir. Dürzilerin Ankara’nın hangi bölgelerine yerleştirilecekleri ile geçimleri için öngörülen paranın nereden sağlanacağına yönelik valinin de yeterli bilgiye sahip olmadığını anlaşılmaktadır. Vali Tevfik Paşa, “bunların maiyetleri ne taraftan tedarik ve tesviye [ödeme] ve kendileri mahallakattan nerelere sevk olunacaktır.” cümleleriyle durum karşısındaki şaşkınlığını ve kendisine gerekli malumatın verilmediğini saklamamıştır.³⁵⁸ Dürzilerin, Ankara’ya sürgüne yollanmaları ilk kez 13 Temmuz 1896 tarihli iradeyle dile getirilmiş, 29 Kasım’da Ankara’ya gönderilecek ilk kafilenin sayısı belirlenmiştir. Vali Tevfik Paşa’nın menfiler ile ailelerinin durumlarına yönelik şaşkınlık ve bilgisizliğini dile getiren 10 Aralık tarihli telgrafından anlaşıldığına göre, bu geçen süre içinde Ankara’da gerekli organizasyonların yeterli derecede halledilemediği ortaya çıkmaktadır.

Kente getirilen Dürzilere geçimlerini temin etmek amacıyla verilmesi planlanan ödenek ve diğer konular Ankara’nın gündemine hemen gelmiştir. Vali Tevfik Paşa, 191 sürgün ile beraberindeki aile üyelerine kişi başına 60 paranın mümkün mertebe iyi-kötü de olsa ödenmeye çalışıldığını belirtmiştir. Dürziler için düzenli verilmesi planlanan yevmiye miktarları için kaynak paranın nereden sağlanacağı 20 Aralık’ta hâlâ netlik kazanmamıştır. Ayrıca Dürzilerin hanlardan, kalıcı olarak barınacakları ikametgâhlara yerleştirilmedikleri takdirde, bazılarının vefat edebileceği bazılarında ise bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir.³⁵⁹ Vali, vefat ve salgın hastalık ihtimallerini hangi kanıtlara istinaden yaptığına dair, bir izahat yapmamıştır. Vali Tevfik Paşa, ileride gerçekleşmesi tahmin edilen ölümler ile bulaşıcı hastalıkları gösteren ne bir

³⁵⁷ BOA, BEO, 875/65624, 2 Aralık 1896 (20 Teşrin-i sani 1312).

³⁵⁸ BOA, BEO, 889/66652, lef 11, 10 Aralık 1896 (28 Teşrin-i sani 1312).

³⁵⁹ BOA, BEO, 883/66194, 20 Aralık 1896 (8 Kânun-ı sani 1312).

sayıya ne hanların isimleri ile toplamalarına yer vermemiştir. Dürzilerin kalıcı olarak yerleşecekleri mekânlardaki iskânlarının sürekli ödenecek tahsisatla sağlanabileceği vurgusu Ankara valisinin yazdığı metnin genel söylemine hâkimdir. Belki de bu sebepten ötürü Tevfik Paşa, bürokratik sürecin bir an önce tamamlanması için karşı tarafa kendince argümanlar sunmuştur.

Ankara Valisi Tevfik Paşa'nın, hanlarda yer sıkıntısının ortaya çıkabileceğini ifade etmesinin arka planında, bürokratik süreci çabuklaştırmak amacını gözettiği ihtimali için şu sorular sorulabilir: Menfiler ile ailelerinin hanlarda kalmaya devam ettikleri takdirde yaşanabilecek ölümler ve salgın hastalıklar hangi dayanaklara atfen belirtilmiştir? Bu durum Ankara Vilâyet merkezinde o tarihlerde ve sonrasında kalacak yer sıkıntısına mı işaret etmektedir? Belirtilen sorular ile Vali Tevfik Paşa'nın hanlarda barınan Dürziler hakkındaki söylemlerinin ne derecede doğru olduğunu anlamak için Ankara'daki barınma mekânlarına yakından bakmak gerekmektedir. Vilâyetteki hanların sayıları için şunlar söylenebilir: 1893 yılında Ankara Vilâyeti merkezinde 32 han,³⁶⁰ 1900 senesinde ise, yine 32 han bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁶¹ Vilâyet yıllığındaki sayılar güncel olmasa dahi, mevcudun bu civarda olacağını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Kişisel deneyimlerden hareketle kaleme alınmış anlatılarda, hanlar ve otellerin durumları daha iyi anlaşılmaktadır. Amerikalı gazeteci Robert W. Imbre'nin Ankara Vilâyet merkezindeki hanlara ilgili intibalarına göre, iki katlı olan binalarda alt katta ahır, üst kattaysa konuk odaları yer almaktadır. Yapının avlusu, yani binanın dışı da yeri geldiğinde barınma amacıyla kullanılmaktadır.³⁶² Dürzilerin kaldıkları hanların isimleri ile hanların doluluk oranlarının bilinmemesine rağmen, Ankara Vilâyet merkezindeki 32 hanın Dürzi nüfusu barındırabileceği muhtemel görünmektedir. Bu tür mekânlar için hatırlanması gereken önemli bir hususta, hanların hem konaklama hem de ticaret maksadıyla kullanılmalarıdır. Hanlar tüccar, yolcu, şehre yeni tayin edilmiş memurlar ve sürgünler gibi şehrin yabancılarının sürekli gelip gittikleri ilk uğrak mekânlar arasında

³⁶⁰ *Ankara Vilâyet Salnamesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1311 (1893), s.214. Yozgat Sancağı'nda 4, Çorum Kazası'nda 7, Kırşehir Sancağı'nda ise 3 ve 10 olmak üzere iki sayı verilmiştir. Kayseri Sancağı'nda ise, 30 han olduğu kaydedilmiştir. *Ankara Salname*, 1311, s.284, 286, 293, 299-300.

³⁶¹ *Ankara Vilâyet Salnamesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası 1318 (1900), s.125. Kayseri'de 30, Yozgat'ta 4, Kırşehir 10 ve Çorum Sancağı'nda ise 11 han faaliyet göstermektedir. *Ankara Salname*, 1318, s.193, 223, 239, 259-260.

³⁶² Robert Whitne Imbre, "Kuzeyden Güneye Yeni Türkiye", *National Geographical Türkiye* (Ekim 2002): 192, 195.

olmuştur.³⁶³ Ankara'nın tahıl üretimi ile tiftik keçisi yününde öne çıkması ve demiryolu istasyonunun işletilmeye başlaması insani hareketliliğini son derece arttırmıştır.

Dürzi sürgünlerin hanlar veya diğer konaklama mekânlarında ikamet etmeye devam ettikleri müddetçe, Dürzi olmasalar bile Arap kökenli tüccarların ticaret yapmak üzere Ankara'ya gelmesi ve böylece sürgünlerle karşılaşılma ihtimalini de düşünmek gerekmektedir. Dürzilerin geçici süreliğine şehre gelen insanlarla temasa geçerek iletilmesi gereken mektup, sözlü bilgi veya firar girişimi için destek sağlayabilmeleri muhtemel durumlardandır. Böyle vakaların yaşanması Ankara Vilâyet idaresini başkent İstanbul'a karşı zor durumda bırakacaktır. Çünkü sürgünler Ankara'da ikamet ettikleri sürece sorumlulukları şehrin idari personelindedir. Başka bir ifadeyle, han, otel ve pansiyon Ankara'da yabancı şahıs akışının en yoğun olduğu mekânlar içindedir.

Ankara'nın Dürziler üzerindeki ilk ciddi etkisinin mesken konusunda ortaya çıktığı söylenebilir. Şehirdeki mesken yetersizliğinin sadece o tarihe ait olduğu zannedilmemelidir. Bu problem, sonraki senelerde de uzun süre devam etmiştir. Özellikle Millî Mücadele'ye destek için İstanbul'dan ve diğer bölgelerden Ankara Vilâyet merkezine gelen insanların birçoğu kalacak yer sıkıntısı yaşamışlardır. Hatıratların yansıttığı tasavvurlarda bir han odası, boş otel odası ve bir konut bulabilmenin zorluğu sıklıkla anlatılmıştır. Ayrıca hanların konforsuzluğu da farklı kişilerce vurgulanan temel meselelerdendir. Ankara'da bir süre Mustafa Kemal Paşa'nın refakat subaylığını yapan Mahmut [Soydan] Bey, 25 Haziran 1920 tarihinde günlüğüne, kentteki mesken yetersizliğini ve küçük bir odada bile birkaç mebusun kaldığını kaydetmiştir. Mahmut Bey'in kendisine yönelttiği, "bu harap şehir, bütün bu kalabalığı nasıl barındırıyor?" sorusuyla, hayretini günlüğüne açıkça not etmeden duramamıştır.³⁶⁴ 1921 Haziran'ında Ankara'ya gelen Ahmet [Ağaoğlu] Bey, tren istasyonundaki otelde kendisine bir oda

³⁶³ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.8-13; Hülya Taş, "XVII. Yüzyılda Ankara", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), s.137-140, 143-151; Jülide Akyüz, "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara: Şer'îye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), s.75-77; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara: Fizikî, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986, s.27, 29, 34; Aydın, Emiroğlu, Türkoğlu, Özsoy, *Ankara*, s.288-291. Ankara hanları hakkında ayrıntı için bkz: Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s.27-37; Ömür Bakırer-Emre Madran, "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarih İçinde Ankara*, Der: Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984, 114-125.

³⁶⁴ Mahmut Soydan, *Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar: Ankaralı'nın Defteri*, Haz: Nejdett Bilgi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s.10.

tahsis edildiğini öğrenince, bu durumun o tarihlerde âdeti bir nimet olduğunu belirtmiştir.³⁶⁵ Millî Mücadele sırasında Ankara'ya gelmiş olan ve intibalarından hareketle kaleme aldığı *Ankara* romanının yazarı Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], eserin 1921 senesine odaklanan kısmında, Nazif karakterinin Taşhan Otel'inin kalabalık odasından ayrılarak bir Yahudi'nin işlettiği pansiyonda yer bulunca, bu durumu nasıl büyük bir sevinçle karşıladığından bahsetmiştir. Ayrıca Ankara'ya yeni gelmiş kişilerin kalacak mesken sorununu çözmekten başka bir düşünceye odaklanmadıklarını ve burada bizzat ikamet etmeyenlerin bu sorunu anlamakta zorlanacaklarını da eklemiştir.³⁶⁶ Anlaşıldığı kadarıyla, Ankara'da karşılaştığı zorlukları kendi romanına yansıtmış olan Yakup Kadri'nin, mesken ile boş otel odası sayısının azlığına değinmesi konunun o tarihte hem yazarın zihninde hem de şehirdeki etkisinin bir göstergesi olarak algılanabilir.

Bahsedilen tanıklıkların dışında, önemli idarî kadrolarda görev icra etmiş kişiler de aynı sorunlara değinmişlerdir. Dâhiliye Nazırlığı ve birçok vilâyette valilik görevinde bulunmuş olan Ebubekir Hazım [Tepeyran]³⁶⁷ Bey ve eski Şeyhülislam Mustafa Hayri Efendi'de Ankara Vilâyet merkezinde boş oda ile ev temininde zorluklar yaşanmışlardır.³⁶⁸ Amerikalı gazeteciler Clarence K. Streit³⁶⁹ ve Robert Whitne Imbre'de aynı sıkıntılarla karşılaşmışlardır.³⁷⁰ Ayrıca Ankara'daki konutların geneli küçük boyutludurlar.³⁷¹ Şehirdeki evlerin yapısının küçüklüğü oda kiralanmasını veya misafirlere yer ayrılmasını zorlaştırmıştır. Hem birçok anlatı hem de *Ankara* romanı, Ankara'da barınma mekânlarının eksikliğinde uzlaşmıştır. Üst düzey görevlilerin 1920'lerde yaşadığı sıkıntılar düşünüldüğünde, daha 1890'ların sonunda Dürzilerin

³⁶⁵ Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2010, s.154.

³⁶⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, 37. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.19-20. Kitabın ilk baskısı 1934 tarihinde yapılmıştır.

³⁶⁷ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı: Sarayın İdama Mahkûm Ettiği Dâhiliye Nazırı Anlatıyor*, 2. Baskı, İstanbul: Gürer Yayınları, 2009, s.197-198.

³⁶⁸ Mustafa Hayri Efendi, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Haz: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s.640.

³⁶⁹ Clarence K. Streit, *Bilinmeyen Türkler: Mustafa Kemal Paşa, Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat-Ocak-Mart 1921*, Yay Haz: Heath W. Lowry, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011, s.53.

³⁷⁰ Robert Whitne Imbre, "Kuzeyden Güneye Yeni Türkiye", s.192,195. Edebi eserlerde Ankara'daki konut sıkıntısı için bkz: Esra Sazyek, *Türk Romanında Ankara*, 2. Baskı, Ankara Vekam Yayınları, 2020, s.494-501.

³⁷¹ Ayşıl Yavuz, "19. Yüzyıl Ankara'sında Kale-İçi", *Tarih İçinde Ankara*, Der: Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984, s.165.

Ankara'daki hanlar ile diğer barınma mekânlarına ait sıkıntıları daha iyi tahayyül edilebilir.

Dürzilerin sevk işlemleri için Ankara Vilâyeti'ne gönderilen telgrafla; Ankara Vilâyet merkezî, Kayseri Sancağı, Kütahya Sancağı, Sivas Vilâyeti ve Kastamonu Vilâyeti'ne yollanmak istenen Dürzilerin önce Ankara'ya getirilmeleri, dağıtımlarının buradan yapılması istenilmişse de bu kararda değişikliğe gidilmiştir. Bu gerekçenin nedeni, “vilâyat-ı muhtelif de ve müteaddide de muhafazaları muktezâ-yı gayr-ı muvafık müşkül olacağı cihetle cümlesinin Ankara vilâyetinin merkez ve mülhakatında münasip surette ikame ve hüsn-i muhafazaları ve münasip görüldüğünden”, yani diğer mahallere gönderilmeleri istenilen Dürzileri kontrol etmenin zorluğundan dolayı, hepsinin menfaları Ankara olarak belirlenmiştir.³⁷² Dürzilerin farklı vilâyetler ile sancaklarda iskân edilmelerinin muhafazalarını zorlaştıracığının üzerinde durulmasına rağmen, bunlardan gerçekleşmesi muhtemel hangi fiillerin anlaşılması gerektiği muğlak kalmıştır. Başka bir deyişle, önce Anadolu'daki Dürzi sürgünler ile aileleri için toplanma noktası işlevi gören Ankara, sonrasında 192 menfi ile yakınlarının ikametgâhı haline gelmiştir.

Ankara'nın neden sürgün mekânı olarak tercih edildiğine dair, belirtilen ibareler dışında ayrıntılara yer verilme de öne çıkan muhtemelen gerekçeler şöyle sıralanabilir: Dürzilerin farklı yerleşim alanlarına dağıtımıyla ortaya çıkabilecek zaman ve para kaybının önlenmesi, barınaklarına nakledilme sırasında meydana gelebilecek güvenlik zafiyetlerine imkân vermemek, taşınma sırasında gerekli personellerin temin edilmesi ve bunlara ücret tahsisi ilk etapta akla gelmektedir. Kanaatimize göre, Ankara'nın öne çıkmasındaki en önemli faktörlerden birisi, vilâyetin coğrafi konumunun sürgünlere sağladığı dezavantajlardır. Bunlardan birisi, Ankara'nın doğrudan denizle bağlantısının bulunmamasıdır. Böylece bu yoldan yapılacak firarlar büyük oranda engellenecektir. Sürgünler deniz yolunu veya kara yolunu kullanarak kaçmaya giriştikleri takdirde, uzun ve yorucu bir yolculuk onları beklemekteydi. Firarilerin kapitülasyonlardan yararlanan devletlere ait gemilere binmeleri firarın başarıya ulaşması demekti; zira Osmanlı güvenlik görevlilerinin bu gemileri arayabilme hakkı yoktu. Dürzilerin bu malumatlara sahip olup

³⁷² BOA, BEO, 889/66652, lef 1, 26 Aralık 1896 (14 Kânun-ı evvel 1312). Daha önce değinilmiş olan 29 Kasım tarihli belgede, 191 olarak ifade edilen menfi sayısı, bu belgede 193 olarak belirtilmiştir. Burada, nedeni belirtilmeyen bir kişi dışında, vilâyetlere 192 menfinin yollandığı ve yanlarındaki aile üyelerinin toplamının 168 (iki belgede de aynı sayı) olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda, belgeleri karşılaştırarak incelemiş olsak da menfi sayısında yine farklılıklar meydana gelmiştir.

olmadıkları bilinmese de Ankara'daki sürgünlerin özellikle eğitimli siyasi sürgünler veya başka insanlardan bu bilgiyi alabilecekleri düşünülebilir. Bireysel sürgünler bölümünde anlatılmış olan Gazzeli Ahmed Arif, askerlikten atılmış bir şahısla birlikte Yunanistan'a firar etmeyi başarmıştır. Şehrin Dürziler için bir başka dezavantajlı tarafı da yüzölçümünün 70.000 km² gibi hayli geniş bir alan tutmasıdır. Dürzilerin Ankara'nın farklı kısımlarına yerleştirilmelerinde mesafe aralıklarının fazla olması sürgünlerin aralarında hem haberleşmeyi hem de ortak hareket etmelerini hayli müşkül hâle düşürüyordu. Beşerî açıdan Ankara'nın sürgünlere sağladığı dezavantaj ise, Dürzi veya Arap kökenli kişilerin yaşadığı yerleşim yerleri arasında bulunmamasıdır.³⁷³ Ankara Vilâyeti, yerli Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler, Balkan göçmenleri ve bazı Kürt kökenli aşiretlerden meydana gelen nüfusu barındırmaktadır.³⁷⁴ Açıklanan faktörlerin hepsi beraber düşünüldüğünde, Ankara'nın Dürziler için uygun bir sürgün vilâyeti olduğu söylenebilir.

Ankara'ya gönderilen Dürziler sadece bunlarla sınırlı kalmamış, zaman içinde yenileri eklenmiştir. İlk kabileyle gelmiş Dürzileri Beyrut'tan Anadolu'ya getirmiş olan Saadet Vapuru'nun hareket etmesinden sonra yakalanmış “eşkıya reisleri” ile “fesad-ı meşâyih” arasında yer aldıkları ifade edilmiş bazı şahıslara da sürgün cezası verilmiştir. Sürgünler ile aile üyelerinden meydana gelen toplam 212 kişinin ve 14 Dürzi yöneticinin Hasan Paşa Vapuru'yla Beyrut'tan İzmir'e sevk edilecekleri Cebel-i Dürûz Tahkik Heyeti tarafından bildirilmiştir.³⁷⁵ İzmir'e getirilmesi planlanan menfiler ile aile fertlerinin İzmir'den trenle Ankara'ya sevk edilmeleri istenilmiştir.³⁷⁶ 4 Ocak 1897'de Sadaret'ten Ankara Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta, “bu kere gönderilenlerin üç vilâyet dâhilinde

³⁷³ 1895-1912 aralığında Ankara'da Arap nüfusun varlığına ne Ankara Vilâyet salnamelerinde ne de araştırma eserlerinde herhangi bir kayıt yoktur. Bkz: Yunus Pustu, “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Ankara'da Göç ve İskân (1856-1918)”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

³⁷⁴ Ankara'nın nüfus yapısı hakkında ayrıntı için bkz. Birinci Bölüm.

³⁷⁵ BOA, BEO, 891/66757, lef 3, 21 Aralık 1896 (9 Kânun-ı evvel 1312). Dürzi sayısı bu belgede 212, BOA, BEO, 886/66434, lef 1 de 211, BOA, BEO, 891/66757, lef 1 de ise, 212 olarak belirtmiştir. Toplamdan bahseden ilk ve son belgede 212 sayısı geçmektedir. Vesikalarda en fazla tekrar edilen sayı olmasından dolayı, 212 tercih edilmiştir. Rüesa ve meşâyih'ten olan 14 kişinin isim ve köyleri için bkz: BOA, A.}MKT.MHM, 606/11, lef 5, t.y.

³⁷⁶ BOA, BEO, 892/66875, lef 1, 7 Ocak 1897 (26 Kânun-ı evvel 1312); BOA, BEO, 886, 66434, lef 1, 27 Aralık 1896 (15 Kânun-ı evvel 1312). Bu tarihlerde demiryoluyla Ankara nakledilmiş göçmenler hakkında bkz: İhsan Seddar Kaynar-Murat Koraltürk, “Ankara'ya Demiryoluyla Göçler ve İskân Siyaseti (1890-1910)”, *Ankara Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Haziran 2016): 1-12; Yunus Pustu, “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Ankara'da Göç ve İskân (1856-1918)”, (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

münasip mahallerde ikame ve hüsn-i muhafazalarıyla icap edenlerinin iâşelerine” dikkat edilmesi gerekliliği yine ifade edilmiştir.³⁷⁷ Dürzilerin kalıcı iskân edilecekleri yerler tespit edilinceye kadar geçim sıkıntısı çekenlerin muhtaç duruma düşürülmemesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Ankara’da hizmete yeni başlayan demiryolu hattı sayesinde taşınmaları gerçekleştirilmiş olan Dürziler, şehrin sağladığı ulaşım imkânı sayesinde kara yoluna nazaran daha pratik ve avantajlı (zaman ve para) bir nakledilme süreci geçirdikleri söylenebilir. Ankara böylece hem birinci hem de ikinci kafiyeledeki Dürziler için geçici toplanma ve barınma noktası işlevi görmüştür.

Dürzilerin Suriye’den Beyrut Vilâyeti’ne oradan Aydın Vilâyeti’nin merkezî olan İzmir Sancağı’na getirilmelerinden bir süre sonra Ankara Vilâyeti’ne gönderilmeleri için gerekli işlemler başlatılmıştır. Taşınma sırasında Dürzilerin bazıları için farklı bir süreç uygulandığı anlaşılmaktadır. Dürzi şeyhleri ile reislerden meydana gelen 14 kişi, 8 Ocak 1897 tarihinde İzmir Sancağı’ndan başkent İstanbul’a gönderilmişlerdir. Bunlar İstanbul’dan tekrar geçici toplanma alanı Ankara Vilâyet merkezine ve oradan da ikamet edecekleri kesin ikametgâhları olan Hüdavendigar (Bursa) ve Kastamonu vilâyetlerine nakledilmelerine karar verilmiştir. Dürzilerin ne kadarının gönderildiği ne kadarının menfalarında bulunduğu ve nereye gönderileceklerine dair ilgili kurumların sayı kayıtlarında uyumsuzluklar vardır. 11 Ocak 1897 tarihli yazıda, 14 sürgünün Kastamonu ve Hüdavendigar’a gönderileceği bilgisi belirtildiği halde, vilâyetlere taksim edilecek kişilerin isimlerinin hâlâ bilinmediği ve ellerindeki evraklarda konunun detaylarına ait herhangi bir malumatın yer almadığı Dâhiliye Nezareti tarafından ifade edilmiştir.³⁷⁸ Buna dair Sadaret’ten 21 Ocak’ta gelen cevapta, 14 kişiden söz edilmesine rağmen, 10

³⁷⁷ BOA, BEO, 891/66757, lef 1, 4 Ocak 1897 (23 Kânun-ı evvel 1312). Şeyhler ve diğer liderlerden bazılarının sürgünle Havran’dan uzaklaştırılmalarının ardından, Osmanlı merkezî yönetimi bölgenin mülki sınırlarında bazı değişikliklere gitmiştir. Havran Mutasarrıflığı’nın merkezî Şeyh Saad’tan Şeyh Miskin’e nakledilmiştir. Şeyh Saad ise, nahiye merkezî yapılmıştır. Kontrolü elinde bulunduran bazı seçkinlerin sürülmesiyle, muhtemelen uzun zamandır yapılmak istenilen idari değişikliklerin başlamasına imkân vermiştir. BOA, ŞD, 2286/31, lef 1, 17 Kasım 1896 (5 Teşrin-i sani 1312); BOA, İ. DH, 1343//26, lef 2, 25 Ocak 1897 (13 Kânun-ı sani 1312).

³⁷⁸ BOA, A.İ. MKT.MHM, 606/11, lef 2, 11 Ocak 1897 (30 Kânun-ı evvel 1312). Bazı menfilerin İstanbul’a gönderildikleri birkaç belgede yer alsa da bazı belgelerde ise, bundan hiç bahsedilmemiştir. Başka bir belgede konuyla ilgili olarak, “...İdare-i Mahsusa vapurlarına ırkaben bil-vürud İzmir’e çıkarılarak doğruca Ankara’ya sevk olunmuşlardır.” ifadesine yer verilerek Dersaadet’te geldiklerine değinilmemiştir. BOA, BEO, 909/68151, lef 3, 3 Şubat 1897 (22 Kânun-ı sani 1312). Farklı bir vesikada da “...İzmir’e vusullerinde emsali gibi hemen Ankara’ya gönderilmeleri...”. BOA, BEO, 911/68285, 23 Şubat 1897 (11 Şubat 1312). 83 menfi ile ailelerinin yer aldığı sürgün cetvelinde Ankara’ya gönderilmiş 7 menfi ile 14 aile ferdinin isim ve köyleri için bkz: BOA, BEO, 891/66757, lef 2, t.y.

kişinin yakalanabildiği, bunlardan 5 tanesinin Kastamonu'ya, 5'inin de Hüdavendigâr'a sürülmeleri gerektiği bildirilmiştir. Geriye kalan 4 Dürzi'nin ise, işlemlerinin tamamlanmasının ardından vilâyetlere getirilecekleri bilgisi paylaşılmıştır. Bürokratik kurumların haricinde vilâyetlerce hazırlanmış listelerde de farklılıklar görülmektedir. Suriye Vilâyeti'nce kaleme alınmış defterde 13 kişinin ismi yer alması gerekirken, Aydın Vilâyeti tarafından tertip edilmiş olan liste de 14 mahkûmun adına yer verildiğinin üzerinde durulmuştur.³⁷⁹ Sürgünlerin yaklaşık altı ay önce Anadolu'ya getirilmelerine rağmen, Dürzilerin toplamı hakkında kurumlar ile vilâyetler arasında bilgilendirme hususunda hâlâ mutabakat sağlanamadığı ortaya çıkmaktadır.

Ankara'daki Dürzi sürgünler ile ailelerinin 3 Şubat 1897 tarihi itibarıyla toplamı 585 kişiye ulaşmıştır.³⁸⁰ Bu hesaba göre, ilk kafiyeyle gelenlerden 359, ikinci kafiyeyle 212 ve ayrı ifade edilmiş 14 şeyh toplandığında 585 sayısı ortaya çıkmaktadır. 21 Ocak'ta 14 şeyhten sadece 10 tanesi gönderilmiştir. İlerleyen tarihlerde getirileceği belirtilen 4 kişinin ikamet mahallerine teslim edildiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Buradan, genel mevcudun sadece eldeki listelerde yer alan sayıların hesaba katılmasıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci kafiyeyle 212 Dürzi'nin Anadolu'ya gönderildiği belirtilmesine rağmen, sürgünlerin kayıt defterinde 202 kişinin ismi yer almaktadır. Sürgün Dürziler ile yakınlarının Ankara'daki nüfuslarına ait netliğin bulunmaması, bürokratik kurumlar kadar Ankara Vilâyet idaresinin de üzerine düşen sorumlulukları yeterince yerine getirmediğini göstermektedir.

Ankara Vilâyeti'nde Dürzilerle ilgilenmekle yükümlü memurların vazifelerinde tamamen ihmalkâr davrandıkları da düşünülmemelidir. Dürzilerin özellikle geçim ve iskânla ilgili yaşadıkları problemler, Ankaralı yetkililer tarafından üst makamlara bildirilerek çözümü aranmıştır. Dürziler için temin edilmesi gereken yiyecekler ile kış ayındaki yakacakların bedelini kişi başına ödenen 60 paranın karşılamayacağı, bu yüzden yevmiye miktarının iki kuruşa çıkarılması Ankara Vilâyeti tarafından talep edilmiştir. Konuya ilişkin gelen cevapta, sorunların çözümlenmesi gerektiği, aksi takdirde firar olaylarının başlayabileceği belirtilmiştir. Ankara'daki Dürzilerin temel ihtiyaçlarının temin edilmemesinde hâlinde, vilâyette firar vakalarının fazlalaşabileceği ihtimali dile getirilmiştir. Bu amaçla, Ankara ile diğer menfalarda ortaya çıkan meselelerde barınmaya

³⁷⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 606/11 , lef 1, 21 Ocak 1897 (9 Kânun-ı sani 1312).

³⁸⁰ BOA, BEO, 909/68151, lef 3, 3 Şubat 1897 (22 Kânun-ı sani 1312).

özel bir önem addedilmiştir. İskân ve geçim problemlerinin firarları arttırmasını önlemek adına; Dürzilerin her köye ikişer üçer hane olarak dağıtılarak toplu halde bulundurulmamaları, ev inşasında yardım sağlanması, arazi ile ziraat aletlerinin temin edilmesi ve yevmiyelerinin ödenmeye devam edilmesi üzerinde durulmuştur. Son olarak da “bu esaslara göre ne yapmak icap ediyorsa serî’an emir buyrulması” ifade edilmiştir.³⁸¹ Serî’an kelimesinden de anlaşılacağı üzere, konuya hassasiyet ve aciliyet gösterildiği, bu yüzden de kararların hızlıca alınarak iskân ile maaş işlemlerinin bir an önce tamamlanması kanaati dile getirilmiştir. Özetle, firarların gerçekleşmemesi için her türlü tedbirin alınması istenilmektedir.

Ankara Vilâyeti tarafından istenilen ücret artışı, 10 Şubat tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla gerçekleşmiş, böylece yevmiyeler günlük 60 paradan 2 kuruşa yükseltilmiştir. Dürzilerin ziraat ve çiftçilik yapmaları amacıyla arazi ile tarım aletleri verilmesi, evlerin inşa edilmesi ve her köye ayrı ayrı dağıtılmalarının ehemmiyeti tekrar vurgulanmıştır.³⁸² Yevmiye artışı ile barınma sorunlarının çözümü için 3 Şubat’ta gönderilen yazıdan bir hafta sonra (10 Şubat) Meclis-i Vükelâ tarafından hızlıca (serî’an) onaylama kararı verilmiştir. Yapılanlar sadece bunlarla kalmamıştır. Şubat ayı içerisinde Dürzilerin durumunu yerinde incelemek amacıyla Mahkeme-i Temyiz Reis-i Evveli Şevket Efendi, Bâb-ı Ali Hukuk Müşaviri Hakkı Bey ve Malik Efendi oluşan Cebel-i Dürûz Tahkik Heyeti Ankara’ya gelmişlerdir. Bu heyet, Ankara’dan Mâbeyn-i Hümâyûn’a bilgi vermek üzere İstanbul’a hareket etmiştir.³⁸³

Ankara’daki Dürzilere zaman içinde yenileri ilave edilmiştir. 23 Şubat’ta Sadaret’ten Ankara Vilâyeti’ne gönderilmiş yazıda, 14 Dürzi’nin daha sürgüne edildiği ve bunların aileleriyle beraber 22 kişi oldukları belirtilmiştir. 14 Dürzi menfinin, diğerleri gibi ailelerini yanlarına alabilmelerine izin verilmiştir. Ayrıca önceki kabileler gibi, önce İzmir’e getirilecekleri oradan da Ankara’ya sevk edilecekleri bilgisi paylaşılmıştır. Ankara’ya geldiklerinde ise, “münasip mahallere hüsn-i muhafaza ile temin-i idarelerine” dikkat edilmelerinin lüzumu yine tekrarlanmıştır.³⁸⁴ 20 Mart’ta 14 menfinin durumuyla ilgili yeni bilgiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunların Cebel-i Dürûz olayına cesaret

³⁸¹ Aynı belge, lef 3, 3 Şubat 1897; Aynı belge, lef 1, 18 Şubat 1897 (6 Şubat 1312).

³⁸² BOA, MV, 91/30, 10 Şubat 1897 (8 Ramazan 1314); BOA, BEO, 909/68151, lef 2, 10 Şubat 1897 (8 Ramazan 1314).

³⁸³ “Cebel-i Dürûz Islahatı”, *Ankara*, s. 1108 (23 Şubat 1897/11 Şubat 1312): 3.

³⁸⁴ BOA, BEO, 911/68285, 23 Şubat 1897 (11 Şubat 1312).

edenler arasında yer aldıkları ifade edilmesine rağmen, konunun ayrıntılara dair başka bir malumata değinilmemiştir. Bunların önce Kastamonu'ya sürülmeleri kararlaştırılmışsa da sonra karardan vazgeçilerek yeni ikametgâhları Ankara olarak değiştirilmiştir. Dürzilerin hanelerinin nerelere inşa edeceği, yaşam alanlarının hangi özellikleri taşıması gerektiği ve çiftçilikle uğraşacakları toprakların nasıl seçileceğinin ayrıntılı tarifi yapılmıştır. Barınmalarıyla ilgili yeni verilen talimatlarda, önce eski bilgiler hatırlatılmış, ardından kalıcı ikamet için seçilmesi planlanan alanların havasının memleketleri Havran'daki yaşam tarzlarına uygunluğu ile zirai yapısının elverişliliğe aynı derece de dikkat edilmesi istenilmiştir. Anlatılanların sadece sözde kalmaması için, “içlerinden söz anlarından birkaçının dahi iskân olunacakları mahallî görüp bakmak üzere” oralara götürülmeleri, yani yerinde incelemelerin gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ankara'nın neresinde ve ne miktarda boş arazi olduğu, hane başına kaç dönüm toprak verileceğinin tespit edilmesi ile firarlara imkân verilmemesinin üzerinde durulmuştur.³⁸⁵

Yerleşim alanları ve çiftçilikle ilgili istenilen kriterler, Dürziler neden Ankara'ya sürgün edildi sorusunun cevaplanması için ipuçları sunmaktadır. Öncelikle istenilen kıstaslar, Dürzilerin Havran'daki yaşamları ile Ankara'daki yeni hayatlarının mümkün olduğunca birbirine benzemesi, hatta daha iyi olması noktasında toplanmaktadır. En önemli benzerlik, Ankara ile Havran'ın tahıl üretiminde öne çıkmalarıdır.³⁸⁶ Bu durum Ankara'daki tarımsal faaliyetlerde zorluk yaşamalarını azaltan bir etkidir. Dürzilerin yeniden normal bir hayata başlamaları için verilen talimatlar her seferinde bir önceki anlatıma nazaran daha ayrıntılı izah edilmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen, Ankara'nın niçin tercih edildiği vesikalarda yine, açıkça yer almamış olsa da birçok belgede iskân alanlarının tarifi “münasip mahal” ifadesiyle tanımlanmıştır. Ankara'daki mekânların sahip olması gereken vasıflar neredeyse hiçbir biçimde açıklık taşımamaktadırlar. Münasip mahal tabiri Sadaret ile Dâhiliye Nezareti kurumları tarafından daha alttaki bürokratik yapı olan Ankara ile başka vilâyetlere gönderilmiş talimatlarda yer almaktadır.³⁸⁷ Merkezî bürokratik teşkilatlarca ne herhangi bir yer isim ne de bahsedilen özellikler haricinde kesin nitelemelere gidilmediği görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla,

³⁸⁵ BOA, DH. MKT, 2080/74, 20 Mart 1897 (8 Mart 1313).

³⁸⁶ Commins, “Hawran”, *Syria*, s.108.

³⁸⁷ Bazı örnekler için bkz: BOA, BEO, 889/66652, lef 1, 26 Aralık 1896 (14 Kânun-ı evvel 1312); BOA, BEO, 891/66757, lef 1, 4 Ocak 1897 (23 Kânun-ı evvel 1312); BOA, BEO, 911/68285, 23 Şubat 1897 (11 Şubat 1312); BOA, DH. MKT, 2080/74, 20 Mart 1897 (8 Mart 1313).

münasip mahallin içeriğinin tamamlanması biraz da Ankara’da konuyla ilgilenen memurlarına bırakılmıştır. Özetle, Dürzilerin ikamet edecekleri mahallerin tespit edilmesi belirtilen kriterler çerçevesinde de olsa Ankara vilâyet kadrolarının inisiyatifine verilmiştir.

Ankara’da Dürzilere tahsis edilecek araziler ile ziraat aletleri üzerinde neden sıklıkla durulmaktadır? Ankara’nın fiziki ve beşerî imkânlarının bu konuyla ilgisi var mıdır? 3 Şubat 1897 tarihi itibarıyla şehirdeki toplam Dürzi nüfusu 585’e ulaşmıştır. Artık dikkate alınması gereken büyük bir kitle vilâyet dâhilinde bulunmaktadır. Belli bir tarihten sonra, sürgünlerin miktarı sadece ailelerinin toplamıyla beraber ifade edildiği için, menfi sayı 201’den itibaren kesin biçimde takip edilememektedir. Ankara’ya gönderilen talimatlar arasında, Dürzilerin hayatlarını idame edecekleri köylere ikişer üçer hane olarak ayrı ayrı (aileler ayrılmaksızın) dağıtılmaları emri düşünüldüğünde, yaklaşık 300 civarındaki sürgün için 100’e yakın köye ihtiyaç duyulacağı aşîkârdır. Anlaşılabacağı gibi, her hâlükârda yüzölçümü büyük bir vilâyetin bu görevi yerine getirmesi beklenebilir. Sürgünlerin birbirine yakın olmaması için köyler arasında boşluk bırakılması gerektiğine ait bir veriden söz edilmemişse de bu ihtimal de hesaba katıldığında köy sayısının daha da artması gerekmektedir. Dolayısıyla Anadolu’daki küçük vilâyetlerin neden seçilmediği böylece ortaya çıkmaktadır. Ankara Vilâyeti yaklaşık 70. 000 km²lik geniş yüzölçümü sayesinde Anadolu’daki vilâyetler içinden hemen öne çıkmaktadır. Hem vilâyet arazinin genişliği hem de büyük bölümünde yapılaşmanın olmadığı Ankara valiliği görevinde bulunmuş Sırrı Paşa (1884-1886) ve Mehmet Tevfik Bey (Mart-Eylül 1909) tarafından açıkça dile getirilmiştir.³⁸⁸ İmara açılmayan toprakların büyüklüğü, yapılaşmaların azlığı ile dağınıklığı Dürzilerin Ankara’da iskânı onları sürgüne yollayanlar için bir nevi avantajdır. Böylece Dürzilerin kendi aralarında hem doğrudan irtibat kurmaları hem de ortak hareket etmeleri gittikçe zorlaşmaktadır.

Anadolu sınırları dahilinde en fazla sayıda Dürzi’nin Ankara Vilâyeti’nde bulunmasının sakıncalı olabileceği bahsedilen emirlerde de ifade edilmiştir. Bu nedenle

³⁸⁸ Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, Haz: Ahmet Karaçavuş, Trabzon: Serander Yayınları, 2011, s.179; Biren, *Hatırat*, s.23-24.

Dürziler; Çorum Sancağı,³⁸⁹ Kayseri Sancağı,³⁹⁰ Kırşehir Sancağı³⁹¹ ve Yozgat Sancağı'ndaki³⁹² köylerde ayrı ayrı iskân edilmişlerdir. Sadece Çankırı Sancağı'na Dürziler yerleştirilmemiştir. Araştırmanın coğrafi sınırı sadece Ankara Vilâyet merkezini kapsamasına rağmen, vilâyetin sancaklarına ikamet etmek için gönderilen Dürzilere konunun genelini daha iyi anlamak amacıyla kısaca değinilecektir.

Ankara Valisi Ahmed Tevfik Paşa'nın 14 Haziran 1898 tarihli yazısında bildirdiğine göre, Kırşehir Sancağı'nın Kırşehir kasabasında iskân edilmek üzere 38 hanede yaşayan toplam 90 kişi gönderilmiştir. Dürzilerin burada barındırılma nedenlerinin ziraat ve iskânları için uygun araziye sahip olunmasından dolayı tercih edildiği anlaşılmaktadır. Önce Kayseri'ye yerleştirilmiş olan 28 hanenin tarımla uğraşabilecekleri yeterli arazi bulunmaması sebebiyle, 13 hanesi Kayseri'den Kırşehir'e nakledilmiştir. Bu sebeple Kırşehir'de toplam 51 evin inşası için gereken 91.600 kuruşluk meblağın gönderilmesi talep edilmiştir. Dürzilerin firarlarına engel olmak amacıyla daima göz önünde bulundurulmalarının lüzumu yine hatırlatılmıştır.³⁹³ 13 Ekim 1898 tarihli Şûrâ-yı Devlet kararıyla; her köye ikişer üçer hane düşecek biçimde taksimleri ile

³⁸⁹ Çorum Sancağı'na gönderilmiş sürgün Dürziler ile aile fertleri için bkz: BOA, DH. MKT, 2112/109, 4 Ekim 1898(18 Cemaziyelevvel 1316); BOA, Y.EE, 81/57, 25 Temmuz 1899(16 Rabiulevvel 1317). Çorum'a kaç kişinin gönderildiğine hakkında bir liste verilmemiştir.

³⁹⁰ Kayseri Sancağı'na iskân amacıyla getirilmiş Dürzi sürgünler ile aileleri için bkz: BOA, DH. MKT, 2088/13, 2 Şubat 1898 (10 Ramazan 1315); BOA, DH. MKT, 2099/87, 1 Eylül 1898 (14 Rabiulahir 1316); BOA, DH. MKT, 2131/108, 10 Kasım 1898 (25 Cemaziyelahir 1316); BOA, İ. DH, 1359/25, 15 Kasım 1898 (1 Recep 1316); BOA, DH. MKT, 2143/98, 4 Aralık 1898 (20 Recep 1316); BOA, DH. MKT, 2154/14, 28 Aralık 1898 (14 Şaban 1316); BOA, BEO, 1250/93700, 2 Ocak 1899 (19 Şaban 1316); BOA, DH. MKT, 2275/44, 24 Kasım 1899 (20 Recep 1317). Kayseri Sancağı'na toplam kaç Dürzi'nin yerleştirildiğine dair herhangi bir liste mevcut değildir.

³⁹¹ Kırşehir Sancağı'nda bulunan menfi Dürziler ile yakınları için bkz: BOA, DH. MKT, 2099/87, 1 Eylül 1898 (14 Rabiulahir 1316); BOA, DH. MKT, 2115/11, 10 Ekim 1898 (24 Cemaziyelevvel 1316); BOA, İ. DH, 1359/25, 15 Kasım 1898 (1 Recep 1316); BOA, DH. MKT, 2307/88, 19 Şubat 1900(18 Şevval 1317). Kırşehir Sancağı'na toplamda kaç Dürzi'nin nakledildiğine ait herhangi bir listeye yer verilmese de Ankara Valisi Ahmed Tevfik tarafından 14 Haziran'da yazılmış bir belgede, Kırşehir Sancağı'ndaki 38 hanede, toplam 90 Dürzi'nin bulunduğu ifade edilmiştir. BOA, ŞD, 1347/11, lef 2, 14 Haziran 1898 (2 Haziran 1314).

³⁹² Yozgat Sancağı'na gönderilmiş menfiler ile aileleri için bkz: BOA, Y.PRK. AZJ, 35/31, 10 Kasım 1897 (14 Cemaziyilahir 1315); BOA, DH. MKT, 2092/41, 17 Ağustos 1898 (29 Rabiulevvel 1316); BOA, DH. MKT, 2142/92, 3 Aralık 1898 (19 Recep 1316); BOA, DH. MKT, 2159/9, 12 Ocak 1899 (29 Şaban 1316); BOA, Y. PRK.KOM, 10/12, 28 Ağustos 1898 (10 Rabulahir 1316); BOA, DH. TMİK.M, 66/3, 12 Şubat 1899 (1 Şevval 1316). Yozgat Sancağı'nda bulunan menfiler Valide Sultan'a yazdıkları 10 Kasım 1897 tarihli arzuhâl de, "bir seneye karib ikamet ettiğimiz Yozgat" ifadesini kullanmışlardır. Bu durum, Dürzilerin Ankara'ya geldikten kısa bir süre sonra, Yozgat'a gönderildiklerini göstermektedir. Yozgat Sancağı'na ikamet etmek üzere gönderilmiş menfi Dürzilerin sayısını belirten toplu bir listeye rastlanılamamıştır.

³⁹³ BOA, ŞD, 1347/11, lef 2, 14 Haziran 1898 (2 Haziran 1314); BOA, BEO, 1229/92151, lef 3, 31 Ekim 1898 (19 Teşrin-i 1314).

fırların engellenmesi için göz önünde iskân edilmeleri, çiftçilik yapmaları amacıyla arazi ile ziraat aletlerinin temini, geçimlerini tamamen kendileri sağlayana kadar yevmiyelerinin ödenmeye devam edilmesi ve 51 evin inşa masraflarını karşılayacak 91.600 kuruşun ödenmesi onaylanmıştır. İşlemlerin “bir an evvel” tamamlanması gerektiği de ifade edilmiştir.³⁹⁴ 15 Kasım tarihli iradeyle de inşa olunacak konutlar için gereken 91.600 kuruşun Ankara Vilâyeti’nin zuhurat bütçesinden verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹⁵

Kayseri Sancağı’na önce 28 hanenin iskânı gerçekleştirilmiş, fakat uygun arazi bulunamadığından dolayı 13 hanesi Kırşehir’e nakledilmiştir. Geriye 15 hane kalmıştır. Bunlardan sadece dört-beş hane halkının Kayseri’de kalmak istediği belirtilmiştir. Evlerin inşasını sağlayacak 15.000 kuruşun Ankara Vilâyeti zuhurat bütçesinden ödenmesi kararı 15 Kasım 1898 tarihli irade ile onaylanmıştır.³⁹⁶ Kayseri’ye gönderilmiş Dürzi menfiler ile aile üyelerinin kaç kişiden ibaret olduklarına dair herhangi bir miktar verilmemiştir. Kayseri’de ikamet eden Dürziler arasında bazı önemli ve ilginç isimler de yer almıştır. Havran Dürzileri arasında nüfuzlu bir yere sahip olan Atraş ailesinden Selim Atraş’ın eşi Feride Hatun ile iki çocuğu Kayseri’ye gönderilenler arasındadır. Selim Atraş Rodos’ta sürgünde bulunmasına rağmen, eşi Feride Hatun ile iki çocuğu Kayseri Sancağı’na uzaklaştırılmıştır.³⁹⁷ Burada ilginç olan husus, Selim Atraş’ın Rodos’ta, eşi ile çocuklarının Kayseri’de ikamet etmesidir. Sürgünlerin gidecekleri mahallere aile üyelerini de alabilmelerine imkân verildiği halde, Feride Hatun neden Rodos’ta veya memleketi Suriye’de değildir? Feride Hatun hangi suçtan dolayı ve kiminle birlikte (erkek) Ankara Vilâyeti Kayseri Sancağı’na sürülmüştür? İncelediğimiz kayıtlarda, Havran İsyanı sebebiyle ceza alarak Anadolu’ya getirilen mahkûmlar arasında ne Feride Hatun’a ne de herhangi bir kadın menfiye ait bir bilgi yer almamaktadır. Bu enteresan sorular şimdilik cevaplanamamaktır. Buna rağmen, Feride Hatun’un eşi Selim Atraş’ın yanına gitme talebi kabul edilmiştir.³⁹⁸ Kayseri ve Kırşehir’deki Dürzilerin yerleştirilme

³⁹⁴ BOA, İ. DH, 1359/25, lef 1, 13 Ekim 1898 (1 Teşrin-i evvel 1314).

³⁹⁵ Aynı belge, lef 2, 15 Kasım 1898 (3 Teşrin-i sani 1314). 1314 senesi zuhurat tertibinde yeterli miktarda para bulunmadığı için, sonraki yılın zuhurat tertibinin fazlasına ilave edilerek ödenme yapılması yönünde görüş bildirilmiştir. BOA, BEO, 1250/93700, lef 1, 2 Ocak 1899 (21 Kânun-ı evvel 1314).

³⁹⁶ BOA, İ. DH, 1359/25, lef 2, 15 Kasım 1898 (3 Teşrin-i sani 1314); BOA, DH. MKT, 2143/98, 4 Aralık 1898 (22 Teşrin-i sani 1314).

³⁹⁷ BOA, BEO, 1010/75691, 20 Eylül 1897 (22 Rabiulahir 1315); BOA, BEO, 1098/82350, 27 Mart 1898 (4 Zilkade 1315); BOA, DH. MKT, 2154/44, 29 Aralık 1898 (17 Kânun-ı evvel 1314).

³⁹⁸ BOA, DH. MKT, 2154/44, 29 Aralık 1898 (17 Kânun-ı evvel 1314).

işlemleri beraber yürütüldüğü için süreç anlatılanlar haricinde hemen hemen aynı işleyişe tabii tutulmuşlardır.

Yozgat Sancağı'na sürgün cezası almış 17 Dürzi'nin iskânı yapılmıştır. Sürgünlerin aileleriyle birlikte toplamda kaç kişiye ulaştığı hakkında bir bilgi verilmemiştir. Mahkûmların affedilmeleri amacıyla Valide Sultan'a yazdığı 10 Kasım 1897 tarihli ortak imzalı arzuhâlde, "bir seneye karib ikamet ettiğimiz Yozgat", yani bir seneye yakın Yozgat'tayız ifadesini kullanmışlardır.³⁹⁹ Sürgünlerin beyanları dikkate alındığında Kasım-Aralık 1896 civarında Yozgat'a gönderildikleri söylenebilir. Menfiler af dilekçelerinde sürgünde kaldıkları süreyi fazla söyleyebilme veya yaklaşık olarak bir sayı verebilmeleri karşılaşılan durumlardandır. Böylece muhatabı etkileyerek bir acıma duygusu meydana getirilmesi amaçlanmaktadır. Örneğin, Gazze Müftüsü Mehmed Hanefi, kardeşi ve oğlunun ortak af dilekçelerinde Ankara'da ikamet ettikleri süreyi altı ay fazla belirtmişlerdir. Ocak 1900 tarihli yazıdan öğrenildiği kadarıyla, Yozgat'ta iskân edilmiş sürgünlerin sayısı 19'a yükselmiştir.⁴⁰⁰ Aile üyeleriyle birlikte toplamalarının kaç olduğu malumatından yine bahsedilmemiştir.

Çorum Sancağı'nda ise, 25 Temmuz 1899 tarihi itibarıyla 5 sürgünün ikamet ettiği bilgisi paylaşılmıştır.⁴⁰¹ Yanlarında aile üyelerinin bulunup bulunmadığı ile bunların sayısı hakkında malumat verilmemiştir. Çorum, 5 Dürzi sürgünle en az mahkûmun yaşadığı sancak konumundadır. Geriye kalan son mahal ise Çankırı Sancağı'dır. Buraya Dürzilerin geçici veya kalıcı olarak yerleştirildiğine dair herhangi bir ize rastlanılamamıştır. Ankara Vilâyeti'nin bir sancağı hariç olmak üzere, bütün sancaklarda Dürziler iskân edilmiştir. Bunların haricinde, 6 Eylül 1898 tarihinde Ankara valisinin verdiği malumattan anlaşıldığına göre, Dürziler ev kiralarını imkânlarıyla ödemektedirler.⁴⁰² Ankara'nın tamamındaki Dürzilerin mi veya vilâyetin sancaklarında barınanların mı kira ödediği belirtilmemiştir.

³⁹⁹ BOA, Y. PRK. AZJ, 35/31, 10 Kasım 1897 (14 Cemazeyilahir 1315); BOA, DH. MKT, 2092/41, 17 Ağustos 1898 (29 Rabiulevvel 1316). Cebel-i Dürûz kazasının merkezî olan Süveydiye kasabasından, muhtar ve ihtiyar heyetinden oluşan 25 kişinin ortak imzasıyla verilmiş arzuhâl de, Yozgat'ta sürgünde bulunan 14 hane halkının affedilmeleri için 12 Şubat 1899 bir dilekçe kaleme alınmıştır. BOA, DH. TMIK.M, 66/3, 12 Şubat 1899 (1 Şevval 1316).

⁴⁰⁰ BOA, DH. MKT, 2096/98, 13 Ocak 1900 (1 Kânun-ı sani 1315).

⁴⁰¹ BOA, Y.EE, 81/57, 25 Temmuz 1899 (16 Rabiulevvel 1317).

⁴⁰² BOA ŞD, 1347/11, 6 Eylül 1898 (25 Ağustos 1314).

4.1.4. Sürgünlere Yevmiye Tahsisi ve Diğer Harcamalar

Sayıları 622 kadar ulaşan Dürzilerin Ankara’da yiyecek, barınma ve sair ihtiyaçlarının temini için hayli miktar para gerekeceği muhakkaktır. Önce Dürzi sürgünler ile ailelerine yevmiye tahsisi gündeme gelmiştir. Buna yönelik olarak Dâhiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa imzasını taşıyan 21 Aralık 1896 yazıda, 191 sürgün ve ailelerine yevmiye ödeneceği, fakat önce geçimlerinin temininde zorluk yaşayanların tespit edilerek ihtiyaçlarının Ankara Vilâyeti fevkalade bütçesinden karşılanması istenilmiştir.⁴⁰³ Bu karar, 28 Aralık’ta kesinleşmiştir.⁴⁰⁴ Bürokratik süreçlerin tamamlanmasına kadar geçen zaman aralığında Dürzilerin mağduriyet yaşamamaları yönelik adımlar atılmıştır.

22 Aralık 1898 tarihi itibarıyla Ankara, Hüdavendigar ve Kastamonu vilâyetlerine gönderilmiş olan 640 Dürzi’nin 622 tanesi Ankara Vilâyeti’nde iskân edilmiştir. Sürgünler ile beraberlerindeki aile üyelerinin geçimi için önce kişi başına günlük 60 para tahsis edilmiş, sonrasında ücrette artışa gidilerek tutar günlük iki kuruşa yükseltilmiştir. Ankara’daki Dürzilere harcanmış para miktarının geneline bakıldığında şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: 1312 (1896/Rumi) yılında 220.668, 1313 (1897) yılında 413.756 ve 1314 (1898) senesinde ise 454.060 kuruş olmak üzere toplamda 1.088.484 kuruş yevmiyeler ile diğer masrafları temin etmek üzere harcanmıştır. 1315 (1899) senesi için tahsis edilen tutar 451.140 kuruş olarak belirlenmiştir. Böylece 1896’dan 1899 yılına kadar 1.539.624 kuruş masraf yapılmıştır. 16 Dürzi’nin ikamet ettiği Kastamonu’da ise iki yılda toplam (1313 ve 1314) 20.406 kuruş ve 2 Dürzi’nin yaşadığı Hüdavendigar’da üç yılda toplam 4.442 kuruşluk meblağ ödenmiştir. Dürzi miktarına ait herhangi bir sayının ifade edilmediği İzmir Sancağı’na 1312 yılı içinde getirilmişler olanlara 20.0083 kuruş harcanmıştır.⁴⁰⁵ Ankara Vilâyeti’nin yıllık harcama tutarlarında da görüldüğü gibi,

⁴⁰³ BOA, BEO, 889/66652, lef 3, 21 Aralık 1896 (9 Kânun-ı evvel 1312); BOA, BEO, 883/66194, 20 Aralık 1896 (8 Kânun-ı sani 1312).

⁴⁰⁴ BOA, BEO, 888/66550, lef 1, 28 Aralık 1896 (16 Kânun-ı evvel 1312).

⁴⁰⁵ BOA, ŞD, 1347/11, lef 5, t.y; Aynı belge, lef 8, 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314); BOA, DH. MKT, 2194/49, 29 Nisan 1899 (17 Nisan 1315). Ankara’daki 622 Dürzi için 1312, 1313 ve 1314 seneleri yevmiyelerinin toplamının 1.088.484 kuruş olması gerektiği hâlde, listeyi hazırlayan kâtib tarafından 988.484 kuruş olarak yanlış hesaplanmıştır. Kastamonu’daki 16 Dürzi için harcanmış miktarın 20.406 kuruş olması gerektiği hâlde, toplam hesap yanlışlıkla 20.416 kuruş olarak hesaplanmıştır. İzmir Sancağı içinse, sadece 1312/1896 senesinde verilmiş olan tahsisatın 20.083 kuruş ödendiği belirtilmiştir. Sancak’ın 1313/1897 ve 1314/1898 yıllarına dair kayıtlar boş bırakılmıştır. Bu da göstermektedir ki, 1896 yılı sonunda, bütün Dürzilerin ilişkisi kesilerek İzmir’den gönderilmişlerdir. Hüdavendigar Vilâyeti’nde 2

1312, 1313, 1314 senelerinde, yani ilk üç yılda sürekli bir artış meydana gelmiştir. 1315 senesinin tahsisatı bir önceki yılın ödeneğiyle hemen hemen aynıdır. 1312'den 1314 senesine kadar harcamalarda sürekli artışların meydana gelmesi toplam nüfustaki artışla beraber ihtiyaçların için yapılan harcamaların da arttığının bir göstergesidir. Özetle, Ankara Vilâyeti'ndeki Dürzi miktarının yükselmesi yıllık harcamalarda da kendisini belli etmiştir.

Dürzilerin yevmiyelerinin 60 paradan 2 kuruşa arttırılmasına rağmen, bir süre sonra yeni bir yükseltme talep edilmiştir. Ankara Valisi Ahmed Tevfik Paşa tarafından Dürzilerin isteği üzerine 6 Eylül 1898 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne yazılmış yazıda, Dürzilerin yaklaşan kış mevsimine hazırlık yapılabilmeleri ve ev kiralarnı yevmiyelerinden ödemelerinden dolayı her şahıs için 2 kuruş olarak verilen yevmiyenin zaruret üzere 3 kuruşa çıkarılması talebi iletilmiştir.⁴⁰⁶ 21 Kasım 1898 tarihinde gelen cevapta, artış yapılamayacağı ifade edilmiştir. Gerekçe olarak ise, Ankara'daki yevmiye tutarında artışına gidilmesinin “öteye beriye tard ve teb'îd olunan kesân”, yani farklı bölgelerindeki sürgünler arasında bu durumun duyulacağı, böylece her taraftan artış talepleri geleceği belirtilmiştir.⁴⁰⁷ Kısacası, ülkede emsal teşkil edebilecek bir kararın önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Dürzilerin Ankara'da barınma ve yevmiyelerle ilgili karşılaştıkları sorunların detaylarının belgelerde ve sürgünlerin dilekçelerinde yer almaması bunların özellikle sürgünler üzerindeki etkisini anlamayı hayli zorlaştırmaktadır.

Dürzi'nin mevcut olduğu ifade edilmiştir. Menfiler ile yanlarında aile üyelerine ödenmiş yevmiyelerin toplamları, burada tekrar hesaplanarak doğru olması gereken miktarlar kullanılmıştır.

⁴⁰⁶ BOA ŞD, 1347/11, lef 6, 6 Eylül 1898 (25 Ağustos 1314).

⁴⁰⁷ BOA, DH. MKT, 2137/10, 21 Kasım 1898 (9 Teşrin-i sani 1314). Dürzilerin geçimlerini devam ettirmek amacıyla tahsis edilmiş yevmiyelerin, ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığı, sadece Ankara Vilâyeti'ndekiler tarafından değil, Anadolu'nun muhtelif vilâyetlerindeki Dürzi menfiler tarafından da sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin, yaklaşık iki buçuk yıldır Hüdavendigar Vilâyeti'nin Bilecik Sancağı'nda sürgün olarak yaşayan Enis Zühreddin ve Hüseyin Zühreddin verilen iki kuruşla ihtiyaçlarının teminine yetmediğini, ayrıca Bilecik'in su ve havasına uyum sağlayamadıkları gerekçesiyle menfi Dürzilerin çoğunlukta bulunduğu Ankara, Sinop ve Rodos'tan birisine nakledilme talebinde bulunmuşlardır. Konuya ilgili olarak gönderilmiş cevapta, yevmiye miktarının arttırılmasının, “su-i sirayet mucip olacağı” sebebiyle kabul edilmemiştir. Yani yevmiye artışının diğer sürgünlerce de istenileceği için onaylanmamıştır. BOA, DH. MKT, 2101/40, 4 Eylül 1898 (23 Ağustos 1314); BOA, DH. MKT, 2150/114, 20 Aralık 1898 (8 Kânun-ı evvel 1314).

4.1.5. Sürgünler ve Firar

Dürziler hakkında en çok tekrar edilen bir diğer konuda, sürgünlerin firar etmelerine engel olunması ve vilâyet yetkililerinin önlemlere dikkat etmeleridir. Ankara’da Dürzilerle ilgilenen memurlara firarların önlenmesine yönelik her türlü itınayı göstermeleri hatırlatılsa da konu sadece vilâyet kadrolarındaki idari ve güvenlik personeline göre değerlendirilmemelidir. Ankara’da gerçekleşmesi muhtemel firarlara karşı engeller iki yönlü olarak ifade edilebilir. Ankara Vilâyet memurlarının alacağı tedbirler ve kentin fiziki coğrafyasının sağladığı şartlardır. Sürgünlerin Ankara’dan firar etmeleri için aşmaları gereken beşerî ve fiziki olmak üzere iki engel vardır. Ankara’nın coğrafi yönden Anadolu’nun hemen hemen ortasında yer alması ve denize kıyısının bulunmaması sürgünlerin memleketleri Suriye’ye deniz veya kara yoluyla gitmeleri önünde iki büyük engeldir.

Dürzilerin Ankara’da iskânları hâlâ devam etse de sürgün meselesi sadece Ankara’yı ilgilendiren bir konu olmaktan çıkmıştır. Ankara, başkent İstanbul ve Suriye’yi istişare yönünden birbirine bağlamıştır. Bu sebeple yeri geldiğinde Suriye’nin ve İstanbul’un tutumları üzerinde de kısaca durulacaktır. 5. Ordu Müşiri Abdullah Paşa’nın Suriye’den Sadaret’e ve Seraskerliğe yazdığı 28 Şubat 1897 tarihli telgrafta, bölgede güvenliğin kontrol altında olduğu, isyancı Dürzilerin umduklarını gerçekleştiremeyecekleri ve Havran meşâyihinden bazı isyancıların önceki Dürzi reisleri gibi sürgüne gönderilmelerinin sükûneti devam ettirecek tek tedbir olduğu ifade edilmiştir.⁴⁰⁸ Buna dair gelen cevapta, şeyhlerin sürgününe olumlu bakılmadığı belirtilmiştir. Gerekçesi ise, Cebel-i Dürûz’da 1897’de meydana gelmiş iki vakanın engellenmesinde bazı şeyhlerin askere hayli hizmet ile fedakarlıklarda bulundukları için “Dürzi rüesasına kıyasen teb’îdleri münasip olamayacağı”, hatta uzaklaştırılmalarının müşkül durumlar yaratabileceği vurgulanmıştır. Sürgünden farklı tedbirlerin aranması

⁴⁰⁸ BOA, BEO, 928/69562, lef 2, 28 Şubat 1897 (16 Şubat 1312). Cebel-i Dürûz Tahkik Heyeti’nin raporunda, “...bazı vukuattan zi-medhal olmalarından dolayı teb’îd edilen bir takım eşhas-ı muzırın (zararlı şahıslar) yine memleketlerine iadeleri Havran Dürzilerini ziyadesiyle şımartarak bu ahval geçen seneki vukuat-ı taifeye sebebiyet vermiştir.” ifadesiyle, sürgün edilenlerin affının yeri geldiğinde, bu gibi farklı sonuçlarının olabileceğine de işaret edilmiştir. BOA, Y. PRK. KOM, 9/28, 31 Mayıs 1897 (29 Zilhicce 1314, metnin aslında tarih yoktur.).

istenilmiştir.⁴⁰⁹ Anlaşıldığına göre, uygun ortamın oluşmadığı hâllerde sürgün, nüfuzlu şeyhlerin uzaklaştırılmasını amaçlayan bir yöntem olmaktan çıkmaktadır. Ayrıca sürgünün meydana getirebileceği tehlikelerin hesaplandığı ve bunların yaşanmaması için çaba gösterildiği de anlaşılmaktadır.

Meseleyle bağlantılı ikinci konu, Ankara Vilâyet idaresinin firarları ne düzeyde engelleyebildiğidir. Sürgünler, hangi vilâyette ikamet ediyorlarsa sorumluluk oradaki yerel memurlara aittir. Yani mesuliyet artık Ankara Vilâyeti'ndedir. Seraskerliğin Suriye'deki 5. Ordu'dan aldığı habere göre, İzmir ve Ankara'da bulunan zararlı şahıslardan (eşhas-ı muzır) bazılarının firar ederek Cebel-i Dürûz'a geldiklerinin anlaşıldığı ve tekrar yakalanmaları için uğraşıyorsa da bu durumu asıl engellemesi gerekenlerin Anadolu'daki menfaların personelleri olduğu ifade edilmiştir. İzmir ve Ankara'nın alacağı tedbirlerle firarlarına asla meydan verilmemesinin/bir tarafa savuşabilmelerine imkân bırakılmamasının lüzumu vurgulanmıştır.⁴¹⁰ Vilâyetlerin son derece özenli davranmaları gerektiği, aksi hâlde isyanın gidişatında kontrol edilemeyecek sonuçların meydana gelebileceğine dikkat çekilmiştir.

Firarlara karşı temkinli olunması gerektiği neden bu kadar çok tekrarlanmıştır? Sadaret ve Dahiliye Nezareti'nin firarlardan son derece endişe duydukları anlaşılmaktadır. Çünkü sürgünlerin yeni ikametgâhlarında kaldıkları süre arttıkça yaşadıkları yer hakkındaki bilgileri artmakta ve böylece vilâyetin aldığı firar önlemlerinden kurtulma çareleri hız kazanmaktadır. Bu durum, bir süre sonra vilâyet personeli ile sürgün Dürziler arasında birbirlerinin açığını bulmaya dönüşmüştür. Dâhiliye Nezareti'nin 26 Ağustos 1897 tarihli yazısında bu husus, Trablusgarb'a sürülmüş Dürzilerin Şam'daki akrabalarına gelen mektuplar da bazı sürgünlerin firar ettikleri veya etmek üzere oldukları haberinin Suriye Vilâyeti'nden alındığı ifade edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, zararlı mektupları önlemek amacıyla menfilerin ikamet ettiği Girit, Trablusgarb, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Ankara, Hüdavendigâr ve Kastamonu vilâyetlerine, "Dürziler namına gelen ve bunlar tarafından yazılan mekâtib-i hafiye bil-muayene münderecatına vukuf-ı hasıl olunduktan sonra...bu yolda teşebbüsleri

⁴⁰⁹ BOA, BEO, 915/68620, lef 1, 9 Mart 1897 (25 Şubat 1312); Aynı belge, lef 2, 6 Mart 1897 (22 Şubat 1312).

⁴¹⁰ BOA, BEO, 934/69995, lef 2, 13 Nisan 1897 (1 Nisan 1313); Aynı belge, lef 1, 14 Nisan 1897 (2 Nisan 1313).

anlaşıyorsa derhal tedâbir-i mana ittihâz ve icrası”, yani Ankara ve sair vilâyetlerdeki Dürzilere gelmiş ve onlar tarafından gönderilecek mektupların içeriğinin uygunluğunun hafiyelerce kontrol edilmesi, sakıncalı görünenler için önlem alınması bildirilmiştir.⁴¹¹ Dürzilerin aralarındaki mektuplaşmalar da firar ettikleri ve kaçmayı amaçladıkları bilgisi haricinde, herhangi farklı bir konudan söz edilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu durum devletin üst makamlarını hayli tedirgin etmektedir.

Ankara’ya ve diğer menfalara yapılan uyarılara ve alınan tedbirlere rağmen, özellikle Eylül 1897’den itibaren Dürzilerin firarlarında artışlar başlamıştır. Serasker Rıza Paşa tarafından Dürzilerin firarlarına imkân verilmemesi için, önce Ankara Vilâyeti’ne sonra da Meclis-i Mahsus’a gönderilmek üzere kaleme alınmış yazıda; Anadolu’nun çeşitli yerlerine sürgün edilmiş olan Şeyhül-ukkâl Hasan el-Hamiri’nin ve Ebu Tallal Amir’inde aralarında yer aldığı üst düzey 4 Dürzi yöneticinin mahallerinden savuşarak Cebel-i Dürûz’a geldikleri ve halkın nezdinde bunun zararlı tesirler ortaya çıkarabileceği üzerinde durulmuştur. Son olarak da yine, müşkülat yaratacak durumların meydana gelmemesi için Dürzilerin gönderildikleri vilâyetlerde dikkatlice muhafaza edilmelerinin önemi tekrarlanmıştır.⁴¹² Sürgünlerin sorumluluğunun vilâyetlerde olduğu sık sık yerel memurlara hatırlatılmıştır.

Mahkûmların hangi vilâyetlerden firar ettikleri genellikle belirtilmemiş olmasına rağmen, gerekli bilgilendirmenin önce Ankara Vilâyeti’ne sonra da Meclis-i Mahsus’a yazılması bilhassa önemlidir. Çünkü Anadolu’ya taksim edilmiş Dürzilerin en kalabalık olduğu vilâyet Ankara’dır. Ayrıca sadece nüfus yönünden değil, en nüfuzlu Dürzi liderlerin birçoğu burada sürgünde yaşamaktadır. Başkent İstanbul’a göre, hem en tedbirli davranması gereken hem de en tehlike yaratabilecek vilâyet Ankara’ydı. İstanbul’un haklılık payının bulunduğu gelen malumatlarla doğrulanacaktır. 11 Eylül 1897 tarihinde Suriye Vilâyeti’nce yazılmış telgrafta, 1896 senesinde sürgüne gönderildiği hâlde, tekrar geri dönmüş olan 170 Dürzi yöneticinin çabalarıyla Cebel-i Dürûz’da bir fenalık

⁴¹¹ BOA, BEO, 1006/75403, lef 3, 26 Ağustos 1897 (14 Ağustos 1313); BOA, BEO, 1050/78702, lef 1, 8 Aralık 1897 (13 Recep 1315).

⁴¹² BOA, BEO, 1031/77282, lef 3, 5 Eylül 1897 (24 Ağustos 1313); Firro, *Druzes*, s.240, dipnot 149. Sonrasında Ebu Tallal Amir Suriye’de pek çok karışıklığa sebep olacaktır. Ayrıntı için bkz: BOA, Y.A. RES, 89/85, lef 14, 28 Ekim 1897 (16 Teşrin-i evvel 1313); Aynı belge, lef 16, 28 Ekim 1897 (16 Teşrin-i evvel 1313); BOA, BEO, 1072/80382, 23 Ocak 1898 (29 Şaban 1315); BOA, DH. ŞFR, 240/101, 8 Ekim 1899 (26 Eylül 1315); BOA, DH. ŞFR, 241/59, 8 Ekim 1899 (26 Eylül 1315); BOA, DH. MKT, 2281/120, 8 Aralık 1899 (4 Şaban 1317); BOA, DH. MKT, 2333/127, 19 Nisan 1900 (18 Zilhicce 1317); BOA, DH. ŞFR, 247/54, 22 Mayıs 1900 (9 Mayıs 1316).

çıkarmak üzere çalışıldığının haberi verilmiştir.⁴¹³ Bunların hangi vilâyetlerden firar ettiklerine ait bir veri paylaşılmamıştır. Sadece reisler (rüesa) arasında yer aldıkları ifade edilmiştir. Reis ve şeyh statüsündeki Dürzilerin sürüldüğü yerler Ankara, Hüdavendigar, Kastamonu ve Girit'tir; diğer vilâyetlere gönderilenler ise askerlik yükümlülüğü tamamlamak amacıyla nefyedilmiş kimselerdir.

Havran'ı yakından tanıyan ve isyanın bastırılmasında bilgisinden yararlanmış olan Arap İzzet [İzzet Holo] hatıratında, Suriye Valisi Nazım Paşa'dan aldığı hususi mektuplarda Dürzi yöneticilerin sürüldükleri mahallerde "hüsni muhafaza edilmediklerinden" dolayı kaçtıklarını söylemiştir.⁴¹⁴ Vali Nazım Paşa, sürgünlerin firar etmelerinde en büyük payın, sürgünlerin yaşadığı vilâyetlerdeki idareci ve memurların mesuliyetlerini yerine getirmediklerinden kaynaklandığı ifade etmiştir. Suriye Vilâyeti'nce menfilerin yaşamakta oldukları yerlerde dikkatli muhafaza edilmediklerinden dolayı firarların arttığını bildiren telgraftan (11 Eylül) bir gün sonra, yani 12 Eylül'de çıkarılan Hususi İrade'de, "bunlar nereden firar etmişler ise oradaki memuriyetin mesuliyeti muktezi bulunmuş olduğundan ona göre tahkikat icrası", uygulanacağı vurgulanmıştır.⁴¹⁵ Yani sürgünlerin ikamet ettikleri kentlerdeki memurların sorumluluğuna verilmelerinden dolayı, ilgili personellerin vazifelerine ne derece de dikkat ettiklerinin ayrıca araştırılması istenilmiştir. Bu iradeyle, Dürzilerin barınmakta olduğu vilâyetlerin sürgün sürecindeki kritik önemleri padişah II. Abdülhamid tarafından da açıkça kabul edilmiştir. Dürzilerin sürgünde bulunduğu vilâyetlere sorumluluklarını hatırlatmak amacıyla çıkarılmış olan bu iradenin, sadece bilinen bir meseleyi hatırlatmak üzere kaleme alındığı zannedilmemelidir. İrade metni, firarlarla ilgili yaşanmış sorunların bir yansımasıdır. Vali Nazım Paşa, Dürzilerin ikamet ettiği vilâyetlerin memurları ihmalkâr davrandıklarını sıkça tekrarlamaktadır. Vali, eğer Dürzilerin menfalarında tedbirli olunmaması hâlinde mahkûmların firar ederek Suriye'ye döneceklerini ve yine eski faaliyetlerine (tahrikât-ı fesadiye) devam etmelerinin yolunun açılacağını belirtmiştir. Böylece hem Dürziler hem de diğer Suriye halkının gözünde bu durumun devletin bir zayıflığı olarak algılanabileceğini ve Dürziler ile devlet arasında çatışmaların

⁴¹³ BOA, Y.A.RES, 89/85, lef 7, 11 Eylül 1897 (30 Ağustos 1313). "...geçen sene teb'id olundukları menfalardan avdet eden yüz yetmiş bu kadar reislerinin...".

⁴¹⁴ Arap İzzet, *Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, I, s.255-256.

⁴¹⁵ BOA, İ. HUS, 56/31, 12 Eylül 1897 (31 Ağustos 1313); BOA, BEO, 1006/75414, 13 Eylül 1897 (1 Eylül 1313).

tekrar başlamasına sebebiyet verebileceği ifade edilmiştir. Suriye’deki 5. Ordu Müşiri Abdullah Paşa’da Anadolu’dan firar ederek Havran’a gelmiş Dürzi olan reisler hakkında hemen hemen aynı malumatları vermiştir.⁴¹⁶

12 Eylül tarihli Hususi İrade’den bir gün sonra, yani 13 Eylül’de çıkan yeni Hususi İrade’de ise, yine menfalarından firar etmiş Dürzilerin Suriye’de eşkıya ile teşvik ve tahrik faaliyeti içinde olduklarından dolayı Havran meselesinin “hemen hüsn-i suretle” sonuçlandırılması istenilmiştir. Eşkıya tabiri, hükümet güçlerine karşı mücadele eden Dürzilere yönelik olarak kullanılmaktadır. Konunun çözüm yöntemine ve sürgüne dair, “meşâyih ve rüesa birer ikişer taltif ve müfsidler birer bahane ile teb’îd edildiği takdirde ahz-ı asker [asker alma] muamelesinde muvaffakiyet husûle menut bulunduğuna” ifadeleri, yani bölgede kritik önemdeki yöneticilerin sürülmesiyle, bölgedeki asker alma sorununda başarı sağlanacağını önemine dikkat çekilmiştir.⁴¹⁷ Daha önce ifade edildiği gibi, Havran’daki devlet otoritesinin güçlendirilmesi ile bazı sorunların çözümünde sürgünün bir strateji ve denge unsuru olabileceği görüşü tekrarlanmıştır.

Kasım 1897’den itibaren artmaya başlayan firarlarla Suriye’deki sorunların iyice fazlaştığı ve oradaki askerî idarenin kontrolü sağlamada zorluklar yaşadığının üzerinde durulmuştur. Ayrıca Dürzi liderler ile meşâyih’ten olan firari şahısların Suriye’de takip edilmeleri ve tekrar yakalanmaları için Havran’a destek kuvvet gönderilmesi talep edilmiştir.⁴¹⁸ İlave sekiz tabur gönderme kararı veren Meclis-i Mahsûs’un 24 Kasım 1897 tarihli kararında, “menfalarından firar eden rüesayı Dürûz’un günden güne çoğalan cemiyet-i fesadiyenin menfa da ve askerde bulunanları celp ettirmek isteyeceklerinin” haberinin alındığı ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Sürgün vilâyetlerinden firar ederek Havran’a gelmiş

⁴¹⁶ Suriye Valisi Nazım Paşa tarafından verilen haberde, nereden firar ettiği söylenmeyen, eski cemiyet-i fesadiye reislerinden Ebu Tallal Amir’in Cebel-i Dürûz’da el yazısıyla yazdığı bir ilanda, düvel-i ecnebiyyeyi Devlet-i Aliyye aleyhine kıyam ettireceklerini ve Havran’da asker kalmayacağı tarzında namelerle Dürzileri fesad ve fenalığa teşvik etmekte olduğunu, bu durumu engellemeye yönelik olarak birçok tedbir ile askerî kuvvetin gerektiği belirtilmiştir. “Bunca külfetlerle derdest olunup teb’îd olundukları vilâyet-i şahanece muhafazalarına dikkat olunmayarak avdetlerine mahal bırakılmış olmasından neşet etmiş olması...”. BOA, Y.A. RES, 89/85, lef 14, 28 Ekim 1897 (16 Teşrin-i evvel 1313); Aynı belge, lef 16, 28 Ekim 1897 (16 Teşrin-i evvel 1313); BOA, DH. ŞFR, 219/30, 22 Aralık 1897 (10 Kânun-ı evvel 1313); Arap İzzet, *Arap İzzet Paşa’nın Günlükleri*, I, s.255.

⁴¹⁷ BOA, İ. HUS, 56/32, 13 Eylül 1897 (1 Eylül 1313); BOA, BEO, 1007/75496, 15 Eylül 1897 (3 Eylül 1313).

⁴¹⁸ BOA, Y.A. RES, 89/85, lef 14, 28 Ekim 1897 (16 Teşrin-i evvel 1313); Aynı belge, lef 9, 1 Kasım 1897 (20 Teşrin-i evvel 1313); Aynı belge, lef 10, 1 Kasım 1897 (20 Teşrin-i evvel 1313); Samur, “*Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid*”, s.372.

⁴¹⁹ BOA, Y. A. RES, 89/85, lef 2, 24 Kasım 1897 (12 Teşrin-i sani 1313).

Dürzi reislerin, sürgünde yaşayan yakınlarını getirmeye teşebbüs edecekleri bilgisi dile getirilmiştir. Bu haberlerin doğruluğu ayrı bir mevzu olsa da bu malumatlar sürgüne yollanmış kişilerin hem Dürzi yöneticiler hem de halk nazarında unutulmadıklarının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca Havran'a firar ederek dönmesi muhtemel Dürzilerden endişelenilmektedir. Suriye Valisi Nazım Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıda, menfalarından kaçarak Havran'a gelen Dürzilerin yakalanmaları için hayli fazla sayıda asker gerekeceğinin, şimdiki durumun buna imkân vermediği ve asıl çarenin vilâyetlerdeki sürgünlerin sorumluluğunu üstlenen yerel memurlara gerekli tedbir talimatlarının bildirilmesi olduğu dile getirilmiştir.⁴²⁰ Suriye Valisi, yaptığı uyarılarda sürgün vilâyetlerindeki yetkili personelini sık sık sorumsuzlukla itham etmiştir.

Firar sorununun Suriye, İstanbul ve Ankara'yı ortak olarak ilgilendiren bir müşkülât olması rağmen, asıl cevaplanması gereken soru Ankara'daki firar vakalarının durumu ile Dürzi sürgünlerle vazifeli memurların firarlarda ne derecede ihmallerinin bulunduğudur? Ankara'daki Dürzilerin güvenliği doğrudan tehlikeye düşürdükleri olaylara rastlanılmamıştır. Fakat farklı bir menfadan firar ederek Ankara'ya gelmiş Dürziler tarafından bazı vukuatlar meydana gelmiştir. Kastamonu Vilâyeti'nden kaçan Dürziler, Ankara Vilâyeti'nin Yozgat Sancağı'ndaki Hüseyinabad nahiyesinin Tahirabad köyüne saldırmışlardır. 5 Ekim 1897 (23 Eylül 1313) gecesinde saat dört civarında (alaturka saat) ikisi süvari olan dört kişinin, yedi-sekiz defa ateş ederek Yozgat'a doğru gittikleri Ankara Valisi Tevfik Paşa tarafından bildirilmiştir. Vali Tevfik Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne verdiği bilgide, onların önce Ermeni olduğu yönünde görüş belirtmiş, fakat nihai sonucun öğrenilmesi için Yozgat Mutasarrıflığı tarafından tahkikat icra edileceğini bildirilmiştir.⁴²¹ İncelemenin 16 Kasım 1897 tarihli raporuna göre, Tahirabad köyünde karışıklığa sebebiyet verenlerin Ermeniler değil, Kastamonu'dan firar etmiş Dürziler olduğu anlaşılmıştır. Dâhiliye Nezareti, deliller yeterince ortaya çıkarılmadan faillerin kimliğiyle ilgili hüküm verilmemesi konusunda Ankara Valiliği'ni uyarmıştır.⁴²² Bundan sonra neler yaşandığına dair vesikalardan herhangi bir veri öğrenilememektedir. Bu

⁴²⁰ BOA, DH. ŞFR, 219/30, 22 Aralık 1897 (10 Kânun-ı evvel 1313); Arap İzzet, *Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, I, s.255-256.

⁴²¹ BOA, DH. TMIK.M, 40/78, lef 1, 7 Ekim 1897 (25 Eylül 1313).

⁴²² BOA, DH. TMIK.M, 43/33, 16 Kasım 1897 (4 Teşrin-i sani 1313); BOA, DH. TMIK.M, 40/78, lef 4, 16 Kasım 1897 (4 Teşrin-i sani 1313).

duruma ilişkin söylenebilecek bir ihtimalde, firarın ortaya çıkardığı karışıklıkların büyük olmamasından dolayı, belgelere yansımalarının da sınırlı kaldığıdır.

Ankara'yla pek ilgisi olmayan ve önemsiz gibi gözüken bu firar vakası, harita üzerinde düşünüldüğünde bazı gariplikler ortaya çıkmaktadır. Firariler neden Kastamonu'dan Ankara istikametine doğru gitmektedirler? Anlaşıldığı kadarıyla, Kastamonu'dan geldikleri için Çorum veya Amasya sancaklarında yakalanmadan Yozgat'a ulaşmışlardır. Ata sahip oldukları için hızlı hareket etmişlerdir. Peki Dürziler Karadeniz'den bir gemiye binerek izleri kaybettirebilecekleri halde neden Anadolu'nun içlerine doğru gitmektedir? Karadeniz'deki limanlardan birisine uğrayan gemilere binerek önce İstanbul'a, oradan da Suriye'ye ulaşabilme ihtimalleri varken, neden uzun ve zor yolu tercih etmişlerdir? Yabancı bandıralı bir gemiye binilmesi hâlinde firar sürecinin daha rahat işlemesi gayet mümkündür. Çünkü kapitülasyonlara tabii devletlerin gemilerinde arama yapılamamaktadır. Burada iki temel soru üzerinde durulabilir. Firarilerin amacı Ankara'nın farklı sancaklarında ikamet eden Dürzilerin yanına mı gitmektir veya Anadolu'nun iç kısımlarından ilerleyerek memleketleri Suriye'ye karayoluyla mı gitmektir? Ankara'dan karayoluyla Suriye'ye gitmek son derece meşakkatli ve risklidir. Bu firarilerin, diğer Dürzilerin yanına gitmeleri hâlinde Osmanlı güvenlik kuvvetleri tarafından ölü veya diri yakalanmaları pek zor olmayacaktır. Çünkü sayısal açıdan 10'u bile bulmamaları onların uzun süre direnmelerini engelleyecektir. O halde yeni sorular ortaya çıkmaktadır: Firariler bir veya birkaç Dürzi'yi mi kurtarmayı amaçlamaktadır? Yoksa sadece plansız bir biçimde mi yol almaktadırlar? Dürzilerin çoğunluğunun yaklaşık bir yıldır Ankara sınırları dâhilinde ikamet ettiği ve atlı firarilerin Kastamonu'dan hayli mesafe katederek Yozgat'a yakalanmadan geldikleri beraber düşünüldüğünde plansız ilerledikleri sorusu büyük oranda anlamı yitirmektedir. Firari Dürzilerin isimleri belgelerde yer almadığı için firarları öncesine ait malumatlardan hareket etme imkânı da yoktur. Bütün bu sorulara rağmen, söylenebilecek olan tek kesin bilgi, Anadolu sınırları içinde en fazla sayıda Dürzi sürgünün Ankara'da yaşadığıdır. Ankara'daki sürgün Dürziler arasında önemli reisler ile şeyhlerin yer alması vilâyetin önemini daha kritiklemektedir.

Suriye Valisi Nazım Paşa, menfalarından firar etmiş sürgünlerin Havran'da karışıklıklar meydana getirdiklerini ve kontrolün sağlanamadığı takdirde askerî harekât için harcanan emeklerin boşa gideceğine dair sık sık tekrarlanan uyarı telgrafları

neticesinde, Dürzilerin iskânlarına yönelik olarak daha dikkatli ve ayrıntılı düzenlemelerin icra edilmeye başlanıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, önce Anadolu'daki vilâyetlerinde ikamet eden Dürzilerin sayılması kararlaştırılmıştır. Aralık 1898'de tamamlanan sayıma göre; Ankara Vilâyeti'nde 622, Kastamonu'da 16 ve Hüdavendigar'da 2 kişi olmak üzere menfi Dürziler ile ailelerinden müteşekkil 640 Dürzi'nin Anadolu vilâyetlerinde barındığı tespit edilmiştir.⁴²³ Bundan önceki sayımda Ankara Vilâyeti'ndeki Dürzilerin mevcudu 585'tir, buna göre Dürzilere 37 kişinin daha eklenmesiyle nüfus 622'ye yükselmiştir. Ankara Vilâyeti'nde ikamet eden Dürzilerin sayısında zaman içinde herhangi bir azalmaya gidilmemiş, bilakis artış meydana gelmiştir. Bu tarihlerde Suriye'den herhangi bir Dürzi kafilesinin Ankara'ya veya Anadolu'nun diğer bölgelerine getirildiklerine dair herhangi bir veri yoktur. Bu durum, Ankara'daki artışın Anadolu dışından gönderilmeyle değil, şehrin civarındaki vilâyetlerden nakledilme yoluyla gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Dâhiliye Nezaret'inden Ankara, Trablusgarb, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Kastamonu vilâyetlerine 21 Nisan 1900 tarihinde gönderilmiş telgrafta, “erbab-ı fesad ve isyandan” oldukları için sürgün edilmiş Dürzilerin birer ikişer firar ederek Havran'a geldikleri bu durumun Havran'daki kışkırtıcıların (tahrikât-ı müfsidatkarane) cesaretlerini arttırdığı ve böylece bölgenin güvenliğini tehlikeye düşürdükleri malumatı hatırlatılmıştır. Ayrıca Cebel-i Dürûz'un asayişini temin maksadıyla sevk edildikleri menfalarca dikkatlice muhafazalarının sağlanmasını, her ne suretle olursa olsun firarların engellenmesinin pek mühim olduğu, vilâyetlerin bir kat daha dikkat ederek sürgünlerin firarlarına katiyen imkân bırakılmaması ifadeleriyle meselenin hassasiyeti açıkça vurgulanmıştır.⁴²⁴ Dâhiliye Nezareti'nin Ankara ve diğer üç vilâyete ilettiği kısa ama önemli yazıda, Dürzi menfilerin kaçmalarına karşı tedbirli davranılmasının lüzumu farklı kelimelerle aynı anlamı verecek şekilde 5 defa tekrarlanmıştır. Firarlar neticesinde meydana gelmiş sorunların belli oranda yansımaları olan bu belgedeki ifadeler, bir anlamda vilâyetlerin üzerlerine düşen sorumlulukları gerçekleştirmekte yetersiz kaldıklarını yine hatırlatmıştır.

⁴²³ BOA, ŞD, 1347/11, lef 5, t.y; Aynı belge, lef 8, 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314); BOA, DH. MKT, 2151/78, 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314).

⁴²⁴ BOA, DH. MKT, 2334/61, 21 Nisan 1900 (8 Nisan 1316).

21 Nisan tarihli bu yazıdan üç gün sonra, yani 24 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'nden yine Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Trablusgarb ve Kastamonu vilâyetlerine yeni bir yazı daha iletilmiştir. Önceki telgrafta olduğu gibi Suriye Vilâyeti'nden gönderilen bilgiler doğrultusunda, Dürzi reislerinin firar ederek memleketlerinde bozgunculuk faaliyetlerine başlayabilme ihtimaline karşı son derece dikkatli olunmasının önceki tebligatlarda bildirildiği hâlde, meşhur eşkıya Zühreddin'in Halep'e giderken yakalandığı ve güvenlik kuvvetleriyle Ankara'ya gönderildiği malumatı vilâyetlerle paylaşılmıştır. Güvenliğin sağlanması için menfalarıda ikamet eden seçkin Dürzilerin kaçmalarına katiyen mâni olunması yine vurgulanmıştır. Son olarak da Zühreddin'in ne suretle ve ne zaman firar ettiği ile sorumluluklarını yerine getirmeyen vilâyet memurlarının isimlerinin açıklanması istenilmiştir.⁴²⁵ Uyarı telgraflarında, sürgün Dürzilerin yaşadığı vilâyetlerin memurlarına karşı yapılan ithamların oranı gittikçe artmaktadır. Gönderilen önceki telgraflarda, vilâyetlerin genel olarak veya isimlerinin belirtilmesiyle tedbirlere riayet etmedikleri ifade edilmesine rağmen, artık vazifelerinde yetersizlik gösteren vilâyet personelinin isimlerinin tespiti emri verilmiştir. Hem firarların sayısının hem de sonucunda ortaya çıkan sorunların artması, Osmanlı bürokrasisinin işlerini daha ayrıntılı ve somut isimler üzerinden yapmasına sebep olmuştur.

Dürzilerle ilgili sorumluluklarını yerine getirmeyen veya ihmalkârlık yapan vilâyet memurlarının tespit edilerek gereğinin yapılması ilk olarak 12 Eylül 1897 tarihinde çıkmış olan Hususi İradeyle⁴²⁶ ardından da 5 Mayıs 1900 tarihindeki Hususi İrade⁴²⁷ de belirtilmiştir. 5 Mayıs tarihli irade de firarlardan sorumlu tutulan vilâyetlere artık süre verilmiş, “Dürzi reislerinin nasıl olur da memleketlerine gelebildiklerinin bu akşama kadar açıklanması” istenilmiştir. Bahsedilen iradelerde, Dürzi yöneticilerin gönderildikleri menfaların isimleri ifade edilmemesine rağmen, sürgünler Ankara, Kastamonu, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Trablusgarb'ta ikamet ediyorlardı. Hem reisler ile şeyhlerin hem de genel Dürzi sürgün mevcudunun en fazla olduğu vilâyet Ankara'ydı.

⁴²⁵ BOA, DH. MKT, 2336/31, 24 Nisan 1900 (11 Nisan 1316). “...vakitsizlikte bulunan memurlar kimlerdir.”

⁴²⁶ BOA, İ. HUS, 56/31, 12 Eylül 1897 (31 Ağustos 1313).

⁴²⁷ BOA, İ. HUS, 82/16, 5 Mayıs 1900 (22 Nisan 1316). 5 Mayıs 1900 tarihinde Encümen-i Mahsus tarafından, Havran İsyanı'nda sorumluluğu olduğu tespit edilerek sürgüne gönderilmiş kişilere (rüesa ve zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyenler) dair affın genişletilmesiyle aynı tarihe rastlamıştır. BOA, Y. A.RES, 107/8, lef 2, 5 Mayıs 1900 (22 Nisan 1900).

Buraya kadar ki kısımlarda, vilâyetlerin Dürzilerin sorumluluğunu üstlenmede başarısız olduklarına dair örnekler verilmesine rağmen, genel durum tamamen böyle devam etmemiştir. Bu anlam da ne vilâyetler ne de sürgünler kolayca itham edilmemelidir. Sürgünlerin firar girişimlerinde nasıl yöntemler kullandıklarını da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü alınan bütün tedbirlere rağmen, vilâyet personellerinin işleri zannedildiği kadar kolay değildir. Sürgünler ikamet mahallerinden firar etmek için çeşitli faaliyetler geliştirmişlerdir. Suriye Valisi Nazım Paşa'nın 16 Haziran 1898 tarihli yazısında Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiğine göre, zorunlu askerlik hizmetini tamamlamak üzere sürülenler ile Anadolu vilâyetlerindeki Dürzilerin firar ederken tanınmamak için kıyafetlerini değiştirdikleri belirtilmiştir. Trablusgarb'tan kaçarak Mısır üzerinden Akka'ya gelmiş olan üç Dürzi, Akka'da derviş kıyafetiyle yakalanmışlardır.⁴²⁸ Dürziler, fiziki ve beşerî zor şartların haiz olduğu Trablusgarb'tan kaçarak Akka'ya kadar gelmeyi başarmışlardır. Yakalananların isimleri verilmese de bilindiği kadarıyla, Dürzilerin eğitimlerinin ya çok az ya da hemen hemen hiç bulunmamasına rağmen, pratik hayattaki tecrübeleri hafife alınamayacak derecede yüksektir.

Bütün Dürzilerin özgürlüklerine kavuşmak amacıyla firar girişiminde bulundukları zannedilmemelidir. Birçok sürgün affedilmeleri için gerekli mercilere af dilekçeleri yazmışlardır. Yozgat Sancağı'ndaki 17 sürgün Dürzi'nin ortak mührünü taşıyan dilekçede, sürgünler, Valide Sultan aracılığıyla af talep etmişlerdir. Kendilerine itaatsizlik isnat edilerek sürgüne gönderildiklerini fakat, itaatsizlik yaptıklarının doğru olmadığını beyan etmişlerdir.⁴²⁹ Yozgat'taki Dürzilerin bağışlanma isteği kabul görmemiştir. Buna rağmen, yine de çabalarından vazgeçmeyen Yozgat'taki Dürziler bu defa farklı bir sebeple serbest bırakılma isteğinde bulunmuşlardır. 17 Dürzi sürgünün ortak imzasıyla kaleme alınmış yeni arzuhâlde, Yozgat'ın havası ve suyuna, yani iklimine uyum sağlamadıkları için hastalığa yakalandıklarını ve bundan dolayı memleketlerine gönderilme taleplerini yazmışlardır. Sonuç yine değişmemiş Suriye'ye geri gönderilmeleri kabul edilmemiştir. Fakat cevapta, vilâyet dâhilinde hava ve su yönünden sorun yaşamayacakları münasip bir mahalde iskân edilebileceklerine imkân tanınacağı da

⁴²⁸ BOA, DH. ŞFR, 225/30, 16 Haziran 1898 (4 Haziran 1314).

⁴²⁹ BOA, Y. PRK. AZJ, 35/31, 10 Kasım 1897 (14 Cemazeyilahir 1315). Valide Sultanlara arzuhâl sunulması hakkında ayrıntı için bkz: Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan: Harem'de Hayat ve Teşkilat*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, s.99-102.

belirtilmiştir.⁴³⁰ Valide Sultan’a yazılan arzuhâl ile ikinci af dilekçesine de olumlu yanıt verilmemiştir. Dürzilerin Yozgat’ın iklimine uyum sağlayamadıklarına dair doktor raporu veya valinin beyanatı olmadığı için söylenenlerin doğruluğu bilinmemektedir.

Peki neye dayanılarak bu kadar dikkatli davranılmaktadır? Bu sürece Ankara’dan bakıldığında şu soru sorulabilir. Ankara’da o sıralarda Dürzilerle ilgili neler yaşanmış veya yaşanmaktadır ki böyle ayrıntılı tedbirlere gerek görülmüştür? Alınan tüm önlemlere rağmen, menfalardan firarları engellemeye yönelik çarelerin hâlen yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Havran İsyanı ve sürgünlerin durumunu yakından takip eden Suriye Valisi Nazım Paşa’nın 2 Ekim 1899 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafta, Ankara, Hüdavendigâr ve Kastamonu’ya sürülmüş bazı Dürzilerin kaçtığı, bunun engellenmesi adına vilâyetlerdeki görevlilere gerekli ihtarların yapılması gerektiğini yine bildirmiştir.⁴³¹ Başka bir ifadeyle, Dürzilerin menfa vilâyetlerinden firar yoluyla Suriye’ye gelmeleri hâlâ devam etmektedir. Alınan bütün önlemlere rağmen, Dürziler yapılan sürgünlerle Havranla bağlantılarının engellenmesini kabullenmeleri kolay olmamıştır. Ankara ile diğer vilâyetlerdeki Dürziler hem memleketlerinden bilgi almayı hem de menfadaki durumlarını Havran’a aktarmayı postanelerden gönderdikleri mektuplarla devam ettirmişlerdir. Bu durum tespit edilebildiği kadariyle, 1897 yılının sonlarından itibaren Osmanlı yetkililerinin karşılaştığı sorunlar arasına girmiştir. Durumdan haberdar olan Vali Nazım Paşa, öncesinde ödeneği kaldırılmış olan hafiye tahsisatının yeniden verilmesi için Dâhiliye Nezareti’nden izin istemiştir. Dürzilere gelen ve giden mektupların içeriğinin kontrol edilerek “muzır muhaberat”, yani zararlı haberleşmelerin engellenmesi amacıyla hafiyelere görev verilmesini talep etmiştir.⁴³²

1899 yılına gelindiğinde hâlâ, Ankara ve diğer menfalardaki Dürzilere hem gelen hem de giden mektupların içeriğinin kontrol edilmesi uygulamasını yerine getiren görevlilerin istenilen başarıyı sağlayamadıkları, alınan tüm tedbirlere rağmen, Dürzilerin memleketleriyle irtibat kurmaktan vazgeçemedikleri anlaşılmaktadır. Dâhiliye

⁴³⁰ BOA, DH. MKT, 2092/41, 17 Ağustos 1898 (5 Ağustos 1314).

⁴³¹ BOA, DH. ŞFR, 241/20, 2 Ekim 1899 (20 Eylül 1315). Hüdavendigâr Vilâyeti’ndeki son iki Dürzi menfinin Ankara’ya gönderilmesiyle, artık bu tarihte, Hüdavendigâr’da Havran İsyanı’ndan ceza almış Dürzi kalmamıştır. BOA, BEO, 1271/95261, lef 2, 6 Şubat 1899 (25 Kânun-ı sani 1314); BOA, DH. MKT, 2165/57, 6 Şubat 1899 (25 Kânun-ı sani 1314); BOA, DH. MKT, 2245/2, 10 Eylül 1899 (29 Ağustos 1315); BOA, DH. ŞFR, 241/67, 10 Ekim 1899 (28 Eylül 1315).

⁴³² BOA, DH. ŞFR. 214/79, 15 Eylül 1897 (3 Eylül 1313); BOA, BEO, 1006/75403, lef 3, 26 Ağustos 1897 (14 Ağustos 1313).

Nezareti'nin 16 Kasım 1899'da Ankara ile Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetine gönderdiği yazıda, vilâyetlere 9 Eylül 1899 tarihinde ilettiği malumatları tekrar etme gereği duymuştur; Suriye Vilâyeti'nin tespitleri sonucunda Dürzilerden bazılarının menfalarından firar ettikleri ve bir kısmının da aynı fikirde olduklarının sürgün yakınlarına gelen mektuplardan anlaşıldığı bildirilmiştir. Sürgünlerin kaçmamaları için dikkatlice hareket edilmesi gerektiği ve zararlı haberleşmelerin önlenmesi amacıyla gönderilecek mektupların kontrol edilmesinin önemi yaklaşık iki ay sonra yine hatırlatılmıştır.⁴³³ Yaklaşık iki sene önce (1897) hemen hemen aynı muhtevayla Ankara ve sair vilâyetlere yapılanmış olan uyarıların, 1899 senesinde de tekrarlanması hâlâ istenilen sonuca ulaşamadığının bir işaretidir.

Ankara'da bulunan bir Dürzi'nin Cebel-i Dürûz'daki kardeşine gönderdiği mektuba dair Dâhiliye Nezareti'nin bildirdikleri konuyu detaylandırmaktadır. Ankara'da ikamet eden Dürzi Şahin'in Cebel-i Dürûz'daki kardeşi Ebu Samed'e gönderdiği mektubun zararlı bilgiler ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Fakat ne mektubun içeriğinden ne de zararlı tabirinden anlaşılması gerekenden bahsedilmemiştir. Dürzilerin mektuplaşmalarına dair 12 Eylül 1899 tarihinde Suriye Vilâyeti'nden gelen yazıda; önceden çıkan bir kararda vilâyetlere sürülmüş Dürzilerin gönderdiği ile onlara gelen mektupların hükümet yetkililerince kontrol edilmesinin kural kabul edilmesine rağmen, menfilerin denetimlerden geçmek kullandıkları yeni yöntemler açıklanmıştır. Buna göre, Havran'daki Dürziler Havran Postanesi'nden, yani kendi sancaklarından göndermeleri gereken mektupları daha uzak mesafedeki Şam Postanesi üzerinden postaya vermişlerdir. Ayrıca Suriye'deki Dürzilerin hem tanınmamak hem de işlerini garantiye almak için İslâm ve Hristiyan tebaadan kişiler aracılığıyla mektuplarının postaneye teslimini sağladıkları haberi paylaşılmıştır. Dâhiliye Nezareti Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Kastamonu vilâyetlerindeki Dürziler ile zorunlu askerlik görevine yerine getirmek amacıyla Trablusgarb'ta bulunan Dürzilere gelen ve onlar tarafından gönderilecek mektupların artık denetime tabii tutulması gerektiğini; ayrıca Şam'ın Meydan Mahallesi'nde İslâm ve Hristiyanlar tarafından gönderilecek her çeşit mektubun mahallî hükümet yetkililerince incelenmeden postaya verilmemesi usulünün getirildiğini bildirmiştir.⁴³⁴ Mektupların denetime tabii tutulmadan postalama işlemine

⁴³³ BOA, DH. MKT, 2272/76, lef 2, 16 Kasım 1899 (4 Teşrin-i sani 1315).

⁴³⁴ Aynı belge, lef 1, 23 Ekim 1899 (11 Teşrin-i evvel 1315).

başlanılmaması uygulaması gittikçe daha sıkı bir hâl almaya başlamıştır. Ankara, diğer vilâyetler ve Suriye’deki bütün tedbirlere rağmen, Dürziler zaman zaman engellemeleri aşmayı başarmışlardır. Böylece aralarındaki mekânsal uzaklığın etkisini, mektuplarla sağladıkları iletişim üzerinden azaltmaya çalışmışlardır.

Ankara Vilâyet merkezî ile Kayseri, Çorum, Yozgat ve Kırşehir sancaklarının bazı şer’iyye sicilleri ile güvenlik kayıtlarından anlaşıldığına göre, hayli fazla sayıda Dürzi’nin Ankara’ya gönderilmesine rağmen ne suç oranlarının arttığına ne de büyük adli vakaların yaşandığını gösteren genel veya bireysel kayıtlara rastlanılamamıştır.⁴³⁵ Eğer yeni kayıtlarda aksi ortaya çıkmadığı takdirde, Ankara’da Dürziler tarafından yok denecek kadar az sayıda karışıklığın çıkarılmış olması son derece tuftur.

4.1.6. Ankara’da Kimsesiz Kalan Dürzi Kadınlar ile Çocuklarının Durumları

Ankara’daki sürgün Dürzilerden bazılarının vefat etmeleri sonucunda yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Sürgün edilmiş Dürzilerin (sadece erkekler) yanlarında getirdikleri eş ve çocukları hakkında nasıl bir prosedür izleneceği karışıklığa sebep olmuştur. Ankara Vilâyeti’nin Kayseri Sancağı’ndaki Dürzi menfilerden Mehmet Sadi’nin eşi Zübeydi Hatun’un 8 Ağustos 1898 tarihli dilekçesinde, zevcinin ölümü sebebiyle kimsesiz ve iki çocuğuyla perişan kaldıklarından dolayı Havran’a dönmek istediğini bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, konudan hemen Suriye Vilâyeti’ni haberdar etmiştir. Zübeydi Hatun ile çocuklarının gönderilmeleri hâlinde, Suriye’de herhangi bir değişikliğin meydana gelip gelmeyeceğiyle ilgili vilâyetten görüşünü beyan etmesini istemiştir. Kadın ve

⁴³⁵ Bilgin Aydınak, “47 Numaralı Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1315-1317/M. 1897-1899)”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); İsmail Cansız, “Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Yozgat Sancağı”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997); Gizem Şiranlı, “23 Numaralı Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1 Rebi’ulevvel 1315/M. 31 Temmuz 1897-H. 30 Muharrem 1327/M. 21 Şubat 1909)”, (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Mustafa Salep, “9/1 Develi Şer’iyye Sicili’nin (H. 1317-1318/M. 1899-1901) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008); Orhan Veli Çetindağ, “15/1 Numaralı Develi Şer’iyye Sicili’nin (H. 1315-1316/M. 1897-1898) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008); Özlem Şahin, “9/2 Numaralı Develi Şer’iyye Sicili (H. 1317-1321/M. 1899-1903) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Tuğba Akkaya, “18/1 Numaralı Develi Şer’iyye Sicili (H. 1314/M. 1896-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015); Esra Doğan, “13 Numaralı (H. 1314/M. 1896) Numaralı Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

çocuklar hakkında gerekli bilgi için Arabistan defterine müracaatın lüzumu belirtilmiştir. Kadın ve çocuklarıyla ilgili karar verilene kadar, eskisi gibi “hüsn-i muhafazalarının” sağlanması ve yevmiyelerinin de ödenmeye devam edilmesi Ankara’ya bildirilmiştir.⁴³⁶

Ankara’daki Dürzi sürgünlerin vefatıyla meydana gelen sorunların sadece bir iki kişiyle sınırlı kaldığı düşünülmemelidir. Örnekler artıkça ve konu hakkında yeni detaylar ortaya çıktıkça, mesele gittikçe karmaşık bir hâle gelmiştir. Hatırlanması gerekir ki sürgün cezasını tamamlamak üzere Ankara Vilâyeti’ne getirilen mahkûmlar sadece erkeklerdir. Sürgüne yollanmış erkeklerin yanlarına aile üyelerini alabilecekleri hususunda özgürlük tanınmıştır. İsteyen tek başına isteyen de birçok aile ferdiyle Ankara’ya gelmiştir. Yani kadınlar ve çocuklar sadece kendilerine verilmiş imkândan dolayı Ankara’da yaşamaktadırlar. Bu sebeple, onlar için sürgün cezasının ne kanuni yönden bağlayıcılığı ne de Ankara’da kalmalarına dair hukuki bir karar yoktur. Doğal olarak, memleketleri Suriye’ye gönderilme isteklerinin kabul edilmesinin önünde görünen herhangi bir engel yer almamaktadır.

Dâhiliye Nezareti, Ankara’da kimsesiz kalmış kadınlar ile çocukların durumundan Suriye Vilâyeti’ni haberdar etmiştir. Bu sebeple kaleme alınmış 10 Kasım 1898 tarihli yazıda, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri ayrıntılarıyla açıklamıştır. Ankara’daki Dürzi kadınlar ile çocukların “memleketlerine iadelerinde herhangi bir sakınca yok ise de Cebel-i Dürûz ahalisinin dehşet-i hâllerine nazaran geri dönüşlerinden bir fayda göremeyecekleri” gerekçesi sunulmuştur. Bunların ikametgâhlarında kalmaya devam etmelerinin ve geçimlerinin temin edilmesinin daha yararlı olacağı ifade edilmiştir. Çocuklara yönelik açıklamalar, kadınlara göre daha teferruatlıdır. Erkek çocukların civardaki okullara alınmaları hâlinde babalarının hayatlarında devam ettirdikleri haydutluğun (meslek-i şekâvetkarane) aksi yönünde davranacakları ve sonuçta da ahlaken ıslah (tehzib-i ahlak) olabilecekleri beyan edilmiştir. Yine akraba ve evladı olmayan ya da bir iki büyük kız çocuğu bulunanların vilâyette kalmalarının bir fayda sağlamayacağı da ifade edilmiştir. Ayrıca başka çözüm önerilerine de yer verilmiştir. Çocukların yakınların olmadığı bir belde de geçimlerinin temin edilerek yaşamalarının daha uygun olacağı ve hatta daha da ileri gidilerek Dürzilerin memleketlerindeki mallarının satılarak oradan alakalarının kesilmediği müddetçe

⁴³⁶ BOA, DH. MKT, 2131/108, 10 Kasım 1898 (29 Teşrin-i evvel 1314); BOA, DH. MKT, 2131/59, 10 Kasım 1898 (29 Teşrin-i evvel 1314).

istenilen neticeye varılamayacağını açıkça söylenilmiştir.⁴³⁷ Bilhassa Dürzi çocukların vaziyetine dair birçok öneri ortaya çıkmıştır. Hem çocukların Türkçe eğitim veren mekteplere gönderilmeleri gibi gayet makul teklifler hem de memleketlerindeki emvallerinin satılarak tamamen farklı bölgelere sürgün edilmelerini içeren aşırı fikirlerden de bahsedilmiştir.

Kimsesiz kadınların durumuyla ilgili Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e yaklaşık dört ay sonra, yani 8 Mart 1899'da yazdığı yazıda, Suriye Vilâyeti'nden gelen yanıt bildirilmiştir. Buna göre, Zübeydi ve memleketine dönmek üzere dilekçe veren başka yedi kadının Havran'daki arazilerinin satışıyla oradan alakalarının kesilmesinin şimdilik mümkün olmadığı ve eşleri vefat etmiş kadınların dönmelerinin herhangi bir zararının dokunmayacağını anlaşıldığı ifade edilmiştir.⁴³⁸ Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin 16 Ağustos 1899 tarihli kararına göre, Ankara'ya sadece erkek Dürzilerin sürgüne gönderildiği, eşleri vefat eden kadınların memleketlerine dönmelerinin sakıncasız olduğundan dolayı gitmelerine müsaade edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Kimsesiz kalan çocukların menfalarından memleketlerine dönmek isteyenler varsa, oradaki okullara verilerek tahsil ile terbiyelerinin sağlanması ve geçimlerinde sıkıntıya düşürülmemeleri üzerinde durulmuştur. 23 Ağustos'ta çıkan iradeyle bu durum kesinleşmiştir.⁴³⁹ 10 Eylül tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Ankara ve Suriye vilâyetleri durumdan haberdar edilmiştir.⁴⁴⁰ Zübeydi Hatun gibi Kayseri'de iki çocuğuyla kimsesiz kalmış olan Saliha Hatun'da aynı sürece dâhil edilmiştir. Bunların dilekçelerinde beyan ettikleri bilgiler bu sefer hemen doğru kabul edilmemiş ve bazı noktaların açıklık kazanması için araştırma süreci başlatılmıştır. Kadınların Cebel-i Dürûz'un hangi köyünden oldukları, eşlerinin vefat edip etmediğinin araştırılması, önceden menfalarında firar edip etmedikleri, erkek

⁴³⁷ BOA, DH. MKT, 2131/108, 10 Kasım 1898 (29 Teşrin-i evvel 1314). Dürzi çocukların mekteplere verilerek tahsil ve terbiyeleri hakkında Kayseri Sancağı'ndan başka bir örnek için bkz: BOA, DH. MKT, 2275/44, 23 Kasım 1899 (11 Teşrin-i sani 1315).

⁴³⁸ BOA, ŞD, 2691/30, 8 Mart 1899 (24 Şubat 1314).

⁴³⁹ BOA, BEO, 1360/101950, lef 2, 16 Ağustos 1899 (4 Ağustos 1315); Aynı belge, lef 1, 23 Ağustos 1899 (11 Ağustos 1315).

⁴⁴⁰ BOA, DH. MKT, 2245/1, 10 Eylül 1899 (29 Ağustos 1315). Dâhiliye Nezareti tarafından 19 Temmuz 1899 tarihinde Suriye Vilâyeti'ne yazılmış belgeyi özetlemiş olan Osmanlı arşiv personeli tarafından "Cebel-i Dürûz ahalisinden Zübeyde ve Saliha adlı kadınların memleketleri olan Ankara'ya dönmelerine yardımcı olunması talebi" ifadesinden anlaşılabacağı üzere yanlış özetlenmiştir. Doğru özetin, "memleketleri olan Cebel-i Dürûz'a dönmelerine yardımcı olunması talebi" olması gerekmektedir. BOA, DH. MKT, 2223/89, 19 Temmuz 1899 (7 Temmuz 1315).

çocuklarının bulunup bulunmadığının incelenmesi istenilmiştir.⁴⁴¹ Meseleye verilen önemin bir göstergesi de cevabı aranan sorulardır. Çoğunlukla memleketleri Havran'ı ilgilendiren suallerin yanıtlarına odaklanılmasına rağmen, menfa mekânlarına dair sadece bir soru sorulmuştur. Kayseri Sancağı'nda firara kalkışıp kalkışmadıklarının öğrenilmesi.

Samiye, Delale, Hasene ve Naile adlı kişilerde eşlerinin vefat ettiğini ve çocuklarıyla Ankara'da perişan bir hâlde kaldıklarından dolayı Havran'a iadelerini talep etmişlerdir. Onların da önce erkek çocuklarının olup olmadığının araştırılması istenilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Suriye Vilâyeti'ne Zübeydi ile çocukları için belirttiği uygulamaların, bu dört kadının çocukları için de yerine getirilmesini iletmiştir.⁴⁴² 10 Kasım 1898 tarihli bu telgraftan sonra, 10 Haziran 1899'da yine Dâhiliye Nezareti tarafından Suriye Vilâyeti'ne gönderilen bilgilendirme yazısında, tahkikat sonucunda erkek evladı olmadıkları tespit edilen Samiye ve Naile'nin memleketlerine iadelerinde herhangi bir sorun meydana gelip gelmeyeceğinin Ankara Vilâyeti'ne bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴³ Ankara Valiliği'nin Dâhiliye Nezareti'ne bu dört kadın hakkında nasıl bir prosedürün izleneceğiyle ilgili 5 Haziran 1898 tarihli ilk yazının ardından, 10 Haziran 1899'a gelindiğinde hâlâ kurumlar arasındaki gerekli yazışmalar ile bilgilendirmelerin tamamlanmadığı anlaşılmaktadır. Sürecin uzun bir zamana dilimine yayılarak bir yılı aşması Suriye ve Ankara vilâyetleri arasındaki bağlantıyı sağlayan Dâhiliye Nezareti'nin de dikkatinden kaçmamıştır. Dâhiliye, 19 Ağustos 1899'da Ankara Vilâyeti'nin "serî'an", yani acele olarak kendisinden istenilenleri iletmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁴⁴ Yazışmalardaki aksamaların sadece ihmalkârlık yüzünden geciktiği zannedilmemelidir. Suriye ile Ankara vilâyetlerince, yani sürgünlerin memleketi ve sürgünlerin şimdiki ikametgâhınca uzun süren araştırmaların icra edilmesi cevapları istenilen soruların iletilmesi güçleştirmiştir. Havran İsyanı'nın failleri arasında yer almayan kadınlar ve çocuklar için bile gösterilen ehemmiyetin son derece yüksek olması, Osmanlı idarecilerinin meydana gelmesi muhtemel olaylardan endişelendiğinin bir nevi göstergesidir.

⁴⁴¹ BOA, DH. MKT, 2252/30, 27 Eylül 1899 (15 Eylül 1315).

⁴⁴² BOA, DH. MKT, 2131/108, 10 Kasım 1898 (29 Teşrin-i evvel 1314).

⁴⁴³ BOA, DH. MKT, 2209/103, 10 Haziran 1899 (29 Mayıs 1315).

⁴⁴⁴ BOA, DH. MKT, 2235/134, 19 Ağustos 1899 (7 Ağustos 1315).

Kayseri Sancağı'ndaki Derre Hatun'da eşi Şemseddin Hemadan'ın vefat etmesi nedeniyle kimsesiz kaldığı için yol ücretinin karşılanarak memleketi Havran'a dönmek istediğini beyan etmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin Ankara Vilâyeti'ne gönderdiği yazıda, bu tür nedenlerle memleketlerine geri gelmek isteyen kadınlarla ilgili Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nin 16 Ağustos 1899 tarihinde verdiği kararda belirtilenler; kimsesiz kalan çocukların bulundukları mahalde veya ayrılmak istedikleri takdirde de gidecekleri yerdeki okullara verilerek tahsil ile terbiyelerinin sağlanması gerektiği yine tekrarlanmıştır. Dâhiliye Nezareti, Derre Hatun'un gitmesine izin verilebileceğini ama kimsesiz olduğunun Ankara'ca da onaylanmasının gerektiği ifade etmiştir. Suriye Vilâyeti'nin durumundan haberdar edilerek görüşünün alınması gerektiği bildirilmiştir.⁴⁴⁵ Özetle, Dürzi erkek sürgünlerden bazılarının Ankara'da yaşamını yitirmesiyle kimsesiz kalmış kadınlar ve çocukların geçimlerine yönelik maaş tahsis edilerek eskisi gibi şehirde yaşamaya devam etmelerinin sağlanması ve eğer bu yöndeki çabalar sonuçsuz kalırsa erkek çocuğu olmayan kadınların gitmelerine izin verilmesi üzerinde durulmuştur. Konunun hassasiyetinden dolayı, kadınlar ve çocukların Havran'a dönüşleri halinde meydana gelebilecek muhtemel karışıklıklar dahi hesaplanmıştır. Suriye'ye dönüş süreci menfa Ankara, başkent İstanbul ve sürgünlerin memleketi Suriye arasındaki karşılıklı haberleşmeler ve bilgilendirmeler ile devamlı sürdürülmüştür.

Vilâyetlerde kimsesiz kalmış kadınların memleketlerine dönme taleplerinin hepsi onaylanmamıştır. Havranlı Yasemin Hatun, eşinin vefat ettiğini, yanındaki oğlunun Ankara'da geçimlerini sağlayamayacağı için gitmelerine izin verilmesi müracaatında bulunmuştur. Kendisinden doktor raporu talep edilmiş, fakat hangi nedenle istenildiğinin ayrıntısı paylaşılmamıştır.⁴⁴⁶ Dâhiliye Nezareti'nden Ankara Vilâyeti'ne yazılmış cevapta, Yasemin Hatun ile oğlunun Havran'a dönmeleri hâlinde, halkı bozgunculuk ve aldatma yoluyla isyan ve haydutluğa davet edenlerin faaliyetlerinden etkilenebileceklerinden dolayı memleketlerine gönderilmelerinin sakınca yaratabileceği gerekçesiyle istekleri kabul edilmemiştir.⁴⁴⁷ Kadınlar ve çocuklara dair Suriye'de yapılan soruşturmaların sadece bir prosedürden ibaret olmadığı bazılarının taleplerine olumlu bazılarına ise olumsuz yanıtlar verilmesinden anlaşılmaktadır. Ret ve kabul sebeplerinin

⁴⁴⁵ BOA, DH. MKT, 2275/44, 23 Kasım 1899 (11 Teşrin-i sani 1315).

⁴⁴⁶ BOA, DH. MKT, 2285/60, 16 Aralık 1899 (4 Kânun-ı evvel 1315).

⁴⁴⁷ BOA, DH. MKT, 2342/115, 8 Mayıs 1900 (25 Nisan 1316).

somut isimler ile mekânlara dayandırılmadan ve teferruata girilmeden izah edilmesi konunun muğlak kalan bir yönüdür.

Havran'a dönüş süreciyle ilgili yazışmaları zamansal açısından da değerlendirmek gerekir. İlk olarak 22 Kasım 1899 tarihinde Ankara Vilâyeti tarafından Yasemin Hatun'un Havran'a gitme isteğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş, ardından 16 Aralık 1899'da Dâhiliye Nezareti meseleden Suriye Vilâyeti'ni haberdar etmiştir. 18 Mart 1900'de Suriye Vilâyeti Yasemin Hatun ile oğluna dair gerekli bilgiyi Dâhiliye Nezareti'ne iletmış ve 8 Mayıs 1900 tarihinde kesin cevabın nezaret tarafından Ankara Vilâyeti'ne gönderilmesiyle süreç noktalanmıştır. Yazışma sürecinin sonuçlanması yaklaşık altı ayda almıştır. Bu sürecin içindeki en uzun safhaysa, Suriye Vilâyeti'nin Yasemin Hatun ve erkek çocuğu için Havran'da gerçekleştirdiği üç aylık tahkikatır. Vefat etmiş Dürzi sürgünlerin eş ve çocukları hakkında Suriye'deki incelemenin üç aya yayılmış olması Havran İsyanı'nın Osmanlı merkezî yönetimini hâlâ endişelendirdiğini ve bu yüzden de Ankara ve Suriye arasındaki incelemeler ile bilgilendirmelere önem verildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

4.1.7. Ankara Vilâyeti'nde Polisler ve Sürgünlerin Teftişi

Dürzilerin menfalardan firar etmelerinde üzerinde durulması gereken hususlardan birisi de vilâyetlerde sürgünlerin takip ve güvenliğiyle ilgilenen personeller ile kurumların durumudur. Bu tezin amacı, sürgünlerin envanterinin çıkarılması veya ilginç vakaların metne aktarılması değil, daha ziyade hem şehir ile sürgünlerin birbirlerini nasıl etkilediklerini anlamaya çalışmak hem de dönemin Ankara'sını sürgünler üzerinden tanımadır. Sürgünlerin teftişi vazifesinin Ankara'daki polis karakollarında olmasından dolayı, vilâyetteki polis teşkilatının önce sayısal durumu sonra da niteliksel sorunları tespit edilecektir.⁴⁴⁸ Böylece iki kıstasın Dürzilerin firarlarına etkisinin olup olmadığı irdelenecektir.

⁴⁴⁸ BOA, Y.PRK. ZB, 25/64, 12 Mayıs 1900 (29 Nisan 1316). "...nakl ve teb'id edilmiş olan Dürzi rüesasının el-yevm oralarda mevcut oldukları mahallî polis komiserliklerinden alınan telgrafnamelerden anlaşıldığı...Ankara'dan 24 Eylül sene 1315 (6 Ekim 1899) tarihinde firar ettikleri mevki mezkure polis komiserlerinden cevaben alınan şifreli telgrafnamelerden anlaşılmakla." ifadeleriyle de polislerin menfalarında bulunan sürgünlerle ilgili bazı görevleri belirtilmiştir. Ayrıca sürgünlerin afları sonrasında, gerekli vilâyetlere de polislerce gönderilmekteydiler. "...refakatleriyle gelmiş olan polis memurlarının..." ve "Dürüz'dan ve Ankara'dan vürud eden Dürzilerin sevk ve muhafazalarına memuren gelmiş olan dört

İlk olarak, dönemin Ankara'sında görev yapan polislerin sayısına bakmak gerekmektedir. Dürzilerin Ankara'ya geldikleri 1896 yılındaki polis sayısı şöyledir: 1 tane birinci komiser (ser komiser), 1 tane ikinci komiser (komiser-i sâni), 5 tane üçüncü komiser (komiser-i sâlis) ve 28 rütbesiz polis olmak üzere, vilâyetin tamamında 35 polis mevcuttur.⁴⁴⁹ 1900 senesinde yayınlanan Ankara Vilâyet salnamesine göre şehir merkezindeki polis dairesinde; 1 tane baş komiser, 1 tane ikinci komiser, 3 tane üçüncü komiser ve 11 tane de rütbesiz polis görev yapmaktadır. Toplamda 16 polis memuru bulunmaktadır. Kayseri Sancağı polis idarehanesinde; 1 tane ikinci komiser ve 3 polis memuru olmak üzere, toplamda 4 polis vardır. Ayrıca Kayseri Sancağı merkez kazası zabıta dairesinde de 1 polis komiseri mevcuttur. Kayseri'ye bağlı İncesu ve Develi kazaları zabıta dairelerinde de 1 adet polis komiseri olduğu belirtilmişse de bu Kayseri sancak merkezî kadrosunda yer alan polis memurlarından bir kişidir (Derviş Efendi). Yozgat Sancağı merkez kazası polis karakolunda; 1 komiser ve 4 rütbesiz polisten müteşekkil, toplam 5 polis memuru görevini icra etmektedir. Kırşehir Sancağı polis idarehanesinde; 1 tane komiser, 3 adet ve Keskin Kazası zabıta dairesinde de 1 polis olmak üzere toplamda 5 polis memuru bulunmaktadır. Çorum Sancağı polis dairesinde; 1 komiser ve 5 tane de rütbesiz polisten meydana gelen 6 polis memuru vardır.⁴⁵⁰ Ankara Vilâyeti'nin tamamında ise toplam 38 polis görevlidir.

Ankara Vilâyeti için 38 polis ne ifade etmektedir? Bu türden bir soruyu anlamlandırabilmek için Ankara'nın nüfusu, sürgün Dürzilerin miktarı ve polis sayısına ait veriler üzerinden bir karşılaştırma yapılması kentin imkânları hakkında daha net bir görünüm ortaya çıkabilir. Ankara Vilâyeti'nin 1896 yılı toplam nüfusu 918.953'tür.⁴⁵¹ 1897 senesinde ise nüfus 1.018.474'e ulaşarak bir milyonun üzerine çıkmıştır.⁴⁵² 1900

nefer polisin...". BOA, Y. PRK. ŞH, 11/27, lef 1, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316); Aynı belge, lef 2, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316).

⁴⁴⁹ BOA, A.} MKT. MHM, 618/42, lef 5, 15 Kasım 1896 (3 Teşrin-i 1312).

⁴⁵⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 H. (1900), s.102, 192, 208, 220, 234, 243, 256. Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, Kastamonu ve Sivas salnamelerinde yer alan polis ile diğer vilâyet kadrolarının sayıca karşılaştırılması için bkz. Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s.128-129.

⁴⁵¹ Karpas, *Nüfus*, s.326-327.

⁴⁵² Behar, *Nüfus*, s.47. Karpas, 1.018.626 olduğunu, Karpas, *Nüfus*, s.330-331. Güran ise, 1.018.727 olarak verilmiş, bunların 516.964 erkek, 501.780'sinin kadın olduğunu belirtmiştir. Kadın ve erkek sayısının toplanmasıyla elde edilen sonucun 1.018.744 olması gerekmektedir. Güran, *Resmî İstatistik*, s.26-32; Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897*, s.19.

yılına gelindiğinde şehrin mevcudu 1.021.140'a yükselmiştir.⁴⁵³ Ankara halkından yaklaşık olarak 26. 872 kişiye bir polis düşmektedir. Havran meselesinden dolayı Ankara'da bulunan Dürzi sayısı 22 Aralık 1898 tarihi itibarıyla 622'dir.⁴⁵⁴ Sadece Dürziler özelinde değerlendirildiğinde ise 16 kişiye 1 polis denk gelmektedir. Ankara'da ikamet eden diğer sürgünlerin denetiminden de polislerin mesul tutulduğu hatırlanırsa, asayiş sorunlarına yetişmede yaşanabilecek sıkıntılar daha iyi anlaşılabilir.⁴⁵⁵ Sayısal karşılaştırmalardan da anlaşılacağı üzere, Ankara Vilâyeti'nin genelinde polis ihtiyacı olduğu gayet açıktır.

İstatistiki verilerin polis eksikliğini göstermesine rağmen, bunlar durumun içeriği hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Bilhassa Ankara'nın polis memuru eksikliğine vilâyet idarecilerin nasıl baktığı muğlak kalmaktadır. Daha somut çıkarımlara ulaşmak için o tarihlerde kaleme alınmış raporları incelemek fayda sağlayabilir. Ankara Vilâyeti'nde polislerin yetersiz kaldığı ve yeni polislere ihtiyaç duyulduğu Vali Ahmed Tevfik Paşa tarafından da üst makamlara bildirilmiştir. Tevfik Paşa, özellikle 1896 yılından itibaren bu sorunu çözmek için yoğun yazışmalar yapmıştır. Tevfik Paşa, Ankara'nın 1 tane üçüncü komiser ve 23 tane de normal polis memurunun vilâyet kadrosuna ilave edilmesi gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne yazmıştır.⁴⁵⁶ 13 Aralık 1896 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla, Ankara'da görevli jandarma miktarının ihtiyaçtan fazla bulunmasından dolayı, jandarma personelinden polis kadrosuna aktarma yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 H (1900), s.121, 284-285. Ankara nüfusu hakkında ayrıntı için bkz. *Birinci Bölüm*.

⁴⁵⁴ BOA, ŞD, 1347/11, lef 5, t.y; Aynı belge, lef 8, 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314); BOA, DH. MKT, 2151/78, 22 Aralık 1898 (10 Kânun-ı evvel 1314). Anadolu'ya ayaklanma sebebiyle gönderilmiş menfeler ile yakınlarının toplam 640'tır. Bunların 622 tanesi Ankara Vilâyeti'nde yaşamaktadırlar.

⁴⁵⁵ Ankara Vilâyeti'ndeki menfelerin kesin miktarını gösteren herhangi bir kaynak yoktur. Vilâyette bulunan sürgünlerle ilgili hazırlanmış listeler de ise eksiklikler vardır. Ankara'daki sürgünler tablosu için bkz: BOA, Y. PRK. DH, 13/63, lef 2, 27 Ağustos 1905 (14 Ağustos 1321). Belgenin düzenlenme tarihinden anlaşılacağı üzere, şehirdeki menfelerin birçoğu, 1900 senesindeki afları sonrasında Ankara'ya gelenleri de kapsadığından dolayı, listedeki 167 menfiden geliş tarihinden, Dürzilerin af tarihine (1900) kadarkilerin dâhil edilmesi gerekmektedir. Yani 167 kişiden sadece 44'ü, 1900 öncesinden beri vilâyette ikamet etmektedir.

⁴⁵⁶ BOA, DH. ŞFR, 197/108, 12 Eylül 1896 (31 Ağustos 1312); BOA, A.} MKT. MHM, 618/42, lef 4, 6 Ekim 1896 (24 Eylül 1312).

⁴⁵⁷ BOA, MV, 90/47, 13 Aralık 1896 (1 Kânun-ı evvel 1312); BOA, A.} MKT. MHM, 618/42, lef 2, 13 Aralık 1896 (1 Kânun-ı evvel 1312). Ankara Vilâyeti'nin Kırşehir Sancağı'nda görevli 3 polisin yetersiz geldiği ve 2 kişinin daha istihdam edilmesi yönündeki talep hazinenin durumunun müsait olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. BOA, A.} MKT. MHM, 618/41, lef 1, 16 Aralık 1896 (4 Kânun-ı evvel 1312); Aynı belge, lef 2, t.y.

Vali'nin Ankara'ya ilave polis kadrosu verilmesi isteğinin reddedilmesine rağmen, ek polis talebinden yine de vazgeçmemiştir. Kırşehir ile Çorum sancaklarında yeni zaptiye taburlarının teşkiliyle vilâyet ve çevresinin asayışı için 1 komiser ve 23 rütbesiz polisin bir an evvel alınması gerektiğini 27 Mart 1897'de Dâhiliye Nezareti'ne tekrar ifade etmiştir.⁴⁵⁸ Vali Tevfik Paşa'nın 19 Şubat 1900 tarihinde, yani genel Dürzi affından iki-üç ay öncesinde gönderdiği bir yazıdan da anlaşıldığına göre, Ankara'daki jandarma sayısının yetersizliği işlerin aksamasına neden olmakta ve eksikliğin giderilmesi için yeni güvenlik personeline ihtiyaç vardır.⁴⁵⁹ Ankara'da jandarma fazlalığının bulunduğu ifade edildiği Aralık 1896'dan yaklaşık olarak üç yıl sonra, yani Şubat 1900'e gelindiğinde bu sefer de jandarma mevcudunun kifayetsizliği söz konusudur. Özetle, Ankara Vilâyeti'nin yeni güvenlik personeli alınmasına dair üst makamlardan talep ettiği istekler tam olarak yerine getirilmemiştir.

Sadece Ankara ve çevresindeki idareciler tarafından değil, dışarıdan gelen idari memurlarca da güvenlik personelinin yeterli hizmeti veremediği belirtilmiştir. Anadolu Vilâyat-ı Şahane Müfettişi Şakir Paşa, Kayseri Sancağı'nda yaptığı incelemeler sonucunda hazırladığı raporda polis miktarının yetersizliğine dikkat çekmiştir. Şakir Paşa, takriben 10.000 hane ve 50.000 nüfusa sahip mühim bir ticaret merkezî olan Kayseri merkez livasında 1 tane üçüncü komiser ile 4 nefer polisin görev yaptığını, bu sayının işleri idare etmeye imkân vermediği üzerinde durmuştur. Bunlar arasına 4 nefer polisin daha dâhil edilmesini ve Develi ile İncesu kazalarında ise en azından birer polisin bulundurulmasının gerekliliğini Dâhiliye Nezareti'ne yazmıştır.⁴⁶⁰ Ankara'nın içinden ve dışından gelen yetkili memurlar polis sayısının yetersizliğinde mutabakata varmışlardır.

Sürgünler, vilâyet polisi tarafından denetlenseler de asıl önemli olan kontrollerin nasıl ve ne sıklıkla icra edildiğidir. Bu soruyu doğrudan cevaplayabilecek verilerin elde olmaması sebebiyle, muhtemel seçenekleri tartışmak gerekmektedir. Ankara Vilâyet merkezî ile sancaklarına yerleştirilmiş Dürzilerin denetimi polis sayısının yetersiz olduğu sancaklara geçici görevle gelip giden polislerle sağlandığı takdirde, istenilen başarının sağlanamayacağı açıktır. Dürzilerin veya diğer sürgünlerin hem firarlarının mümkün olduğunca engellenmesi hem de firar girişimlerinden kısa süre sonra yakalanmaları için

⁴⁵⁸ BOA, DH. ŞFR, 205/122, 27 Mart 1897 (15 Mart 1313).

⁴⁵⁹ BOA, DH. TMIK. S, 29/20, 19 Şubat 1900 (7 Şubat 1315).

⁴⁶⁰ BOA, DH. TMIK. S, 10/117, 1. defa, 25 Mayıs 1897 (13 Mayıs 1313).

o bölgelerle ilgilenecek daimî polis teşkilatının, yani karakol binalarının var olup olmadığı bahsedilen sorunların çözümünde birincil önemdedir. Polis karakolu sayısının fazlalığı sürgünlerin hem memleketlerine gitme girişimlerini hem de bundaki başarı oranını azaltacaktır. O halde konunun ayrıntılarını irdelemek faydalı olacaktır.

Dürzilerin Ankara'ya geldiği tarihlerde şehirde kaç karakol vardır? 1893 yılında, yani Dürzilerin sürülmelerinden üç yıl öncesinde Ankara Vilâyet merkezinde 5, Yozgat Sancağı'nda 1 ve Kayseri Sancağı'ndaysa 2 karakol fiilen varlığını devam ettirmektedir.⁴⁶¹ Ankara Vilâyet merkezindeki karakol sayısı 1900 senesinde yine 5 olarak kalmıştır.⁴⁶² 1893'ten yedi yıl sonrasında dahi, karakol sayısında herhangi bir değişim olmamıştır. Ankara Vilâyeti için 8 adet karakol yeterli midir? Vilâyet ile idari makamlar arasındaki yazışmaları incelemek karakol sayılarıyla ilgili görüşleri ortaya çıkarabilir. Ankara Valisi Tevfik Paşa, Şubat 1896 tarihinde Kayseri Sancağı'nda karakol binasına ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir.⁴⁶³ Kırşehir Sancağı'nda ise hem ilave polislere hem de yeni karakol inşasının gerektiği Vali Tevfik Paşa tarafından 9 ve 20 Haziran 1896 gibi birbirine çok yakın iki tarihte üst makamlara yazılmıştır.⁴⁶⁴ Dürzilerin Ankara'da ikamet ettiği 1896-1900 tarih aralığında, hatta biraz öncesinde şehrin güvenlik teşkilatını kuvvetlendirmeye yönelik bir girişim yapılmamıştır.

Ankara'daki Dürzilerin sayısının zaman içinde gittikçe artmasına rağmen, polis mevcudundaki gelişmeler aynı doğrultuda ilerlememiştir. 1896 senesinde Ankara Vilâyeti'nin tamamında toplam 35 polis memuru görev yaparken, 1900 yılında sayı sadece üç kişi artarak 38'e yükselmiştir. Hâlbuki daha 1896 senesinde Ankara valisi tarafından 1 tane üçüncü komiser ile 23 rütbesiz polis olmak üzere, toplam 24 polis talep edilmiştir. Vali ile üst makamlar arasında polis miktarının arttırılmasında uzlaşmanın ortaya çıkmamasının sebeplerinden birisi devlet bütçesindeki açık ve belediye gelirlerindeki yetersizliktir.⁴⁶⁵ Suriye valisinin firarların müsebbibinin sürgün vilâyetleri olduğunu sık sık ifade etmesine rağmen, bu her durumda geçerli bir kanı değildir. Sürgünlerin vilâyetlerden, özellikle Ankara'dan firarlarını sadece güvenlik güçlerinin

⁴⁶¹ *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1311 (1893), s.241, 284, 299-300.

⁴⁶² *Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 (1900), s.125.

⁴⁶³ BOA, DH. ŞFR, 188/23, 22 Şubat 1896 (10 Şubat 1311).

⁴⁶⁴ BOA, DH. TMIK. M, 7/65, lef 1, 9 Haziran 1896 (28 Mayıs 1312); BOA, DH. ŞFR, 193/11, 20 Haziran 1896 (8 Haziran 1312).

⁴⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin 1896-1900 yılları aralığındaki bütçe rakamları için bkz: Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler 1841-1918*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, 2003, s.9, 127-138.

vazifelerine önem göstermedikleri veya valinin işin üzerinde yeterince durmadığını belirtmek şehirdeki emniyet teşkilatının yapısını düşünmeden indirgemeci sonuçlara sebebiyet verebilir.

Güvenliği sağlama konusunda sadece Ankara Vilâyeti sorunlar yaşamamaktadır. Suriye Valisi Nazım Paşa 15 Eylül 1897 tarihli telgrafında, uzun zamandan beri vilâyetin bütçesinden karşılanmakta olan hafiye tahsisatının yaklaşık bir ay öncesine (17 Ağustos) kadar ödendiğini, fakat bu tarihten sonra kesildiğini beyan etmiştir. Havran ve Dürzi meselelerinden dolayı, tekrar hafiye istihdamının “her vakitten ziyade taht-ı en ziyade” lüzum görüldüğü için kesilen tahsisatın eskisi gibi ödenmeye devam etmesi talebini Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir.⁴⁶⁶

4.1.8. Dürzilerin Affı ve Ankara’dan Tahliyeleri

Suriye dışına sürgüne gönderilen Dürzi ileri gelenlerin meydana getirdiği otorite boşluğunun da etkisiyle Suriye’de bazı idari değişiklikler yapılmasına karar verilmiştir. Havran Sancağı’nın merkezi olan Süveyde kazasının Süveyde, Salhad ve Ahira adlarıyla üçe ayrılması gündeme gelmiştir. Planlanan yeni teşkilatlanmayla, bu bölgelerde yeni askerî birliklerin kurulmasıyla devlet otoritesinin etkin bir hâle gelmesi amaçlanıyordu. Havran’da hareket alanlarının kısıtlanacağı sebebiyle değişikliklere karşı çıkan Dürziler, yeni bir ayaklanmayla tepkilerini göstereceklerini hükümet yetkililerine bildirmişlerdir. Olayların ilerlemesine fırsat verilmeden Suriye Valisi Nazım Paşa’nın da katılacağı bir görüşme yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁷ Nazım Paşa, görüşmelerde Dürzilere karşı kullanabileceği güçlü bir avantaja sahiptir. 1896 yılından beri Ankara ve farklı vilâyetlerinde sürgünde bulunan Dürzi ileri gelenler ile askerlik görevini tamamlamak amacıyla sürgün edilmiş diğer Havranlı Dürziler. Vali Nazım Paşa’nın Dürzilerin memleketlerinden uzak kaldıkları yaklaşık dört yıl boyunca gerek Suriye’deki Dürziler gerekse de firar ederek tekrar Havran’a gelmiş olanlara dair üst makamlara yazdığı birçok telgraf ve rapor kaleme aldığı hatırlanırsa, taraflar arasında Nazım Paşa’nın neden bulunduğu daha iyi anlaşılabilir. Osmanlı yetkilileri ile Dürziler arasındaki mutabakata göre, menfalarında ikamet eden reis ve meşâyih mensubu Dürzilerin serbest bırakılması,

⁴⁶⁶ BOA, DH. ŞFR, 214/79, 15 Eylül 1897 (3 Eylül 1313).

⁴⁶⁷ Firro, *Druzes*, s.239-240; Schaebler, “*State (s) Power and the Druzes*”, s.344-345.

karşılığında ise idari yeniliklerin kabul edileceğinde anlaşılmıştır. 20 Nisan 1900 tarihinde Dürzilerin afları onaylanmıştır.⁴⁶⁸ Hem Dürziler hem de hükümet yetkilileri sürgünlerin hassas noktaları olduğunun açıkça farkındaydılar. Böylece sürgündeki Dürzilerin serbest bırakılması karşılığında Havran’da Osmanlı devletinin gerçekleştirmek istediği idari düzenlemelere karşı Dürziler tarafından sorun çıkarılmayacağı hususlarında mutabakat sağlanmıştır.

Sürgün Dürzilerden ilk grup 29 Nisan 1900 (16 Nisan 1316) tarihinde memleketleri Süveyde kazasına dönmüştür. Suriye Valisi Nazım Paşa’nın Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda, Dürzilerin bölgede güvenliği tehlikeye düşürebilme ihtimallerinin olabileceği belirtilmiştir.⁴⁶⁹ Kafilenin sayısı, gelenlerin isimleri, hangi kriterlere göre seçildikleri ve hangi vilâyetlerden geldikleri hakkında açıklamaya yer verilmemiştir. Nazım Paşa’nın haberini verdiği muhtemel karışıklıklar gerçekleşmemesine rağmen, dönüşlerin tamamen sakin bir biçimde karşılanmayacağı da bir süre sonra ortaya çıkmıştır. Dürzilerin memleketlerine gelmelerinin üzerinden iki gün sonra (1 Mayıs), ilk istekleri hâlâ sürgünde bulunan Dürzilerin de özgür bırakılmasıdır. Dürzi tarafı, sair vilâyetlerdeki nüfuzlu Dürziler ile zorunlu askerlik hizmetini tamamlamak için Trablusgarb’ta yaşayan sürgünlerin serbest bırakılmadıkları takdirde Havran’ı terk ederek çöl Arapları/aşiretleri (urbân-ı bâdiye) gibi öteye beriye gitmeye mecbur olacaklarını, Dürzilerden her kim vatanını terk etmeyerek buna uymazsa onların arsız ve namussuz olarak nitelendirileceğini ve buna dair bütün Dürziler adına bir tutanağın hazırlanarak mutasarrıfa tasdik talebinde bulunacakları haberleri bildirilmiştir. Ayrıca sürgündekilerin “bir an evvel” tahliye edilmedikleri takdirde Havran’da devlet düzenini kabul etmeyeceklerini ve bundan dolayı bozgunculuk yapan Dürzi reislerinin (rüesayı erbâb-ı fesâd) çeşitli gaileler ortaya çıkarabilecekleri duyumlarının Nazım Paşa tarafından iletildiği malumatı da paylaşılmıştır.⁴⁷⁰ Havran meselesinde taraflarca anlaşmaya varılması için, önce farklı vilâyetlerde Dürzilerin tahliye edilmelerinin gerektiği açıklanan yazının geneline hâkim olan temadır. Dürziler, sürgünlerin affedilmelerinin mümkün olabildiğince geniş bir tabana yayılması amacıyla hem

⁴⁶⁸ Firro, *Druzes*, s.240; Gross, *Damascus*, s. 507-508, dipnot 151.

⁴⁶⁹ BOA, DH. ŞFR, 246/107, 30 Nisan 1900 (17 Nisan 1316).

⁴⁷⁰ BOA, BEO, 1481/111046, lef 2, 1 Mayıs 1900 (18 Nisan 1316).

protestolarına katılmayacak Dürzilere hem de Osmanlılara karşı baskıcı ve tehditkâr yaptırımlarla süreci hızlandırmaya çalışmışlardır.

1 Mayıs tarihli bu yazıdan dört gün sonra, yani 5 Mayıs'ta Cebel-i Dürûz reisleri için ilan edilen affın hâlâ menfalarında ikamet eden Dürzileri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir.⁴⁷¹ Dürzilerin tehditkâr yaptırımlar öne sürerek kısa zamanda kazandıkları başarının arka planında, sürgünlerin hem zihinlerde hem de duygu dünyalarında hâlâ canlılığını koruduğunun bir nevi işaretidir. Dürzilerin Havran'dan gönderilmelerinin ne gibi sonuçlarının ortaya çıktığı ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Dâhiliye Nezareti, tahliye sürecinin bir an önce tamamlanmasını ve gerekli işlemlerin ertelenmesine asla imkân verilmeden acele halledilmesi için Dürzilerin kaldıkları vilâyetlere uyarılarda bulunmayı da ihmal etmemiştir.⁴⁷² Af kararıyla Dürzilerin mahkumiyetlerinin resmiyette bitmesine rağmen, vilâyetler açısından süreç bu kadar çabuk bitmemiş sadece yeni bir aşamaya girilmiştir. Dürzilerin taşınmaya başlanmaları süreci. Ankara'daki Dürzi sürgünler ile aile üyelerinin serbest bırakılmaları hemen gerçekleşmemiş, işlemler kademeli olarak devam etmiştir.⁴⁷³ Ayrıca Ankara'da Dürzilerle ilgilenen memurların vazifeleri son kişinin şehirden ayrılmasına kadar bitmemiştir. Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Kastamonu vilâyetlerindeki Dürzilerin önce İstanbul'a, Trablusgarb Vilâyeti'nde bulunan Dürzilerin ise Beyrut'a gönderilmeleri ve hepsinin yol masraflarının karşılanması 20 Mayıs 1900 tarihli iradeyle kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁴ Özetle, Trablusgarb'a askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek amacıyla sürülmüş "sıradan" Dürziler memleketlerine gönderilmek üzere Beyrut'a ve Ankara, Cezayir-i Bahri Sefid, Kastamonu'daki yöneticiler ile meşâyihlerden meydana gelen seçkinler ise önce İstanbul'a, oradan da Suriye'ye doğru yola çıkmışlardır.

Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kâtibi Ahmed İzzet Paşa (İzzet Holo/Arap İzzet) günlüğünde, Dürzilerin İstanbul'a getirilmeleri fikrinin Müşir Şakir Paşa'nın önerisi

⁴⁷¹ BOA, Y.A.RES, 107/8, lef 2, 5 Mayıs 1900 (22 Nisan 1316); Aynı belge, lef 1, 5 Mayıs 1900 (22 Nisan 1316); BOA, İ. DH, 1374/2, lef 2, 10 Mayıs 1900 (27 Nisan 1316); Samur, "Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid", s.373.

⁴⁷² BOA, DH. MKT, 2345/2, 14 Mayıs 1900 (1 Mayıs 1316).

⁴⁷³ BOA, DH. MKT, 2387/57, 9 Ağustos 1900 (27 Temmuz 1316).

⁴⁷⁴ BOA, İ. HUS, 82/47, 20 Mayıs 1900 (7 Mayıs 1316); BOA, BEO, 1490/111719, 22 Mayıs 1900 (9 Mayıs 1316). Dürziler'in İstanbul'a sevk masraflarını karşılamak amacıyla 1500 lira bütçe öngörülmüştür. İstanbul Şehremaneti, bu paranın 50 Dürzi için bile yeterli olamayacağını bildirmiştir. BOA, Y. PRK. ŞH, 11/27, lef 1, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316); BOA, BEO, 1545/115838, lef 2, 29 Ağustos 1900 (16 Ağustos 1316).

doğrultusunda yapıldığını belirtmiştir. Dürziler İstanbul'da bulundukları sürede Misafirhâne-i Hümayûn'da kalmışlar⁴⁷⁵ ve erkeklere, kadınlara ve çocuklara (sürgünlerin aile üyeleri) yeni kıyafetler alınmıştır.⁴⁷⁶ Padişah II. Abdülhamid ile bir görüşme gerçekleştirmişler ve kendilerine nişan verilmiştir.⁴⁷⁷ Ayrıca Dürzilerle ilgili herhangi bir sorun ortaya çıktığı hâllerde bunu doğrudan Padişah'a telgrafla bildirebileceklerine dair söz almışlardır.⁴⁷⁸ Bu görüşmede, Cebel-i Dürûz'un en nüfuzlu Dürzi ailelerinden birisinin üyesi ve geçmiş yıllarda Havran kaymakamlığı görevini icra etmiş Şibli Atraş'a da yaşamaya devam ettiği müddetçe yararlanabileceği 1000 kuruşluk maaş bağlanmıştır.⁴⁷⁹ İsyanlarda başarılı sağlamış yöneticiler veya diğer yerel liderlerin "dolaylı hâkimiyet" geleneğine uygun olarak maaş, siyasi af, iltizam ve idari makamlarla bürokratik yapıya dâhil edilerek kazanılmaya çalışılması bir tür stratejidir.⁴⁸⁰

Üst tabakaya mensup Dürzilerin İstanbul'a getirilmeleri ve bazılarının padişahla bizzat konuşması onların gönülleri kazanılma yönünde bir çabadır. Her ne kadar II. Abdülhamid ile Dürzilerin konuşmalarının içeriğine dair birkaç başlık haricinde elde bilgi yoksa da sahip olunan verilere göre, Padişah'ın Dürzilerin destekçisi olduğu mesajının verildiği ifade edilebilir. Ayrıca II. Abdülhamid'in Şibli Atraş ve diğer seçkin Dürzilerle yüz yüze görüşmesi konunun hassasiyetinin bir başka ifadesidir. Bu anlamda Dürzilerin İstanbul'a davetlerinin temelinde ilerleyen zamanlarda ortaya çıkması muhtemel

⁴⁷⁵ Arap İzzet, *Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, I, s.254. Anadolu Vilâyat-ı Şahane Müfettişi Şakir Paşa'nın konuyla doğrudan bağlantısına dair bir bulguya rastlanmadıysa da Paşa, 25 Mayıs 1897 tarihinde, yani Dürzilerin Ankara'da bulunduğu sırada Kayseri Sancağı'ndaki polislerin sayıca yetersizliğine dair bir rapor kaleme almıştır. Şakir Paşa'nın muhtemelen bu tarihlerde Kayseri'de ikamet eden Dürzilerden haberdar olduğu söylenebilir. Rapor için bkz: BOA, DH. TMİK.S, 10/117, lef 1, 25 Mayıs 1897 (13 Mayıs 1313).

⁴⁷⁶ BOA, Y. PRK. ŞH, 11/27, 28 Mayıs 1900 (28 Muharrem 1318); Salih, "The British Druze", s.256.

⁴⁷⁷ BOA, Y. PRK.UM, 50/56, lef 14, 26 Mayıs 1900 (13 Mayıs 1316); BOA, İ. HUS, 82/47, 20 Mayıs 1900 (7 Mayıs 1316); Arap İzzet, *Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, I, s.254; Salih, "The British-Druze", s.256; Gross, *Damascus*, s.507-508; Firro, *Druzes*, s.239-240. Dürzi meselesi, İngiliz konsoloslugu tarafından yakından takip edilmektedir. Konsolosluk yetkilileri, Dürzilere İstanbul'da yeni elbiseler alınması gibi ayrıntıların kayıtlarını dahi tutmuşlardır.

⁴⁷⁸ Birgit, "State(s) Power and the Druzes", s.344; Salih, "The British-Druze", s.256; Buzpınar, "Havran", s.541. Şibli Atraş'ın, 29 Nisan 1900 tarihinde affedilerek Suriye'ye gelmiş sürgünler arasında olmadığını, Suriye Valisi Nazım Paşa'nın 26 Mayıs 1900 tarihinde Başkitabet Dairesi'ne yazmıştır. Valinin bu durumdan tedirgin olduğu telgrafından anlaşılmaktadır. BOA, Y. PRK. UM, 50/56, lef 14, 26 Mayıs 1900 (13 Mayıs 1316).

⁴⁷⁹ BOA, İ. ML, 38/26, 6 Haziran 1900 (24 Mayıs 1316); BOA, BEO, 1498/112290, 6 Haziran 1900 (24 Mayıs 1316); BOA, BEO, 1498/112291, 6 Haziran 1900 (24 Mayıs 1316); Gross, *Damascus*, s. 507-508, dipnot 151; Buzpınar, "Havran", 541. Şibli Atraş'ın 1000 kuruşluk maaşı 21 Ekim 1900 tarihli iradeyle, 3000 kuruşa çıkarılacaktır. BOA, İ. DH, 1378/19, 21 Ekim 1900 (8 Teşrin-i evvel 1316). Şibli Atraş'a 1905 yılında vefat edene kadar maaş verilmiştir.

⁴⁸⁰ Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'su*, s.91; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, s.48-50.

sorunlarda affedilen yerel otoritelerle merkezî otoritenin arasının açılmasını engellemek, yeri geldiğinde onların etkisinden faydalanmak ve yaklaşık dört yıldır evlerinden uzak hâlde yaşamış Dürzilerin memleketlerine gittiklerinde, yani eski otoritelerini tekrar devam ettirmeye başladıklarında devlete karşı alabilecekleri sert tutumların bir nevi hafifletilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Bütün bunlar şu soruları akla getirmektedir: Af kararı, Dürzilerin cezalarını tamamladıklarını düşünüldüğü için mi, Osmanlı yetkilileri ile Dürzi liderler arasında menfaatlerde karşılıklı uyum sağlandığından dolayı mı veya sürgün vilâyetlerinin Dürzilerin muhafazasını hakkıyla yerine getiremeyecekleri kanaatinin ortaya çıkması sebebiyle mi gerçekleştirilmiştir? Her ne kadar Dürzilere İstanbul’da son derece özen gösterilmesine rağmen, af ilanının büyük oranda çıkarların uyuşmasından kaynaklandığı, yani zoraki bir tarafının da bulunduğu belirtilebilir. Çünkü Dürzilerin genel af tarihi olan 5 Mayıs’la aynı gün içinde çıkmış bir Hususi İrade de vilâyetlerin isimleri verilmeden Dürzi reislerinin birtakımının nasıl olup da vilâyetlerden geri dönebildikleri malumatının Bâb-ı Âli’ye bu akşam kadar bildirilmesi istenilmiştir.⁴⁸¹ Bu irade, vilâyetlerde Dürzilerle meşgul olan memurlar için meselenin hâlen kapanmadığını haber veriyordu. İrade metninde, menfaların isimlerine değinilmemiş, sadece, “bazı vilâyât-ı şahaneye nefy ve teb’id edilmiş olan Dürzi rüesasının birtakımı” ifadesi kullanılmıştır. Uyarıda bulunulan şehirlerin isimlerinin zikredilmese de hem Dürzilerin sürgüne yollandığı vilâyetler hem de hangilerine nüfuzluların hangilerine ise normal insanların (askerlik yükümlüsü) gönderildiği bilinmektedir. Ankara, Kastamonu ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetlerinde Dürzi reisler zorunlu ikamete tabii tutulmuşlardır. Firarlardan, Dürzilerin yaşadıkları şehirlerin vazifeli yerel personelleri sorumlu sayılmışlardır. Önceki yıllarda birkaç defa daha gündeme gelmiş olan vilâyet memurlarının mesuliyetlerindeki aksaklıklardan sorumlu sayılacaklarının bildirilmesine rağmen, 5 Mayıs tarihli irade de “hissiyat ve malumatın bu akşam arz ve işarı, yani bilinenlerin bir gün içinde açıklanması talep edilmiştir. Önceki iradelerin aksine, bu defa Dürzilerden sorumlu vilâyet memurlarından hatalı davrananların acilen bildirilmesi için ilk kez bir tarih, yani bu akşam tarihi verilmiştir. 5 Mayıs tarihli irade, bir anlamda hem konunun hassasiyetini hem de

⁴⁸¹ BOA, İ. HUS, 82/16, 5 Mayıs 1900 (22 Nisan 1316).

vilâyetlerin ilgili personeline işlerini ciddiye almadıkları takdirde yaptıklarının bedelini ödeyeceklerini hatırlatmıştır.

En fazla sayıda Dürzi reis ile şeyhin Anadolu topraklarında sürgünde bulunduğu vilâyetin Ankara olmasına rağmen, firar etmiş sürgünlerin sayısını ihtiva eden kayıtlar yok denecek kadar azdır. Firarilere ait veriler kesin mevcudu değil, yaklaşık olan sayıyı ifade etmektedir. Bu sayıların büyük çoğunluğu Suriye Vilâyeti tarafından bildirilmiştir. Suriye Vali'si Nazım Paşa 2 Ekim 1897 tarihinde, yani Dürzilerin vilâyetlere sürgün edilmelerinden yaklaşık bir sonra, Kastamonu ile diğer bölgelerden firar eden Dürzi reislerin sayısının 170'e, zorunlu askerlik görevi için gönderilen Dürziler de eklendiği takdirde toplamlarının 400'e ulaştığını bildirmiştir.⁴⁸² Hangi vilâyetten ne kadar hükümlünün kaçtığına dair ne Suriye ne de menfa vilâyetlerinin gönderdikleri yazılarda herhangi bir malumat yer almamıştır. Ayrıca toplam sürgün miktarı hakkında vilâyetler ile nezaretler arasındaki yazışmalarda zaman zaman farklılıklar görülmüştür.

O halde şu soru gündeme gelmektedir. Dürzilerin genel afla Ankara'dan gönderilmeye başladıkları Mayıs 1900 tarihi itibarıyla Ankara Vilâyeti'nde kaç Dürzi (sürgünler ile yakınları) bulunmaktadır? Ankara'daki Dürzilerden firarlar ve vefatlar ile azalan sayının güncellenmemesine rağmen, tahliye işlemleri için hazırlanmış kayıtların incelenmesi Dürzi nüfusuna ait en son durumu anlama da fayda sağlayabilir. İstanbul Şehremini [Belediye Başkanı] Rıdvan Paşa'nın 27 Mayıs tarihinde bildirdiğine göre, Ankara'dan İstanbul'a "98 nüfus Dürzi'nin getirildiği" ve "Ankara ve civarında daha 400 kadar nüfusun mevcut" bulunduğu bilgisinin onları getiren polis memurlarından öğrenildiği ifade edilmiştir.⁴⁸³ Ankara'da yaklaşık 498 Dürzi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. "Ankara ve civarı" ve "Ankara" tabirleriyle vilâyetin genelini tarif edilme yoluna gidilmiş, fakat vilâyet merkezi ile sancaklarda kaç tane Dürzi'nin ikamet ettiği bilgisi paylaşılmamıştır.⁴⁸⁴ Civarı kelimesiyle muhtemelen Ankara'nın sancakları kastedilmektedir. Ankara'nın Çankırı Sancağı haricindeki bütün sancaklarında Dürziler iskân edilmiştir. Dürzi mevcuduna ait yaklaşık rakamların verilmesi ile sancaklardaki nüfusun ayrı ayrı belirtilmemesinin her zaman uygulandığı söylenemez. 29 Mayıs 1900

⁴⁸² "...Dürzi rüesasının asker firarilerle beraber yekûnu dört yüze baliğ olmuştur." BOA, DH. ŞFR, 215/60, 2 Ekim 1897 (20 Eylül 1313). "...geçen sene teb'îd olundukları menfalarından avdet eden yüz yetmiş, bu kadar reislerinin delalet-i müfsitleriyle..." BOA, Y. A. RES, 89/85, lef 7, 11 Eylül 1897 (30 Ağustos 1313).

⁴⁸³ BOA, Y. PRK. ŞH, 11/27, lef 1, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316).

⁴⁸⁴ Aynı belge, lef 2, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316).

tarihinde Ankara Vali Vekili Reşad Bey tarafından Mâbeyn-i Hümâyün Başkitâbet Dairesi'ne yazılmış telgrafta, Kırşehir Sancağı ve Sungurlu Kazası'ndaki (Çorum Sancağı'na bağlı) erkekler ile kadınlardan meydana gelmiş 98 Dürzi'nin bugün (29 Mayıs) trenle sevk edildiklerini bildirilmiştir.⁴⁸⁵ 30 Haziran akşamı memur Niyazi refakatinde İstanbul'a ulaşan 98 Dürzi'nin Ankara'dan Anadolu treniyle geldikleri Başkitâbet Dairesi'ne yazılmıştır.⁴⁸⁶ Dürzi kafilesinden 90 kişilik başka bir grupta, 4 Haziran akşamı saat on bir de trenle İstanbul'a getirilerek Beşiktaş yönüne doğru götürüldükleri haberi iletilmiştir.⁴⁸⁷ Dürzi sayısının genel toplamı ihtiva etmesi sebebiyle kaç tanesinin sürgün kaç tanesinin sürgün yakını olduğu muğlak kalmaktadır.

Dürzilerin affedilme kararından sonra Ankara'dan İstanbul'a taşınmaları demiryoluyla gerçekleştirilmiştir. Ankara Vilâyeti'nin demiryolu bağlantısına sahip olması hayli fazla sayıdaki Dürzi'nin nakledilmelerini hem kolaylaştırmış hem de işlemlerin karayoluna göre zaman kaybedilmeden icra edilmesini sağlamıştır. Böylece Dürzilerin karayoluyla götürülmelerinde onlara eşlik edebilecek memurlara harcanacak masraflardan (insanlar ve hayvanların yiyecek ile içecekleri) bir nevi tasarruf sağlanmıştır. Belgelerde “neden Ankara” sorusunu cevaplamaya yönelik hemen hemen hiçbir bilgi doğrudan ifade edilmemiş olsa da Dürzilerin gönderilebilecekleri vilâyetlerin seçilmesinde ulaşım imkânının yetkililer tarafından dikkate alındığı görüşündeyiz. Çünkü Dürzilerin hem Ankara'ya getirilmelerinde hem de ayrılışlarında tren kullanılmıştır.⁴⁸⁸

Dürzilerin vilâyetlere getirilmelerinde, Ankara'daki ikametleri sırasındaki takiplerinin yapılmasında ve memleketlerine iadelerinde jandarmalar ve polisler vazifelendirilmiştir. Ankara ve Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetlerindeki Dürzilerin tahliyelerini gerçekleştirmiş olan vazifeli polisler ile askerlerin başarıları hükümet tarafından unutulmamıştır. Ankara Merkez Jandarma Taburu'nun Birinci Bölüğü'nden

⁴⁸⁵ BOA, Y. PRK. TNF, 6/79, lef 2, 29 Mayıs 1900 (16 Mayıs 1316). Ankara tren istasyonun görünümü için bkz: EK 5.

⁴⁸⁶ Aynı belge, lef 1, 30 Mayıs 1900 (17 Mayıs 1316); BOA, Y. PRK. ASK, 161/58, 30 Mayıs 1900 (17 Mayıs 1316). “ma-aile doksan sekiz kişi...”.

⁴⁸⁷ BOA, Y. PRK. ASK, 162/5, lef 1, 5 Haziran 1900 (23 Mayıs 1316). Dürziler, Ankara'dan ayrılmış olsalar dahi, sevk ve masraflarına dair yazışmalar 29 Kasım 1900 tarihine kadar devam edecektir. BOA, BEO, 1590/119180, 29 Kasım 1900 (6 Şaban 1318). Bu belgenin, Osmanlı Arşiv personeli tarafından yapılmış özetinde, “İzmir” okunması gereken isim, yanlış olarak “İzmid” okunmuştur.

⁴⁸⁸ Ankara Vilâyeti'ndeki yollar ve demiryolu güzergâhı için bkz: *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 H. (1900), s.287-289.

mülazım Mehmed ve Ankara Merkez üçüncü sınıf polis komiseri Mahmud Efendi Mecîdiyye nişanıyla ödüllendirilmişlerdir.⁴⁸⁹

4.2. 1910 Havran Dürzi İsyanı

Bu alt bölümde, 1910 Havran İsyanı'nda Ankara Vilâyeti'ne sürgüne gönderilmiş Dürzilerin durumu irdelenecektir. 1896 Havran İsyanı'na karşı yapılan askerî harekât ile 1896-1900 arasında Ankara ve muhtelif vilâyetlere sürgüne yollanmış Dürziler, Havran sorununu bitirmemiştir. Osmanlı yönetimi ile Dürzi liderler arasında zaman zaman küçük ve büyük çaplı ayaklanmalarla süreç devam etmiştir. Özellikle 1905 senesindeki Suriye Dürzi ayaklanmasıyla bölgede otoritenin yeterince sağlanamadığını açıkça ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁰

1910 yılına gelindiğinde artık II. Abdülhamid'in iktidarı (1876-1909) sona ermiş, yerine V. Mehmed [Reşad] padişah olmuştur. Bâb-ı Âli Hukuk Müşaviri görevi sırasında 1896 Havran İsyanı'ndaki tahkik heyetinde görevlendirilen İbrahim Hakkı Bey'de 12 Ocak 1910 tarihinde sadrazamlığa getirilmiştir.⁴⁹¹ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın sadaret seneleri (12.1.1910-29.9.1911) âdeta Arnavutluk, Suriye-Havran ve Yemen-Asir isyanlarıyla mücadele etmekle geçmiştir. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa 1910 tarihli meclis konuşmasında, “memleketin bir kısmında bir kanun, diğer bir kısmında diğer kanun cari olsun. Bir kısım halktan asker alsın, diğer kısım halktan asker alamasın; bir kısım halkın verdiği tekalifi diğer kısım halk vermesin.” ifadesiyle başta asker ve vergi toplanamayan bölgelere dair açıkça bir gönderme yapmıştır.⁴⁹² Osmanlı otoritesinin

⁴⁸⁹ BOA, Y. PRK. ŞH, 11/27, lef 2, 27 Mayıs 1900 (14 Mayıs 1316). Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti polis ikinci komiseri Ali Rıza Efendi ile polis üçüncü komiseri Mustafa Hulusi Efendi'de Mecîdiyye nişanıyla mükafatlandırılmıştır.

⁴⁹⁰ Mustafa Kemal [Atatürk]'de, 1905 Dürzi İsyanı sırasında Şam'da bulunan 5. Ordu'nun 30. Süvari Alayı'na tayin edilmiştir. Suriye'deki faaliyetlerine dair bkz: Rahmi Doğanay, “Atatürk'ün Askeri Yaşamında Suriye Günleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 55 (Mart 2003): 163-208; Klaus Kreiser, *Atatürk*, Çev: Dilek Zaptçıoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.61-65.

⁴⁹¹ BOA, BEO, 810/60679, lef 1, 15 Temmuz 1896 (3 Temmuz 1312); BOA, DH. SAİD. d, 183/100, s.100; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1997, II, s.690-691. İbrahim Hakkı Bey/Paşa için bkz: Muharrem Dördüncü, “İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1863-1918)”, (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013).

⁴⁹² Ferdan Ergut, *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s.164.

yeterince etkinlik sağlayamadığı mevkilerle ilgili nasıl bir politika izleneceği belli olmaya başlamıştır.

Bölgesel ayrıcalıkların kaldırılarak merkezî yönetimin güçlendirilmesi için Osmanlı vatandaşlarının kayıt altına alınması, vergilendirme, askerlik yapma mecburiyeti ve halkın silahsızlandırılması uygulamalarının devreye girmesiyle yerel otoriteler ile Osmanlı idari yetkilileri arasındaki birliktelik bozulmaya başlamıştır. Bu doğrultu da Suriye Havran gibi yarı özerk bölgelerin denetimine yönelik adımlar atılmaya başlanmıştır.⁴⁹³ Önceki tarihlerde olduğu yine Havran’da nüfus sayımının yapılmasına karar verilmiştir. Dürzi şeyhleri sayımların engellenmesi hususunda ortak görüş birliğine varmışlardır.⁴⁹⁴ Osmanlı idaresinin uygulamalarına karşı direnç gösterilmesi, aynı zamanda Osmanlı askerî güçleriyle Dürziler arasında çatışmaların tekrar başlaması anlamına gelmekteydi. Dürziler ile devlet anlaşmazlığının arka planında farklı vakalar da vardır. Hacılar ve yolların güvenliğinin sağlamaları karşılığında Bedevilere verilen ücret Osmanlı idaresi tarafından ödenmemiştir. Bedeviler, alacakları meblağın Hicaz Demiryolu için harcandığını düşündüklerinden dolayı, demiryolunun bir istasyonuna zarar vermişlerdir.⁴⁹⁵ Dürzilerce, halkı Sünni Müslüman ve Hristiyan olan Gasm ve Mağraba adlı iki köyden yaklaşık 60 kişi öldürülmüş ve civar bazı köyler de yağmalanmıştır.⁴⁹⁶ Ayrıca o tarihlerdeki %25’lik fiyat artışı Havran’daki yönetim karşıtı hareketin geniş bir tabana yayılmasına katkı sağlamıştır.⁴⁹⁷ Basın dünyasının önemli isimlerinden Hüseyin Cahit [Yalçın] ve Refik Halit [Karay] göre sorunların kaynağı,

⁴⁹³ Eugene Lawrence Rogan, “*Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Transjordan) 1867-1914*”, (Doktora Tezi, Harvard University, 1991), s.176-177; Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992, s.57; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004, s.180; Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler, İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1980, s.186-188. II. Meşrutiyet dönemi taşra politikaları için bkz: Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partilerin Taşra Politikaları”, *Amme İdaresi Dergisi*, 34/4, 2004, s.57-82.

⁴⁹⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s.209.

⁴⁹⁵ Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, t.y, s.186-187; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev: Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.121-122.

⁴⁹⁶ Muhammed Kürd Ali, *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, Çev: İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006, s.96; Umar, *Suriye*, s.175; Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s.55. Ömer Osman Umar, s.175’te köylerin isimlerini Maariye ve Gasım olarak, öldürülenler sayısı hakkında ise, 12 kadın ve yarısı çocuk olan, toplam 59 kişi olduklarını belirtmiştir. Muhammed Kürd Ali, olayların yakın tanığı olması ve Cebel-i Dürüz Emiri Yahya Atras’ın dostu olduğu için, onun ifadelerine öncelik verilmiştir. Umar, ayrıca Süveyde’yi Süveyda, Basru’l-harir’i Basre’l-harir (s.176-178) gibi okuma yanlışları yapmasından dolayı da Muhammed Kürd Ali’nin anlatımları daha güvenilir bulunmuştur.

⁴⁹⁷ Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s.57.

Osmanlı idaresinin bir türlü sağlayamadığı otorite eksikliği, yıllardan beri gelen ihmaller ve ilgisizliklerdir.⁴⁹⁸

Bahsedilen olaylarla Dürzilerin ayaklanmaya katılımı hızlanmış olmasına rağmen, asıl mesele, sıradan Dürzilerden ziyade bölgenin kontrolünü elinde bulunduran nüfuzlu ailelerin görüşleri doğrultusunda belirleniyordu. 1896 ve diğer Dürzi ayaklanmalarındaki gibi kilit nokta yerel yöneticilerdir. Havran'ın kuzeyini Ebu Tellak oğlu Yahya Amir, güneyini Atraş ailesinden Yahya Atraş, oğlu Selim Atraş ve geri kalan kısımlar da başka nüfuzlu ailelerin idaresindeydi.⁴⁹⁹ Görgü tanıklarının ifadelerine göre de sıradan bir Dürzi'nin kişisel amaçları uğruna silahlı mücadeleye girmeyeceği, yani hemen kaba kuvvete başvuracaklarını zannetmenin doğru olmadığı, Dürzilerin idarecilerine ve şeyhlerine karşı cahilce itaatlerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Havran'da halktan kolayca faydalanabilmenin yolunun yerel seçkinlerle uzlaşmak gerektiği tanıklar tarafından vurgulanmıştır.⁵⁰⁰

Dürzi inanç sisteminde halkın, şeyhül-meşâyihler ile şeyhlerin verdiği hükümlere itaati son derece yüksektir. Havran'daki askerî görevi sebebiyle Dürzilerin yaşamını yakından tanıma fırsatı bulan Selahattin [Günay] Bey anılarında, şeyhül-meşâyih tarafından idam kararı verilen bir Dürzi'nin durumuna annesi ile babasının dahi ses çıkarmadığı; Araplardan birisine, “Peygamberin kimdir?” diye sorduğunda, Nuri Şalan (Ruvalé Aşireti Şeyhül-meşâyih) cevabını duyduğunu söylemiştir.⁵⁰¹ Tanîn Gazetesi muhabiri Ahmed Şerif, Havran'ın merkezî Süveyde kazasına askerlerce girildiğinde verilen ilk emrin kazanın idare, ihtiyar ve belediye heyeti seçimleri hakkında olduğunu

⁴⁹⁸ Ozan Kuyumcuoğlu, “Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasi Seçkinlerin Suriye’ye Bakışı”, (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), s.180-191.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Hatib Saadettin, “Hadise ve Adese: Memleketi Tanımak İsteyenlere Havran ve Kerek Ahvali Münasebetiyle Dürzilere Dair”, *Şehbal* 34 (14 Şubat 1911/1 Şubat 1326): 190-191; Ahmed Şerif, *Arnavutluk'ta, Sûriye'de, Trablusgarb'da Tanîn*, Yay Haz: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, II, s.113, 200; Cemal Paşa, *Hatırat 1913-1922*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, 1922, s.179. Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki (1914-1918) tanıklıklara göre, Ruvalé aşiretinin şeyhül-meşâyih Nuri Şalan 15. 000 çadırılık seyyar bir aşireti vardır. Hüveytat aşiretinin 6000 çadırılık konar göçer bir gruptan meydana geldiği belirtilmiştir. Günay, *Suriye ve Filistin Anıları*, s.19, 48-49; Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970, s.96-97; Thomas Edward Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Direği: Bir Casusun Anıları*, Çev: Yusuf Kaplan, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1991, s.268-270. Lawrence'nin kitabın içindeki ismi, *Bilgeliğin Yedi Direği: Bir Zaferin Öyküsü*, olarak yazılmıştır. T. Edward Lawrence, Arabistanlı Lawrence adıyla bilenen ünlü İngiliz casusudur.

⁵⁰⁰ Ahmed Şerif, *Tanîn*, s.113, 126; İbnü'l-Hatib, “Dürzilere Dair”, s.191.

⁵⁰¹ Selahattin Günay, *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk: Suriye ve Filistin Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.19, 51-52.

yazmıştır.⁵⁰² Süveyde kazasının idare heyetinin değiştirilmesine yönelik girişim ya memnuniyetsizlikten ya da temsilcilerin otoritelerinin engellenmesinden kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir.

Havran'ın en güçlü Dürzi ailelerinden Atraşların üyesi Yahya Atraş ve iki şeyhin şartsız olarak teslimiyeti kabul etmeleri Osmanlı merkezî yönetimince büyük sevinçle karşılanmıştır. Bu haberin ordudaki neferler ile zabıtlara duyurulması amacıyla bir irade çıkarılmıştır.⁵⁰³ Böylece Havran harekâtın devam ettiği sırada, askerlerin hem morallerinin artması hem de Havran'ın önemli idarecileri arasındaki yer alan bazı isimlerin kendi bölgelerinde ele geçirilebileceğine dair somut bir örneğin bilinmesinin istenildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Havran Müretteb Kolordu Kumandanı Faruki Sami Paşa, yakalanan Dürzilerle ilgili olarak 21 Eylül 1910 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıya, “Dürzilerin mühim reislerinden ve Cebel'in en müteneffiz [ileri gelen] ashab-ı iktidarından Yahya el-Atraş” ifadelerini kullanarak başlamıştır.⁵⁰⁴ Faruki Sami Paşa, zaferini ve yaşadığı mutluluğu açıkça vurgulamıştır.

Osmanlı kuvvetleri ile Dürziler arasındaki mücadelelerin başlamasından önce, sakin bir ortamın sağlanması amaçlanmıştır. Dâhiliye Nezareti tarafından Suriye Vilâyeti'ne 19 Temmuz 1910'da gönderilen telgrafta, Havran ıslahatının engellenmesine yönelik çaba gösteren şahısların yakalanmalarının Dürziler üzerinde kötü etki ortaya çıkarabileceğine dair endişelerini beyan etmiştir. Muhliflerin fikren ikna edilmelerinin daha uygun olacağı vurgulanmıştır.⁵⁰⁵ Muhtemel gerginliklerin ortaya çıkmaması için temkinli davranılması tembih edilmiştir. Yapılan uyarılara rağmen, ayaklanma başlamıştır. 3 Ağustos 1910 tarihinde Zabtiye Nazırı ve Ayan Meclisi üyesi olan Faruki Sami Paşa hem Havran'daki isyanı bastırmak hem de ıslahatı yönetmekle görevlendirilmiştir.⁵⁰⁶ 19 Eylül'de Havran Sancağı'nda sıkıyönetim (İdare-i Örfiyye) ilan edilmiştir. Sami Paşa, sıkıyönetim beyannamesinde, “Havran Livası'nda ve gerektiği

⁵⁰² Ahmed Şerif, *Tanîn*, s.222.

⁵⁰³ BOA, İ. MBH, 3/56, lef 3, 22 Eylül 1910 (9 Eylül 1326).

⁵⁰⁴ Aynı belge, lef 2, 21 Eylül 1910 (8 Eylül 1326). Faruki Paşa'nın önemli bir işi başarıyla tamamladığını üst makamlara vurgulamıştır.

⁵⁰⁵ BOA, DH. MUI, 5/39, lef 24, 19 Temmuz 1910 (6 Temmuz 1326).

⁵⁰⁶ BOA, İ. HB, 50/28, lef 4, 3 Ağustos 1910 (21 Temmuz 1326); Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s.55-56; Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, s.121; Umar, *Suriye*, s.175; Akşin, *Jön Türkler, İttihat ve Terakki*, s.187; Muhammed Kürd Ali, *Gazetecinin Anıları*, s.97; Ahmed Şerif, *Tanîn*, s.105, 114, 116, 139; Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.99, 153.

zamanda Suriye Vilâyeti'nin farklı kısımlarında meşrutiyet esasına dayanılarak, umumi bir ıslahat yapılmasına ve sıkıyönetim ilanına me'mur olarak" vazifelendirildiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Alınan kararlara göre, silah taşımak yasaklanmış, yer değiştirme izne bağlanmış, isyan faaliyetleri içinde bulunanların asla bağışlanmayacağı üzerinde durulmuştur. Ayrıca isyan öncesine kadar ki suçlar için genel af çıkarılmıştır. Havran ve civarındaki sıkıyönetim uygulaması 21 Eylül 1913 tarihine kadar sürmüştür.⁵⁰⁸

Şiddetli olarak devam eden mücadeleler, Dürzilerin askerî yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Ardından nüfus sayımı, vergi toplanması ve Dürzileri askere alma işlemlerinin icrasına başlanmıştır. Dürzi nüfusunun 44.000 olduğu tespit edilmiştir.⁵⁰⁹ Müslüman, Hristiyan ve Dürzileri kaydetmek için İstanbul'a 200.000 civarında kimlik belgesi (tezkire-i nüfus) sipariş verilmiştir. Vergiler toplanılmaya başlanmış, nakit ödeme yapmayanların hayvanlarına el konulmuştur. Askerliğini yapmamış pek çok Dürzi genç yükümlülüğünü tamamlamak üzere farklı bölgelere gönderilmiştir.⁵¹⁰ Harekâtın, vefat ve yaralı asker bilançosuna göre, Dürzilerin can kaybı 600 ve yaralıların sayısı ise, bu sayının birkaç katıdır; Osmanlı askerlerinden ise, 33 kişi yaşamını yitirmiş ve 79 yaralanma vakası olmuştur.⁵¹¹ Anlaşılabileceği üzere, Osmanlı askerî güçleri bariz biçimde Dürzilere karşı üstünlük kazanmıştır.

4.2.1. İsyancılara Verilen Cezalar

Havran İsyanı'nın temel noktalarını özetledikten sonra, sıkıyönetim mahkemesince suçlu görülenlere verilmiş cezalara geçebiliriz. Havran Kolordu Kumandanı Sami Paşa, bölgenin yerel liderlerine teslim olmaları halinde affedileceklerini bildirmiş; sonrasında,

⁵⁰⁷ Ahmed Şerif, *Tanîn*, s.114-116. Sami Paşa bildiriği, "Havran Müretteb Kolordu Kumandanı Faruki Sami" ibaresini kullanarak imzalamıştır. Sıkıyönetim bildirisi, Ahmed Şerif tarafından, s.114-116'da yayınlanmıştır.

⁵⁰⁸ Umar, *Suriye*, s.176,181; Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s.55-56; Buzpınar, "*Havran*", 541; *Düstûr*, II. Tertip, c.3, 25 Şubat 1911 (25 Safer 1329), İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1330, s.167; BOA, İ.MMS, 170/6, lef 3 ve lef 4, 19 Şevval 1331 (21 Eylül 1913); Kurşun, s.55-56 da sıkıyönetim ilanının tarihini 16 Eylül olarak ifade etmişse de asıl tarihin 19 Eylül olması gerekmektedir.

⁵⁰⁹ BOA, İ. MLU, 3/6, lef 6, 7 Aralık 1910 (24 Teşrin-i sani 1326); *Düstûr*, II. Tertip, c.3, 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328), İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1330, s.17; Ahmed Şerif, *Tanîn*, s.125; Firro, *Druzes*, s.243-244.

⁵¹⁰ Rogan, "*Incorporating the Periphery*", s.178-179; Provence, *The Great Syrian*, s.37-38. Havran Dürzilerine ait bir fotoğraf için bkz: EK 6.

⁵¹¹ Atatürk Kitaplığı, Bel_Mtf_049098, t.y; Umar, *Suriye*, s.177; Kurşun, *Türk-Arap İlişkileri*, s.56.

Yahya Atraş ve bazı güçlü kabilelerin yöneticileri bunu kabul ettiklerini Paşa'ya iletmışlerdir. Bunun üzerine Sami Paşa, onlara, hükümet konağına geldikleri takdirde güvende olacaklarını ve kendilerine adil davranılacağı cevabını vermiştir. Süveyde'deki hükümet konağına gelen Dürzi liderlere, bir süre sonra İdare-i Örfiyye mahkemesine çıkacakları bildirilmiştir. Onlar için şaşırtıcı olmayan bu duruma göre, zaten hemen hemen hepsi ya affedileceklerini ya da hapis veya sürgün cezalarından birisini alacaklarından âdeta emindiler. Liderler teslim olmayı kabul ettikleri için, haklarında idam cezası verilmemesi gerekmektedir. Ayaklanma esnasında Havran'da bulunan ve birçok aşiret liderini yakından tanıyan Emir Şekib Arslan'a göre, Sami Paşa, mahkemeden şeyhlere idam hükmü verilmesi yönünde çaba sarf etmiştir. Sami Paşa'nın gayesinin teslimiyeti kabul etmiş Dürzi yöneticiler arasındaki Şeyhü'l-meşâyih Yahya Atraş'ın gözünü korkutmak olduğunu ifade etmiştir. Şekib Arslan, Yahya Atraş'ın bundan çok etkilendiğini, askerî yetkililerden bazılarına para ödeyerek ölümden kurtulduğunu ve böylece Rodos'a sürgün edilme kararı aldığını Yahya Atraş'ın kendisine anlattığını dile getirmiştir.⁵¹² Dürziler, sürgün veya hapis cezası almayı beklerlerken, bazı mahkûmlara idam cezasının verilmesiyle Havran'daki Dürzi ayaklanmalarında artık yeni bir ceza uygulanmaya başlamıştır. 1896 Havran İsyanı'nda hiçbir mahkûma uygulanmayan idam hükmü, 1910 Havran İsyanı'nda devlet tepkisinde değişme görüldüğünün bir işaretidir.

Dürzilere idam cezasının haricinde, başka cezalarda verilmiştir. İlgili tarihte toplam 249 kişi ceza almış ve sadece 1 kişi içinse tahkikat hâlen sonuçlanmamıştır. Bunlardan 32 mahkûma sürgün ve 1 kişiye de müebbet sürgün cezası verilmiştir. Tarihsiz bir ceza kayıt belgesinde, mahkûmların henüz hangi bölgelere sürülecekleri yazılmamış sadece “mahall-i ahire teb'îdine” ifadesi, yani memleketleri dışında başka bir yere sürgün edilmeleri gerektiği belirtilmiştir. 32 menfinin yanına, sadece Rumeli ve Anadolu'daki

⁵¹² Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, Çev: Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005, s.16-17; BOA, İ. MBH, 3/56, lef 1, 21 Eylül 1910 (8 Eylül 1326); Firro, *Druzes*, s.244. Teslim olan bazı Dürzi kabile önderleri şunlardır: Yahya Âmir, Hüzâ el-Halebî, Muhammed el-Kal'ânî, Mezîd Âmir, Hamd el-Gûş'tur. Şeyhlerin idam kararları için bkz: BOA, İ. HB, 77/9; BOA, İ. HB, 77/43; BOA, İ. HB, 77/46; BOA, İ. HB, 79/4; BOA, BEO, 3862/289628; BOA, DH. MUİ, 142/59; Provence, *The Great Syrian*, s.37-38; Birgit Schäbler, “Sultan al-Atrash”, *The Encyclopedia of Islam*, Three Edition, Leiden: E.J. Brill, 2008, I, s.172. Başka bir kaynakta, Dürzi liderlerinin barış görüşmeleri için Şam'a davet edilerek kandırdıklarını, ardından da onların idam edildiklerine yer verilmiştir. Bruce Masters, “Jabal al-Druze”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Ed: Gabor Agoston-Bruce Masters, New York: Facts of File Publishing, 2009, s.294.

bazı mahallere sevk olundukları yazılmıştır.⁵¹³ İlerleyen tarihlerde bu tarihsiz belge üzerine, kırmızı kalemle sürgünlerin hangi vilâyete ne hangi sayıda gönderileceği eklenmiştir. Buna göre; Konya 5, Kastamonu 3, Sivas 6, Bolu 4 ve Ankara'ya da 5 kişinin gönderildiği 31 Mayıs 1911 tarihli vesikada belirtilmiştir. 16 Ağustos'taysa Yanya'ya 4, Üsküp'e 2 ve Erzurum'a 1 Dürzi'nin gönderileceği beyan edilmiştir. Mahkûmlar, İdare-i Örfiyye kararnamesinin 6. maddesine istinaden hüküm giymişlerdir.⁵¹⁴ Toplamda 30 kişinin sürgün edilmiştir. Sürgünlerin mevcudun 32 olması gerektiği halde, 30 kişinin ismine yer verilmiştir. Tarihsiz başka bir belgede ise; Konya 6, Kastamonu 5, Sivas 6, Bolu 4 ve Ankara'ya 6 menfinin gönderildiği yazılıdır.⁵¹⁵ Bu durumda Suriye'den Anadolu'daki mahallere uzaklaştırılmış sürgünlerin sayısında artış olmuştur. Muhtemelen menfilerin toplamalarında herhangi bir değişme yaşanmadığından dolayı Yanya, Üsküp ve Erzurum'un isimleri zikredilmemiştir. Ankara ve Kastamonu vilâyetleri 1896 Dürzi sürgününde olduğu gibi, yine menfa işlevi görmüştür.

Zaman içinde sayılar arasındaki değişimi anlamak için en son tarihli ceza listesini incelemek fayda sağlayacaktır. Suriye Vilâyeti'nin Kerek Sancağı ile Cebel-i Dürûz kazasında yaşayanlardan meydana gelen mahkûm sayısı; kürek 148, sürgün 55, prangabent 46 ve kalebend 3 kişi olmak üzere, toplam 252 kişiye memleketinden uzaklaştırmayı gerektiren cezalar verilmiştir.⁵¹⁶ 81 Dürzi'de hapis cezası almıştır.⁵¹⁷ Uzaklaştırılma türünden ceza alanların toplamı 1896 Havran İsyanı ile hemen hemen benzerdir. 1910 Havran ve Kerek İsyanı'nın menfilerine sürgüne gittikleri sırada aile üyelerini yanlarına alabilme hakkı tanındığına veya aldılarsa da kimi aldıkları hakkında ne herhangi bir listeye ne de bir ibareye rastlanılamadığı için 252 sayısı sadece ceza almışların toplamını ifade etmektedir. Sürgünlerin kaç yıl ceza aldıkları belirtilmemesine rağmen, diğer hükümlülerin mahkûmiyet süreleri yazılmıştır.

⁵¹³ BOA, DH.MB.HPS.M, 2/81, lef 2, t.y.

⁵¹⁴ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 2, 31 Mayıs 1911 (18 Mayıs 1327). Bu belge 12 varaktır.

⁵¹⁵ Aynı belge, lef 23, t.y. 1915 yılında Havran'dan sürgün edilen 550 Dürzi için, Sivas yine menfa olarak seçilecektir. Böylece 1896, 1910 ve 1915 yılındaki, büyük Dürzi isyanlarında Sivas'ın sürgün yeri olarak belirlenmesi, bu vilâyetin, cezayı verenler tarafından bilindiğine dair bir işarettir. Her ne kadar Ankara'yla ilgili olmasa da vilâyet seçiminin tamamen tesadüf eseri olmadığı muhakkaktır. BOA, DH. ŞFR. 490/90, 25 Eylül 1915 (12 Eylül 1331).

⁵¹⁶ BOA, DH. SYS, 60/3, lef 84, 8 Eylül 1912 (26 Ağustos 1328); BOA, İ. MMS, 157/14, lef 4, 8 Eylül 1912 (26 Ağustos 1328).

⁵¹⁷ Rogan, "Incorporating the Periphery", s.178-179.

Dürzi menfilerin sayısal dağılımı incelendiğinde, 1896 Havran İsyanı'na göre çok az sayıda sürgünün Ankara'ya gönderildiği anlaşılabacaktır. Yine 1896 ayaklanmasında suçlu görülenlerin sayısı genel toplamı itibariyle hemen hemen aynı olmasına rağmen, Anadolu vilâyetlerine sürgüne yollananların miktarında büyük bir azalma meydana gelmiştir. Bu durumun sebeplerine dair bazı tespitler yapılabilir. Sürgün cezası artık en fazla sayıda mahkûma verilen ceza olma özelliğini kürek cezasına bırakarak ikinci sıraya gerilemiştir. Çoğunluk açısından üçüncü sıradaki 46 prangabent ile 55 sürgün arasında sadece 9 kişilik küçük bir fark bulunmaktadır. Ceza türlerinin sayısında da artış meydana gelmiştir. Hapis ve idamın yaptırımlar arasına katılması ile cezalarda kişi başına düşen mahkûm sayısında da azalma ortaya çıkmıştır.

Ankara ve Kastamonu vilâyetleri 1896 Havran İsyanı'nda sürgün cezası alanların zorunlu ikamet mekânları arasında yer aldıklarından dolayı, önceden menfa olarak bir geçmişe sahiptirler. Aynı ayaklanma da Sivas'a da menfi gönderilmesi düşünülmüş hatta miktarı dahi tespit edilmesine rağmen, sonradan karardan vazgeçilmiştir. 1896 Dürzi İsyanı'nda Ankara, Kastamonu ve Sivas'ın sürgünler için ikametgâh olarak kullanıldıkları bilinmektedir. 1910 Havran İsyanı'nda bu üç vilâyete yine aynı görev verilmiştir. Her ne kadar 1910 Dürzi İsyanı'nın kayıtlarında, 1896 Havran İsyanı'na dair bir gönderme yapılmamasına rağmen, menfa vilâyetlerinin benzerliği dikkate değerdir.

4.2.2. Sürgünlerin Kimlikleri

Ankara Vilâyeti'ne sürülmüş Dürziler arasında kimler vardır? Bunlar hangi sosyal statülerden gelmektedirler? 31 Mayıs 1911 tarihine gelindiğinde Hamud bin Hasan Şukayr, Esad bin Faris el-Acemî, Ali İsmail bin Ferhan, Ali bin Salih el-Halebi ve Yusuf el-Hanevi bin Hamd'ten teşekkül eden 5 kişinin menfası Ankara Vilâyeti olarak kararlaştırılmıştır.⁵¹⁸ Bir süre sonra, sürgünler arasına Abbas Kalani bin Abbas'ın da eklenmesiyle Ankara'daki sürgün Dürzilerin sayısı 6'ya çıkmıştır.⁵¹⁹ Böylece Ankara, Konya ve Sivas vilâyetleri 6 kişiyle en fazla Dürzi sürgünün yollandığı bölgeler arasında

⁵¹⁸ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 2, 31 Mayıs 1911 (18 Mayıs 1327). Lef 2'deki bu belgenin ilk halinde, "mahal-i ahire tebedi" ibaresi yazılmış, sonradan kırmızı kalemle gönderilecek vilâyetlerin isimleri belgeye eklenmiştir. 16 Ağustos 1911 tarihinde Yanya'ya 4, Erzurum'a 1 ve Üsküp'e 2 kişinin sürülmesi kararlaştırılmıştır.

⁵¹⁹ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 23, t.y.

yer almıştır. Dürzi sürgünler için hazırlanmış liste de yer almayan, fakat ismi başka bir belgede geçen İsmail Accac bin Amir'in de Ankara'ya yollanmasıyla mevcut 7'ye yükselmiştir.⁵²⁰ Bununla birlikte eşitlik bozulmuş, sayısal çoğunluk Ankara'ya geçmiştir.

Asıl üzerinde durulması gereken sorulardan birisi sürgünlerin “neden Ankara?”ya uzaklaştırıldığıdır. Hangi kriterlerden dolayı Ankara'nın tercih edildiğidir. Dâhiliye Nezareti'nin İstanbul Polis Müdüriyeti'ne gönderildiği yazıda konu, “Havran Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla nefye mahkûm edilerek” ve “merkumların menfaları Havran Divan-ı Harbi Örfisince tayin edildiği gibi” ifadeleriyle belirtilmiştir.⁵²¹ Hem cezanın hem de sürgün vilâyetlerinin sıkıyönetim mahkemesi tarafından kararlaştırıldığı ifade edilmiştir. Dürzilerin Havran Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla sürgüne mahkûm edildikleri belgelerde açıkça geçmesine rağmen, vilâyetlerin ismen kim tarafından ve hangi ölçütler çerçevesinde seçildiğine dair, yine açıklayıcı bilgiler verilmemiştir. “Neden Ankara” sorusunun ve probleminin yanıtı hâlâ muğlak kalmaktadır. Fakat vilâyet seçiminin tesadüfi olmadığını ve bazı kriterlerin dikkate alındığını gösteren ipuçları da vardır. Dürzilere ceza verildikten iki ay sonra gönderilecekleri vilâyetler belirlenmiştir. Bu konuda, herhangi bir menfanın ismi ile sürgünün adı verilmeden, “gönderilecekleri mahaller mesrah olmadığı bil-tetkik anlaşıldığı ve merkumların menfalarının tebdili cihet-i mülkiyeye ait bulunduğu” ifadesiyle mahkûmların yeni mekânlarının otluk-çayırılık olmadığına yapılan incelemeler sonucunda anlaşıldığı ve yer değişikliği yapabilme hakkının mülki memurlarında olduğu doğrudan belirtilmiştir.⁵²² Ancak Dürzi sürgünlerin ne amaçla ve kimin emriyle vilâyetlere gönderildikleri bilgisinin bazen vali tarafından dahi bilinmediği durumlar vardır.⁵²³ Otluk-çayırılık alan anlamına gelen “mesrah” kelimesiyle vilâyet seçiminde yeşil arazilere sahip bölgelere öncelik verilmesi gerektiği ilgili personele hatırlatılmıştır. Dürzilerin ikamet mahallerinin mesrah olmadığına görevli heyet tarafından “bil-tetkik anlaşıldığı” ibaresinden de anlaşılabileceği üzere, ikametgâhlar da dikkate alınması gereken talimatlar sadece kâğıt üstünde kalmamıştır. Dürzi menfileri için önerilen yaşam alanları görevlilerce yerinde kontrol edilmiştir. Hatırlanması gerekir ki, 1896 Havran İsyanı'nın faillerinden Ankara'ya uzaklaştırılmış Dürziler için de tahlıl

⁵²⁰ BOA, BEO, 3990/299221, lef 2, 7 Kasım 1911 (25 Teşrin-i evvel 1327).

⁵²¹ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 22, 15 Haziran 1911 (2 Haziran 1327).

⁵²² BOA, DH. SYS, 86/4, lef 24, 14 Haziran 1911 (1 Haziran 1327).

⁵²³ BOA, DH. ŞFR, 56/201, 27 Eylül 1915 (14 Eylül 1331); BOA, DH. ŞFR, 491/52, 28 Eylül 1915 (15 Eylül 1331); BOA, DH. ŞFR, 56/237, 30 Eylül 1915 (17 Eylül 1331).

yetişen ve havası ferah alanlara öncelik verilmesi için Ankara Vilâyeti'ne emir verilmiştir.

1896 ve 1910 Havran isyanlarında Dürzilerin hayatlarını idame ettirecekleri yerleşim alanlarında sıkıntı yaşamamalarına yönelik talimatlar verilmiştir. Osmanlı idarecileri, Dürzilerin hem Suriye'deki eski mekânlarının yokluğunu hissetmemeleri hem de bir an önce alışmaları için çaba gösterildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dürzi sürgünlerin er ya da geç affedilerek Ankara'dan ayrılacakları taraflarca bilinse de zorunlu ikametlerinin ne zamana kadar devam edeceği gönderen ve gönderilen açısından hâlen meçhuldür. Kaç yıl ceza aldıkları ne sürgün iradelerinde ne de diğer belgelerde ifade edilmemiştir. II. Abdülhamid döneminde, hatta çok önceden beri süregelen sürgün uygulamalarında ceza müddeti genelde yazılmamıştır. Bilhassa XX. yüzyılın başlarında uygulanmaya başlamış olan vilâyetlerdeki sürgünleri gösteren listelerde ceza süresine yer almıştır. Fakat vilâyetlerce hazırlanan bu sürgün kayıtlarının uzun ve düzensiz aralıklarla kaleme alınması kısa süreli sürgün cezalılarının listelere yansımaları engellemiştir. Ankara Vilâyeti'nin sürgün kayıtlarında, 7 Dürzi'nin ismine uzun süre rastlanılamamasının sebeplerinden birisi burada aranmalıdır. Böylece buradan da mahkûmların ceza sürelerine ulaşamamıştır. Dürzilerin ceza süreleri belirtilmeden sürgüne yollanmaları sebebiyle mahkûmları ceza müddetlerine göre karşılaştırmak pek mümkün olmasa da şu soru sorulabilir: Ankara Vilâyeti'ne sürgün edilen Dürziler hangi nedenlerden dolayı ceza almışlardır? Bu sorular ve problemler, Dürzilerin memleketlerindeki aşiret ve dinî yapısı içindeki statülerine, yani kimliklerine dair bulgulara ulaşmada hareket noktası olarak düşünülebilir.

Menfası Ankara olarak tayin edilen Dürzilerden ilki, Şeka şeyhi Abbas Kalani bin Abbas'tır. Abbas Efendi'nin Havran'da ıslahat yapmak amacıyla vazifelendirilmiş kolorduya karşı silahlı mücadeleye katılan Şehbâ nahiyesinin yöneticisi eşkıya Yahya Amir ve beraberindeki Dürzilerle hareket ettiği, ayrıca “şekavetle melûf şüpheli güruhtan”, yani haydut/eşkıya topluluğuna mensubiyetinin icra edilen soruşturmayla anlaşıldığı belirtilmiştir. Faaliyetleriyle şüpheli ve sabıkalı şahıslar arasına girdiği ve hâlâ devam eden Havran ıslahatına zararı dokunabileceği için Havran'da kalmasının sakınca yaratabileceğine kanaat getirilmiştir. Bu gerekçeden dolayı da İdare-i Örfiyye kararnamesinin altıncı maddesinin ikinci fıkrasına göre, yaşadığı vilâyet dışında bir yere

sürgününe (mahall-i ahire tard ve teb'id) karar verilmiştir.⁵²⁴ 19 Mart 1911 tarihinde Havran Divan-ı Harb-i Örfiyye mahkemesince verilen bu karar, 10 Nisan'da padişah iradesiyle kesinleşmiştir.⁵²⁵ Abbas Efendi'nin şeyh olduğu metinlerde açıkça yazılmıştır. Havranlı Dürzi Ali bin Salih'in de Şeyh Abbas'la aynı sebeplerden dolayı sürgün edilmesi istenmiştir. Havran İdare-i Örfiyye'sinin 19 Mart 1911 tarihli kararıyla Salih Efendi'nin sürgüne yollanması talep edilmiş⁵²⁶ ve 13 Nisan'da çıkan iradeyle sürgünü onaylanmıştır.⁵²⁷ Salih Efendi'nin yaşadığı bölgede statüsünü gösteren herhangi bir unvana veya açıklamaya ne bu vesikada ne de diğer belgelerde yer verilmemiştir.

Menfası Ankara olacak iki isimde Hamud Şukayr ve Ali Ferhan'tır. Havran İdare-i Örfiyye Heyeti'nin 18 Mart 1911 tarihinde düzenlediği mazbataya göre, Şam'ın Kuneytır Kazası'ndaki Mecdel-i Şems nahiyesi ve Begana köyünde ikamet eden bu iki şahsın, devlet yetkililerinin silahları toplamak amacıyla mahallerine geldiklerinde ahaliye silahlarını teslim etmemeleri yönündeki fikirlerini telkin etmek için uğraştıkları ve devletin faaliyetlerini köylülere kötü göstermeye çalıştıkları ifade edilmiştir. Her ne kadar maddeten bir fiillerinin ortaya çıkmadığı söylenilmesine rağmen, şahısların 500 hanelik köylerinden sadece 64 silahın teslim edilmesinin haklarındaki haydutluğa (ahval-i şekâvet) ilişkin kanaatin ortaya çıkmasına yettiği belirtilmiştir. Ayrıca öteden beri silah kaçakçılığıyla tanınanlar (fesatçılar) arasında yer aldıklarının Divan-ı Harb tarafından yargılama neticesinde ortaya çıkarıldığı da eklenilmiştir. Bunlardan dolayı, hâlen ıslahat icra edilmekte olan bölgelerde kalmalarının sakınca yaratacağı beyan edilmiştir. Yine İdare-i Örfiyye kararnamesinin altıncı maddesinin ikinci fıkrasınca, farklı bir mahalle tard ve teb'id edilmelerine karar verilmiştir.⁵²⁸ 10 Nisan 1911 tarihli iradeyle, karar onaylanmıştır.⁵²⁹ Mecdel-i Şems nahiyesinde silah kaçakçılığı yapıldığına dair deliller varsa da Hamud ve Ali Efendi'nin onlar arasında yer aldıklarının kesin kanıtları mevcut değildir.⁵³⁰

⁵²⁴ BOA, İ. HB, 83/22, lef 2, 19 Mart 1911 (6 Mart 1327).

⁵²⁵ Aynı belge, 83/22, lef 5, 10 Nisan 1911 (28 Mart 1327).

⁵²⁶ BOA, İ. HB, 84/11, lef 2, 19 Mart 1911 (6 Mart 1327).

⁵²⁷ Aynı belge, lef 5, 13 Nisan 1911 (31 Mart 1327).

⁵²⁸ BOA, İ. HB, 83/31, lef 3, 18 Mart 1911 (5 Mart 1327). Bazı belgelerde ismi, Hamud bin Hasan Şukayr olarak geçmektedir. BOA, DH. SYS, 86/4, lef 2, 31 Mayıs 1911 (18 Mayıs 1327); DH. SYS, 60/3, lef 84, 8 Eylül 1912 (26 Ağustos 1328).

⁵²⁹ BOA, İ. HB, 83/31, lef 5, 10 Nisan 1911 (28 Mart 1327).

⁵³⁰ BOA, Y.A. HUS, 517/218, lef 2, 23 Ocak 1908 (10 Kanuni sani 1323); Özge Togral, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Limanlarında Kaçakçılık Faaliyetleri (Antalya, Alanya, Beyrut, Cebel-i Lübnan)", (Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s.129-130, 134.

Hamud Şukayr ve Ali Ferhan'ın sürgün edilmeleriyle ilgili üzerinde durulması gereken bazı hususlar vardır. İlgili kararda, “maddeten fiilleri tezahür etmemiş olsa da” ifadesiyle cürümlerinin gerçekleşmediğine değinilmiştir. Bahsedilen duyumlar hakkında muhtemelen onlara içeriden bilgi sağlayan muhbirleri aracılığıyla haberdar olmuşlardır. Anlaşıldığı kadarıyla, Osmanlı yetkililerinin ellerinde ispat için duyumlar haricinde somut delil ya yoktur ya da yeterli değildir. O halde neden bu kadar fazla sayıda zararlı girişimle itham edilmişler ve sürgünleriyle ne amaçlanmaktadır? Buradan hareketle, Ankara Vilâyeti'ne gönderilen iki menfi kimdir? sorusu tekrar gündeme gelmektedir. Mahkûmların, “merkumenin karyeleri müteneffizanından [sözü geçenler, ileri gelenler] olup” ifadeleriyle sözlü geçen etkili kişileri arasında yer aldıkları dile getirilmiştir. Mahkûmların Havran ıslahatını tehlikeye düşürebilecekleri, sürgün belgelerinin birçoğunda tekrar edildiği için, bir nevi kalıp ifade hâline gelmesine rağmen, yörenin sözü geçen (müteneffizan) ifadesi vesikalarda nadiren tekrar edilmiştir. Menfası Ankara olan bu iki hükümlü Suriye'deki Dürzi bölgesinin sıradan insanlarından (Dürzi kitleler üzerinde etkisiz) değildir. Bu sebeple de “bu gibi eşirranın [çok şerliler] ıslahat icra edilmekte olduğu bu havalide şu aralık sübutları salim olmayacağına”, yani bu şerli kişilerin Kuneytır Kazası'ndaki köylerinde ve civar yerleşimlerde çıkarabilecekleri sorunlardan (veya daha da arttırabilecekleri) endişe edildiği açıkça bildirilmiştir.

Ankara'ya sürülen bir başka isim de Havran Sancağı'ndan 40 yaşındaki İsmail bin Accac Amir'dir. Divan-ı Harb'in yaptığı incelemelere göre, Accac Amir'in haydutluğa (şekâvet) alışmış kötü (şerîr) şahıslar arasında yer aldığı ve Havran'da hâlen devam eden ıslahat için sakıncalı ve şüpheli görüldüğü vurgulanmıştır. İdare-i Örfiyye kararnamesinin altıncı maddesinin ikinci fıkrası gereğince, Suriye Vilâyeti haricindeki bir mevkiye sürgün edilmesi 19 Mart 1911'de sıkıyönetim mahkemesince oy birliğiyle kararlaştırılmıştır. Diğer hükümlülerde olduğu gibi, bu da 10 Nisan 1911 tarihli iradeyle onaylanmıştır.⁵³¹ İsmail Amir'in dinî veya sosyal mevkisini gösteren şeyh veya başka türden herhangi bir ifadeden bahsedilmemiştir. Amir soyadından anlaşıldığı kadarıyla, Havran'ın etkili isimlerinden Şehba nahiyesinin şeyhi ve Cebel-i Dürûz'daki isyanın yöneticilerinden Yahya Amir'le ailevi yakınlığının bulunabilme ihtimali vardır.⁵³² Eğer

⁵³¹ BOA, İ. HB, 83/25, lef 2, 19 Mart 1911 (6 Mart 1327); Aynı belge, lef 5, 10 Nisan 1911 (28 Mart 1327).

⁵³² İbnü'l-Hatib Sadettin, “*Dürzilere Dair*”, s.190-191; Umar, *Suriye*, s.177-178; BOA, İ. HB, 77/9, 10 Şubat 1911 (10 Safer 1329).

bu muhtemel ailevi akrabalık doğru kabul edildiği takdirde, İsmail Amir'in memleketindeki insanlar üzerindeki otoritesi sayesinde Havran ıslahatında ve isyanında devlete karşı ittifak kurulmasında etkili bir figür haline gelmektedir.

Sürgünlerin gönderileceği vilâyetlerin tespit edilmesinin ardından, Ankara'ya gidecek mahkûmlardan Yusuf el-Henavi bin Hemdan'ın da eşkıyalığa alışık (şekavetle melûf) olduğu için İdare-i Örfiyye kararnamesinin altıncı maddesinin ikinci fıkrasına göre, Suriye dışında bir mahalle (diyar-ı ahire) sürgün edilmesine oy birliğiyle karar kılınmıştır.⁵³³ Yedinci menfi de Cebel-i Dürûz'da yaşayan Esad bin Faris el-Acemî'dir. Onun da "şekavetle meluf" olduğu ifade edilmiştir.⁵³⁴ Memleketindeki sosyal statüsünü ait herhangi bir veri paylaşmamıştır. Hemen hemen aynı ifadelerin tekrar edilmesiyle yazılmış sürgün kararlarında, genelde menfinin ismi ile köyünün adı dışındaki birçok ibare diğer belgelerde aynı biçimde tekrarlanmıştır. Özetle, Ankara'ya sürgüne yollanmış Dürzilerin birçoğu hem memleketlerinin nüfuzlu şahsiyetleri hem de Osmanlı idarecileri ile zamanında husumet yaşamış kişilerdir.

4.2.3. Sürgünlerin Ankara'ya Getirilme Süreci

Menfilerin sayıları ve sürgüne gidecekleri vilâyetlerin tespitinin sonra, sıra yaşayacakları mahallere taşınmalarına gelmiştir. Mahkûmlar için ilk ciddi sorunlar da bu aşamada başlamıştır. Suriye Havran'dan Sivas Vilâyeti'ne sevk edilecek mahkûmların önce İstanbul'a oradan da Samsun'a yollanacakları ifade edilmiştir. Fakat Dürzilerin Samsun'daki hastalık sebebiyle İstanbul'da geçici süreliğine hapsedilmişlerdir. Menfilerden Mecdel-i Şemslî iki kişi konuyla ilgili verdikleri dilekçe de hasta olmalarından dolayı menfalarının Ankara ve Konya vilâyetlerinden birisine değiştirilmesi yönünde talepte bulunmuşlardır.⁵³⁵ Hangi hastalığın kastedildiğine yer verilmemişse de anlaşılması gereken kolera salgınıdır. Samsun'a uğrayan vapurlar koleradan dolayı yolcu

⁵³³ BOA, BEO, 3882/291090, 16 Nisan 1911 (3 Nisan 1327).

⁵³⁴ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 2, 31 Mayıs 1911 (18 Mayıs 1327).

⁵³⁵ Aynı belge, lef 21, 12 Haziran 1911 (30 Mayıs 1327); BOA, BEO, 3904/292751, 13 Haziran 1911 (31 Mayıs 1327). Bu iki belgede, "Sivas'a sevk olunmak üzere buraya gönderilmişler ise de Samsun'daki hastalık münasebetiyle muvakkaten hapisane-i umumiyyede alıkonulduklarından..." ifadelerine yer verilmiştir. Metindeki, "buraya"nın neresi olduğuna açıklık getirilmemiştir. Sadece, bir belge de (BOA, DH. SYS, 86/4, lef 22, 15 Haziran 1911), "Sivas'a sevk olunmak üzere Dersaadet'e gönderilmişler ise de Samsun'daki hastalık münasebetiyle..." ibaresinden hem buraya ile kastedilenin hem de getirildikleri mahallin İstanbul olduğunu, yani Suriye'den İstanbul'a getirildikleri anlaşılmaktadır.

sevkiyatı yapmamaktaydılar. Özellikle Sivas'tan Samsun'a yapılan insani hareketlilik salgının süresinin uzamasına sebebiyet vermiştir.⁵³⁶ 12 Haziran'da Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e ve 13 Haziran'da Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazılar sonucunda, menfa değişikliğiyle ilgili bürokratik süreç 15 Haziran'da tamamlanmıştır. Böylece Sivas'a gitmesi planlanan Dürzi menfilerin Ankara ve Konya'ya gönderilmeleri kabul edilmiştir. Dürzilerin başkent İstanbul'da bulundukları süre boyunca, İstanbul Polis Müdüriyeti'nin sorumluluğu altına verilmişlerdir.⁵³⁷

Kolera salgınının yol açtığı vilâyet değişikliğiyle, diğer vesikalarda ifade edilmeyen bir bilgi de böylece ortaya çıkmıştır. Dürzi sürgünlerin hangi güzergâh üzerinden nakillerinin icra edileceğidir. Sürgünler Havran'dan İstanbul'a getirilmişler, Samsun'daki koleradan dolayı oraya gönderilemeyecekleri anlaşılınca başkentte geçici süreliğine hapishane de muhafaza altına alınmışlardır. Eğer kolera ulaşım planlarını değiştirmeseydi, Havran'dan İstanbul'a oradan Samsun'a ardından da menfaları Sivas'a güzergâhını takip etmeleri gerekiyordu. Gidiş rotası harita üzerinde düşünüldüğünde, ulaşım deniz yoluyla yapılmıştır. Kısacası, zaman ve güvenlik açısından en uygun taşımacılık türü olan deniz tercih edilmiştir. Ankara'ya sürülmüş Dürzilerin önce Havran'dan İstanbul'a deniz ulaşımı kullanılarak getirildikleri hakkında elde herhangi bir veri yoksa da aynı sürecin onlar içinde takip edildiği yüksek bir ihtimaldir.

Artık Ankara'da ikamet etmeye başlayan Dürzilerin, vilâyetin hangi bölgelerinde iskân edildiği ve şehirdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli malumata yer verilmemiştir. Dürzi sürgünlerin gönderilmelerinin üzerinden fazla zaman geçmeden Ankara ve sair vilâyetlerden firarlar başlamıştır. 1896-1900 aralığında Ankara ve Anadolu'nun farklı vilâyetlerdeki sürgünlerin sorumluluğunu üstlenmiş valiler, Suriye Valisi Nazım Paşa ve Cebel-i Dürûz Tahkik Heyeti arasında uzun yazışmalara konu olmuş (ağırlıklı olarak da Nazım Paşa'nın vilâyetlerin tedbirsiz davrandıklarına dair tutumu) sorunlar tekrar gündeme gelmeye başlamıştır. Havran Kolordu Kumandanı Sami Paşa'nın 8 Eylül 1911 tarihli telgrafına göre, Konya Vilâyeti ve Beyrut Kışlası'nda bulunan sürgünlerden bazılarının firar ettiklerinin mahallerince bildirildiği ifade

⁵³⁶ İsmail Yaşayanlar, "*Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*", (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), s.84-89.

⁵³⁷ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 22, 15 Haziran 1911 (2 Haziran 1327).

edilmiştir. Sami Paşa, diğer bölgelerdeki Dürzi sürgünlerin de muhakkak böyle firar girişimlerine kalkışacaklarını ve sürgünlerin ikamet ettikleri mahallerin idarecilerince kaçmaların engellenmesi için tedbirlerde kusur edilmemesi gerektiği uyarısı Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵³⁸ Yani sürgünlerin sorumluluğu artık vilâyetlere geçtiğinden dolayı önlemlerde dikkatli davranmaları istenilmiştir. Harbiye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, vilâyetlere gerekli tebliğatin “ser’îan”, yani acele olarak gönderilmesi gerektiği notu düşülmüştür.⁵³⁹ Belgelerde ne firar eden Dürzi sürgünlerin isimleri ne de hangi vilâyetlere uyarı yapılacağına yönelik olarak herhangi bir bilgi verilmemiştir. Dürzi sürgünlerin ağırlıkta olduğu Ankara, Konya ve Kastamonu’ya Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti aracılığıyla 21 Eylül’de bahsedilen uyarılar yapılmıştır.⁵⁴⁰ Ankara’da firar girişimleri yaşandığını gösteren kanıtlara rastlanılmaması ve önlemler konusunda şehre özel bir vurgunun yapılmaması, menfilerin yerlerinde hâlâ ikamet ettikleri olarak da yorumlanabilir.

Dürzi sürgünlerin Ankara’ya gönderilmelerinin üzerinden yaklaşık beş ay gibi kısa bir zaman geçmesine rağmen, bazı menfilerin tahliye edilmesine karar verilmiştir. Esad, Hamud ve Ali Ferhan adlı kişilerin cezalarının sonlandırıldığı bilgisi 12 Kasım 1911’de Ankara’ya iletilmiştir.⁵⁴¹ Hangi sebeple affedildikleri ve vilâyette kalan diğer dört menfinin neden bunlar arasında yer almadığı hakkında bir izah yoktur. Böylece Dürzi’nin mahkûmiyetinin sonlandırılmasıyla Ankara’da sadece 4 menfi kalmıştır.

Sürgünlerin Ankara’da nasıl bir yaşamlarını nasıl devam ettiklerine dair bilgilere rastlanılmamıştır. Fakat Dürzilerin vilâyette kaldıkları süre arttıkça, mekâna ne derece de uyum veya uyumsuzluk sağladıkları daha belirgin hâle gelmektedir. Ankara Vilâyeti Polis Müdüriyeti’nin, Ankara Vilâyeti’ne 7 Kasım 1911 tarihindeki yazısına göre, İsmail Amir’in geçimini sağlamasına imkân vermeyen hastalıklı bir bünyeye (alil-i vücud) sahip olmasından dolayı korumaya muhtaç halde bulunduğu ve affını talep ettiği bildirilmiştir. İsmail Amir’in sunacağı doktor raporuyla durumunun kanıtlanacağı ve ardından

⁵³⁸ BOA, DH. EUM. THR, 106/56, lef 1, 8 Eylül 1911 (26 Ağustos 1327).

⁵³⁹ Aynı belge, lef 2, 11 Eylül 1911 (29 Ağustos 1327).

⁵⁴⁰ Aynı belge, lef 3, 21 Eylül 1911 (8 Eylül 1327). Bu belge, büyük oranda zarar görmüştür.

⁵⁴¹ BOA, DH. SYS, 60/3, lef 6, 12 Kasım 1911 (30 Teşrin-i evvel 1327); BOA, DH. EUM. EMN, 1/56, lef 1, 12 Kasım 1911 (30 Teşrin-i evvel 1327). Anlaşıldığına göre, üç menfinin tahliye edildikleri bilgisi Ankara Vilâyeti’ne telgrafla bildirilmeden önce haber alınmıştır. Aynı belge, lef 9, 7 Kasım 1911 (25 Teşrin-i evvel 1327).

gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir.⁵⁴² Harbiye Nezareti, Ankara ve Konya vilâyetlerine sevk edilmiş olan bazı Dürzi sürgünlerin affedilmeleri hatırlatılmış ve gerekli işlemlerin İsmail Amir içinde yerine getirilmesi istenilmiştir.⁵⁴³ 7 Aralık'ta gelen cevabi yazıda, İsmail Amir'in mahkûmiyet sebeplerinin Dâhiliye Nezareti tarafından bildirilmesinin ardından bir değerlendirme yapılacağı bilgisi iletilmiştir.⁵⁴⁴ İsmail Amir'in bünyesinin sürgünde yaşamaya elverişli olmadığını gerekçesiyle talep edilen af kabul edilmemiştir. Vilâyette kalmasına engel olacak hastalık veya sakatlığın ne olduğuna ilişkin ayrıntılara girilmemiştir.

İsmail Amir'in belgeleri arasında söylediklerini kanıtlayabilecek doktor raporun olmaması, affın reddedilmesindeki temel nedenlerden birisidir. Çünkü sürgünlerin, ikamet mahallerinde kalmalarının sağlık sorunlarına sebebiyet verdiği veya bu durumlarını daha da arttırdığı yönündeki ifadeler kanıtlanmadığı takdirde birer bahane olarak algılanmışlardır. Hemen hemen bütün sürgünler vilâyetin iklimine alışamadıklarından dolayı ya serbest kalmayı ya da farklı bir şehre gönderilmeyi talep etmişlerdir. Ayrıca İsmail Amir'in neden serbest kalan sürgünler arasında yer almadığı bilinmese de bu süreçte akılda tutulmalıdır.

9 Ocak 1912 tarihine gelindiğinde, İsmail Amir'in bağışlanma talebinin reddedilmenin arkasındaki sebepler ortaya çıkmaya başlamıştır. İsmail Amir'in “şekavetle melûf”, yani eşkıyalığı huy edinmiş olmasından dolayı İdare-i Örfiyye kararnamesinin altıncı maddesinin ikinci fıkrasına istinaden, memleketi Suriye'den sürgün edilmiştir. Ayrıca Cebel-i Dürûz ve Kerek hadiselerinden mahkûm olanların adının kaydedildiği defterde isminin tespit edildiğinin üzerinde durulmuştur.⁵⁴⁵ Menfinin suçu “şekavetle meluf” tabiriyle ifade kullanılmıştır. Şekavet/eşkıya kelimesinin sadece soygun yapan ve zorla para gasp eden anlamına geldiği zannedilmemelidir. Bu ifade Havran'da devlete karşı ayaklanarak fiili mücadeleye giren Dürziler içinde kullanılmaktadır.⁵⁴⁶

⁵⁴² BOA, BEO, 3990/299221, lef 2, 7 Kasım 1911 (25 Teşrin-i evvel 1327).

⁵⁴³ BOA, BEO, 3973/297917, lef 2, 30 Kasım 1911 (17 Teşrin-i sani 1327).

⁵⁴⁴ Aynı belge, lef 1, 7 Aralık 1911 (24 Teşrin-i sani 1327).

⁵⁴⁵ BOA, BEO, 3990/299221, lef 4, 9 Ocak 1912 (27 Kânun-ı evvel 1327); BOA, DH. SYS, 60/3, lef 12, 9 Ocak 1912 (27 Kânun-ı evvel 1327).

⁵⁴⁶ “...mukavemet etmekte bulunan eşkıya-i Dürûz ile birlikte müsademe de [silahlı çatışma] bulunmak üzere Şehbâ [nahiye] reisi Yahya Amir...”. BOA, İ. HB, 83/22, lef 2, 19 Mart 1911 (6 Mart 1327). 1896 Havran İsyanı'nda sürgün cezası alarak Ankara'ya gönderilmiş Dürzilerin suçlarını gösteren kayıtlarda,

Divan-ı Harb-i Örflerin kararıyla muhtelif vilâyetlere sürülmüş kişilerle ilgili yeni gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 7 Aralık 1911 tarihli Meclis-i Vükela kararında, Adana, Halep, Havran ve Irak'taki Divan-ı Harb-i Örfler ile İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfi tarafından mahkûm edilmiş olanların bir kısmının affedilmeleri gündeme gelmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin 22 Kasım tarihli tezkeresi, hangi mahkûmların hakkında affın lazım gelebileceğinin önce Harbiye, Dâhiliye, Adliye ve Evkaf nazırlarınca belirlenecek bir encümenle inceleneceğini ve sürgünlerden istenilen evrakları ilgili komisyona teslim etmeleri kararlaştırılmıştır.⁵⁴⁷ Ayrıca sürgünlerin affına yönelik olarak Havran'daki Dürzilerin yakınlarının da adımlar atılmıştır. Havranlı 111 Dürzi'nin imzasını taşıyan 17 Aralık tarihli 1911 tarihli ortak dilekçede, sürgünde ve hapishanelerde bulunan kişilerin çocuklarının ve eşlerinin perişan bir halde kaldıklarını ve ailelerin mağduriyetlerin bitirilmesi için mahkûmların affedilmesini istirham etmişlerdir.⁵⁴⁸ Anlaşılabacağı gibi, gerek menfiler gerekse de yakınları ellerindeki imkânları kullanarak cezaların bir an önce sonlandırılması adına ellerinden geleni yapmışlardır.

Dâhiliye Nezareti 20 Ocak 1912'de Ankara, Kastamonu, Konya, Sivas vilâyetleri ile Bolu Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta, Havran Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla bölgelerinde kaç mahkûmun bulunduğunu ve hangilerinin yardıma muhtaç olduğunun serî'an, yani acilen bildirilmesini istemiştir.⁵⁴⁹ Ankara Valisi Reşid Paşa tarafından 22 Ocak'taki cevabi yazıda, Ankara'da 3 Dürzi sürgünün ikamet ettiği ve hepsinin yardıma ihtiyacının olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁰ Dürzi menfilerin toplamına ilişkin açıklaması gereken bir durum ortaya çıkmaktadır. Ankara'ya gönderilecek Dürzi sürgünlere ait listede 6 kişinin ismi kaydedilmiş, fakat sonradan 1 kişinin de (İsmail Accac bin Amir) bunlara eklenmesiyle toplam sayı 7'ye ulaşmıştır. İsmail Amir adlı sürgünün, 6 kişilik listede ismi yer almasa da tespitlerimiz sonucunda onun Ankara'daki varlığı anlaşılmıştır. Bunlardan 3 tanesi serbest bırakılmış, geriye ise 4 Dürzi sürgün kalmıştır. Fakat Ankara

menfilerin çoğu için, "eşkıya" tabiri kullanılmıştır. Sürgünler arasında Havran'daki etkili ailelerinin üyeleri ile dinî otoriteler dahi vardır. BOA, BEO, 889/66652, lef 12, 29 Kasım 1896 (17 Teşrin-i sani 1312).

⁵⁴⁷ BOA, MV, 159/89, 7 Aralık 1911 (24 Teşrin-i sani 1327).

⁵⁴⁸ BOA, DH. SYS, 60/3, lef 24, 17 Aralık 1911 (4 Kânun-ı evvel 1327); Aynı belge, lef 22, 19 Aralık 1911 (6 Kânun-ı evvel 1327). Arapça olarak yazılmış bu belgenin asıl nüshasında 4 Kânun-ı evvel 1327 tarihi yer almaktayken, Osmanlı Türkçesi'ne ait tercümesinde ise, 6 Kânun-ı evvel 1327 tarihinde kaleme alındığı ifade edilmiştir. Burada, belgenin tercümesinden yararlanılmasına rağmen, tarih olarak Arapça dilekçenin tarihi tercih edilmiştir.

⁵⁴⁹ BOA, DH. SYS, 86/4, lef 46, 20 Ocak 1912 (7 Kânun-ı sani 1327).

⁵⁵⁰ Aynı belge, lef 63, 22 Ocak 1912 (9 Kânun-ı evvel 1327).

tarafından 3 Dürzi'nin yaşadığı bilgisi paylaşılmıştır. 6 Dürzi menfiyi kapsayan listedeki 3 kişi sonradan bağışlanarak memleketlerine gönderilmişlerdir. Yani geriye 3 sürgün kalmıştır. Sadece 6 sürgünü ihtiva eden listeye göre hesap doğrudur. Anlaşıldığına göre, ya Ankara Vilâyeti sürgünlerin sayısını karıştırmakta ya da sonradan Dürzi sayısında sonradan bir değişikliğe gidilmiştir. Muhtemel değişikliğin yapıldığını gösteren herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır.

II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi, bu tarihlerde de vilâyetlerden sürgünlerin isimleri, vilâyetçe ne kadar yevmiye ödendiği ve başka ayrıntıların Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenilmektedir. Dâhiliye Nezareti'nce Ankara Vilâyeti'ne 1 Mayıs 1912 tarihinde böyle bir yazı gönderilmiştir.⁵⁵¹ Böylece vilâyetlerden alınan yeni malumatlarla sürgünlerin kayıtları güncellenmektedir.

Yaklaşık beş aylık bir süre içinde, Ankara'da herhangi olumlu veya olumsuz bir faaliyetlerine rastlanılmayan Dürzi menfilerin vilâyetteki durumları hep aynı sükûnette gitmemiştir. Ankara Valisi Reşid Paşa, 1 Haziran 1912 tarihinde, menfilerden Abbas (Abbas Kalani bin Abbas), İsmail (İsmail Accac bin Amir) ve Yusuf'un (Yusuf el-Hanevi bin Hemdan) vilâyetten firar ettiklerinin polis tahkikatı sonucunda anlaşıldığını bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti'ne gelen haber, 3 Haziran'da Suriye Vilâyeti'ne yazılmıştır. Dâhiliye Nezareti, 3 kaçağın o civarda görüldükleri takdirde, hemen tevkif edilmeleri gerektiğini iletmiştir.⁵⁵² Sürgünlerin hep birlikte mi veya tek tek mi kaçtıklarına değinilmese de muhtemelen üçü tanesi de beraber firar etmişlerdir. Böylece Havran İsyan sebebiyle Ankara'ya gönderilmiş olan 7 Dürzi'nin 6 tanesi vilâyetten ayrılmıştır.

Üç Dürzi'nin 1 Haziran'da Ankara'dan firar ettikleri rapor edilmesine rağmen, muhtemelen Mayıs ayı içerisinde firar etmiş olan üç Dürzi'nin akıbeti hakkında uzun süre herhangi bir bilgi yoktur. Fakat Ankara Polis Müdüriyeti'nin 4 Kasım 1914 tarihinde, yani firarlarından yaklaşık iki buçuk yıl sonra düzenlenmiş sürgün listesinde kaçakların isimlerine yer verilmiştir. Bu listede Havranlı Abbas, Havranlı Yusuf ve Havranlı İsmail adıyla kaydedilmişlerdir. Hepsinin sürgün edilme sebebi, "Cebel-i Dürûz eşkiyasından

⁵⁵¹ BOA, DH. SYS, 54/2, lef 4, 1 Mayıs 1312 (18 Nisan 1328). Sürgünlere dair, hangi bilgilerin kaydedildiği için bkz. BOA, DH. SYS, 54/2, lef 3, 7 Şubat 1911 (25 Kânun-ı sani 1326).

⁵⁵² BOA, DH. SYS, 86/4, lef 91, 1 Haziran 1912 (19 Mayıs 1328); Aynı belge, lef 90, 3 Haziran 1912 (21 Mayıs 1328).

olup” ifadesiyle açıklanmıştır. Ankara’da kaçmalarına rağmen, sonrasında affedildikleri ait bir açıklama da ilave edilmiştir.⁵⁵³ Yani menfiler, şehirden firarlarından bir süre sonra yakalanmışlardır. Ne zaman ve nasıl yakalandıklarına ilişkin ayrıntılara değinilmemiştir. Konuya zamansal açıdan bakıldığında; sürgünlerin firar ettiğini malumatı 1 Haziran 1912’de Ankara valisince Dâhiliye Nezareti’ne bildirilmiş, Ocak 1913 ortalarında Havran ve Kerek meselesinden dolayı sürgüne yollanmış Dürziler affedilmiş ve 4 Kasım 1914 tarihli Ankara sürgün kayıtlarında üç menfinin ismi yazılıdır. Anlaşıldığına göre de üç sürgün Ocak 1913’teki genel Dürzi mahkûmların affından sonra Ankara’da kalmaya devam etmişlerdir.

4.2.4. Ankara Vilâyeti’nde Polisler ve Sürgünlerin Teftişi

Sürgünlerin teftişi, güvenliği ve firarlarının engellenmesi vilâyet polisinin sorumluluğuna verilmiştir. Bu nedenle Ankara’daki menfilerin firarlarında vilâyet polis teşkilatının da payı olduğu yadsınamaz. Öncelikle konunun anlaşılması için Ankara’daki polisliğin durumunu incelemek gerekmektedir. 1911/1912 (H/R?1327) senesinde Ankara’daki polis miktarına bakıldığında 1 polis müdürü, 3 ikinci komiser, 9 üçüncü komiser, 15 komiser muavini ve 90 tane de polis memuru olmak üzere toplamda 118 kişi polis kadrosunda görev yapmaktadır. Birinci komiserlik kadrosunda boşluk vardır. Aynı tarihlerde, ülkenin tamamında farklı rütbelerden 6655 polis çalışmaktadır.⁵⁵⁴

Peki Ankara’daki polis sayısı ihtiyacı karşılama da ne derecede yeterlidir? Şehirde polislerle ilgili ne gibi sorunlar vardır? Kısacası Ankara’nın insani yetersizliklerinin firarlara nasıl bir etkisi olmuştur? Dürzi menfilerin vilâyete henüz gelmedikleri 19 Şubat 1911 tarihinde Ankara Valisi Ali Münif [Yeğenağa] Bey, şehirdeki polis miktarının yetersizliğini ve bunun ortaya çıkardığı sorunları bir yazıyla Dâhiliye Nezareti’ne bildirmiştir. Ali Münif Bey, vilâyetin nüfusunun hayli arttığını ve bu yüzden şehre bağlı

⁵⁵³ BOA, DH. EUM. MTK, 56/7, 4 Kasım 1914 (22 Teşrin-i evvel 1330). Ankara hapisanelerinin 1913-1914 yıllarındaki durumu için bkz: Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2019, s.135-152.

⁵⁵⁴ BOA, DH. EUM. MH, 31/79, 21 Aralık 1911 (29 Zilhicce 1329). Belgede sadece, “1327 senesi” yazmaktadır. Vesikadaki 29 Zilhicce 1329 tarihi, Osmanlı arşiv personeli tarafından verilmiştir. Listede, Ankara’da polis memurlarının toplamının 117 olduğu belirtilmişse de asıl mevcut 118’dir. Dürzi sürgünlerin bulunduğu Kastamonu’da 105 polis ve Konya’da ise 124 polis görev yapmaktadır. Ankara Valisi Tevfik Paşa’nın 10 Nisan 1909 senesinde verdiği sayıya göre, vilâyette çeşitli unvanlarda 69 polis görevlidir. BOA, ZB, 157/144, 10 Nisan 1909 (28 Mart 1325).

mahallerden polis sayısının arttırılmasına yönelik müracaatların geldiğini ifade etmiştir. Ayrıca vali, hiç olmazsa elli polis memurunun kadroya dâhil edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.⁵⁵⁵ Ankara Vali Vekili’de 18 Nisan 1911 tarihli yazısında, vilâyet merkezî için 10 süvari polis memuru ihtiyacının karşılanması gerektiğini Emniyet Umum Müdürlüğü’ne iletmiştir.⁵⁵⁶ Ankara Vilâyeti polis kadrosuna ait tarihsiz ama 1911-1912 aralığına tekabül eden bir vesikaya göre, 1 ikinci komiser, 1 üçüncü komiser, 2 muavin ve 1 tane de süvari polis memuru açığı vardır.⁵⁵⁷ Ankara Vilâyeti en az boş kadroya sahip şehirler arasında yer alsa da sorunların sadece sayı yönünden olduğu zannedilmemelidir.

Üç menfinin firar etmeden önce vilâyetin neresinde iskân edildikleri hakkında bilgi verilmediği için Ankara’nın sancaklarındaki polisliğin durumuna da değinmek yerinde olacaktır. Zaten Ankara’daki polis teşkilatının sıkıntıları, vilâyet merkeziyle sınırlı da değildir. Kayseri Mutasarrıflığı, 6 Nisan 1911 tarihli yazısında, sancak nüfusunun artması sebebiyle adî vukuatların sıklaştığını ve gerekli durumlarda bunları çözmek için haricî polislerin vazifelendirildiğini söylemiştir. Asıl sorunlardan birisi de burada başlamaktadır. Mutasarrıf, inceleme yapmak için görevlendirilmiş polisler ödenek yokluğu yüzünden yol ücretinin (harcırah) istenilen miktarda ödenemediğinden yakınmıştır. Böylece lüzumlu işler ertelenebilmekte, suçlular için kanun hükümleri tamamıyla uygulanamamakta ve yolsuzluklara uygun zeminin açıldığının altını çizmiştir. Mutasarrıf, Kayseri polis kadrosuna hiç olmazsa iki nefer süvarinin daha alınması talebinde bulunmuştur.⁵⁵⁸ 1909 yılında kısa bir süre Ankara valisi görevinde bulunmuş olan Mehmet Tevfik [Biren] Bey’de güvenlik konusunda aynı sorunları çözmek amacıyla uğraştığını, fakat Harcırah Nizamnamesi’nin görevli memurlara öngördüğü ücretin yeterli gelmediği için böyle sorunların ortaya çıktığını belirtmiştir. Mehmet Tevfik Bey, kendisinin de vilâyette genel anlamda başarı sağlayamadığını ifade etmiştir.⁵⁵⁹ Polislerin, halktan harcırah ücreti talep etme sorununun kökeni yeni değildir.

Ankara’da vilâyet mektupçuluğu ve başka memurluklarda 11 yıl görev yapmış olan Mustafa Rükneddin Efendi, 1894 tarihinde yazdığı raporda, memurların halktan yol

⁵⁵⁵ BOA, DH. EUM. MH, 242/76, lef 2, 19 Şubat 1911 (6 Şubat 1326); BOA, DH. İD, 67/14, 25 Şubat 1911 (12 Şubat 1326).

⁵⁵⁶ BOA, DH. EUM. MH, 27/152, lef 1, 18 Nisan 1911 (5 Nisan 1327).

⁵⁵⁷ BOA, DH. EUM. MEM, 123/39, 9 Aralık 1912 (29 Zilhicce 1330). Belgede herhangi bir tarih yoktur, belirtilen tarih arşiv personeli tarafından verilmiştir.

⁵⁵⁸ BOA, DH. EUM. MH, 27/152, lef 2, 6 Nisan 1911 (24 Mart 1327).

⁵⁵⁹ Biren, *Hatırat*, II, s.23-25, 57.

ücreti almalarını gündeme getirmiştir. Bu sorun hakkında gerekli adımlar atıldığı halde başarı sağlanamadığını da vurgulamıştır. Ayrıca Ankara'daki adliye, zabıta ve mülkiye memurlarının ahvallerini kontrol etmek amacıyla seyyar memurların görevlendirilmesini tavsiye etmiştir.⁵⁶⁰ 1913 senesinde dahi, Ankara'nın idari sınırları içerisinde hem polis sayısında hem de polis teşkilatında diğer unsurlarında eksiklikler hayli fazladır.⁵⁶¹ Ankara'daki polis miktarındaki eksiklikler beraberinde birçok problemi getirmiştir. Ankara Vilâyet merkezinin ve sancaklarının nüfusunun gittikçe artmaya başlaması suç vakalarının yükselmesini beraberinde getirmiştir. Şehirdeki polislerin miktarı ihtiyacı karşılamada yetersiz kaldığı durumlarda farklı mahallerden geçici görevle polisler vazifelendirilmiştir. Harcırâh Nizamnamesi'nce polislere yeterli miktarda yol ücreti tahsis edilmesi gerektiği halde, bütçe yetersizlikleri memurlara istenilen tutarların ödenmesinde sıkıntılara sebep olmuştur. Başkent bürokrasi tarafından çıkarılan kanunlardaki aksaklıklar memurları ve halkı etkilemiştir. Polis mevcudunun yetersizliğinin birçok alanda yansımaları meydana gelmiştir.

Ankara Vilâyet merkezî ile vilâyetin sancaklarında işlenmiş suçlarla ilgili inceleyebildiğimiz hem belgeler hem de şer'iyye sicillerinde Dürzi sürgünlerin ikamet ettikleri sürede herhangi bir vukuata karıştıklarına dair bir bulguya rastlanılamamıştır.⁵⁶² Şehirdeki tek adli faaliyetleri firar etmeleridir.

⁵⁶⁰ BOA, Y. PRK. UM, 30/9, 10 Haziran 1894 (29 Mayıs 1310).

⁵⁶¹ BOA, DH. EUM. MTK, 2/34, lef 2,3, 4, 5, 21 Haziran 1913 (8 Haziran 1329). 3 Nisan 1920 tarihine gelindiğinde, Ankara Vilâyeti'nin Kayseri Sancağı haricinde, 331 polis görev yapıyordu. BOA, DH. EUM. MH, 260/65, lef 3, s.4, 3 Nisan 1920 (3 Nisan 1336). Kayseri Sancağı'nda ise, farklı kadrolardan 157 polis mevcuttur. Aynı belge, lef 3, s.8, 3 Nisan 1920 (3 Nisan 1336).

⁵⁶² Dürzi sürgünlerin Ankara Vilâyeti'nin hangi mahallerine yerleştirildikleri anlaşılamadığından dolayı, bu tarih aralığına ait adli kayıtlar ve şer'iyye sicilleri incelenmiştir. BOA, DH. EUM. EMN, 107/20; BOA, DH. EUM.ECB, 34/4; BOA, DH. EUM. EMN, 6/19; BOA, DH. EUM. EMN, 92/99; BOA, DH. EUM. EMN, 10/12; BOA, DH. EUM. EMN, 9/4; BOA, DH. EUM. EMN, 7/20; BOA, DH. EUM. EMN, 17/6; BOA, DH. EUM. EMN, 19/13; BOA, DH. EUM. EMN, 21/3; BOA, DH. EUM. EMN, 98/23; BOA, DH. EUM. EMN, 98/36; BOA, DH. EUM. EMN, 22/12; BOA, DH. EUM. EMN, 21/21; BOA, DH. EUM. EMN, 22/5; BOA, DH. EUM. EMN, 22/6; BOA, DH. EUM. EMN, 22/11; BOA, DH. EUM. EMN, 98/27; BOA, DH. EUM. EMN, 31/33; BOA, DH. EUM. EMN, 97/34; Gülay Taşoluk, "40 Numaralı H. 1327-1329/M. 1909-1911 Tarihli Sivrihisar Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Tahlili", (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018); Çetin Atalay, "24 Numaralı Kırşehir Şer'iyye Sicili (H. 1328-1332) (M. 1910-1914) (R. 1326-1329) Transkripsiyon ve Değerlendirme", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Mehmet Fatih Karadağ, "37 Numaralı Develi Şeri'yye Sicili (H. 1329-1332/M. 1911-1914) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006); Zülfiye Karaca, "23 Numaralı Kırşehir Şer'iyye Sicili'nin (M. 16.04-24.8.1912) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007); Cemaleddin Serin, "23 Numaralı Kırşehir Şer'iyye Sicili'nin (H. 1328?-1330-M. 1910?-1912) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012); Oğuzhan Emekli, "420 Numaralı Ankara Şer'iyye

4.2.5. Dürzilerin Affı

Dürzi sürgünlerin affedilmeleri önce Suriye Valisi Hasan Nazım Paşa'nın 8 Temmuz 1912 tarihli yazısıyla gündeme gelmiştir. Vali, Havran ve Kerek ayaklanmalarından dolayı hüküm giymiş mahkûmların affedilmesi veya cezalarında hafifletilmeye gidilmesini gündeme getirmiştir. Cezalı Dürzilerin tamamının affedilmesine yönelik adımlar atılmamış, durumları tekrar incelenecekler için bazı kıstaslar belirlenmiştir. Örneğin, cezalılardan firar etmiş kişiler değerlendirilmeye alınmamıştır.⁵⁶³ Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Suriye Valiliği'nden mahkûmların cezalarında indirim yapılmasının ve bir kısmının ise tamamen affedilmelerinin Suriye'de ne gibi tesir meydana getirebileceğinin serî'an, yani acilen bildirilmesini istemiştir.⁵⁶⁴ Dâhiliye Nezareti ile Suriye Vilâyeti arasındaki yazışmaların tamamlanmasının ardından 16 Ocak 1913 tarihli Meclis-i Vükela kararıyla, Havran Divan-ı Harb-i Örfî'since mahkûm edilmiş olanların affedilmeleri kararlaştırılmıştır.⁵⁶⁵ 18 Ocak'ta tarihli iradeyle, Leca Şeyhi Sadeddin hariç olmak üzere sürgün, kalebend, prangabent ve kürek cezası almış 252 mahkûmun serbest bırakılması kesinleşmiştir.⁵⁶⁶ Ankara Vilâyeti'ne sürgün edilmiş sürgünler de af kapsamında bulundukları için onlarında menfilikleri de artık tamamlanmıştır.

1896 Havran Dürzi İsyanı ile 1910 Havran ve Kerek Dürzi İsyanı'nın cezalıları hakkında birtakım hususlar üzerinde durmak gerekir. İlk ayaklanmanın sürgünleri 1900 ve ikincisinin ise 1913 tarihinde bağışlanmışlardır. İki affedilme kararında da önce mahkûmların Suriye Vilâyeti'ne geldikleri takdirde ne tür durumların ortaya çıkabileceğine yönelik araştırma yapılması istenilmiştir. Gelen cevabın ardından gerekli işlemler başlatılmıştır. Bu anlamda bürokratik sürecin işleyişi, II. Abdülhamid ile sonrası dönemde bazı benzerliklere sahiptir. Hem II. Abdülhamid'in başkâtipliği (1894-1908)

Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1331-1335-M. 1913-1917)", (Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020). II. Meşrutiyet döneminde Ankara Vilâyeti'nde işlenen suçlar hakkında ayrıntı için bkz: Arcimet Sarıay, "II. Meşrutiyet Döneminde Ankara Vilâyeti'nde Asayiş, Suç ve Ceza", (Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

⁵⁶³ BOA, DH. SYS, 60/3, lef 102, 8 Nisan 1912 (25 Haziran 1328).

⁵⁶⁴ Aynı belge, lef 69, 25 Aralık 1912 (12 Kânun-ı evvel 1328). Suriye Valisi Nazım Paşa, 28 Aralık'ta cevabını, Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Aynı belge, lef 71, 28 Aralık 1912 (15 Kânun-ı evvel 1328).

⁵⁶⁵ BOA, İ. MMS, 157/14, lef 1, 16 Ocak 1913 (3 Kanun-i sani 1328); BOA, MV, 229/17, t.y.

⁵⁶⁶ BOA, İ. MMS, 157/14, lef 44, 18 Ocak 1913 (5 Kanun-i sani 1328). Cezalıların adları ile suçlarını gösteren liste için bkz. Aynı belge, lef 4, 8 Eylül 1912 (26 Ağustos 1328).

vazifesini yıllarca icra etmiş olan Tahsin Paşa, Havran'daki yerel seçkinlerin uzun zamandır Osmanlı denetiminden yoksun kalarak, “müstakil bir hükümdar gibi yaşamakta” olduğunu hem de gazeteci Hüseyin Cahit [Yalçın] Bey, II. Abdülhamid'in Havran'da “fiilen bir hükümdarlıktan yapmaktan çok, sözde bir saltanat sürmekle yetinmişti” ifadeleriyle Havran'da nispeten serbest bir idare tarzının hüküm sürdüğünde hem fikirdirler.⁵⁶⁷ Dönemlerinin yakın tanığı, bu iki gözlemcinin tespitleri, ilerleyen tarihlerde yaşananlarla kendisini ispat etmiştir. Ankara Vilâyet merkezî ile şehrin sancaklarına Suriyeli ve Arap kökenli kişilerin sürgün edilmeleri sadece 1896-1912 tarih aralığıyla sınırlı kalmamıştır. 1. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında Ankara Vilâyeti'nin Kırşehir Sancağı'na Suriye ve Lübnanlı ailelerden birçok kişi sürgüne gönderilmiştir.⁵⁶⁸ Osmanlı'dan sürgün manzaraları incelendiğinde anlaşılmıştır ki sürgün cezasının varlığı uzun süre daha devam etmiştir.

⁵⁶⁷ Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, s.244; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Bankası Yayınları, 2000, s.209.

⁵⁶⁸ Bkz: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA), BCA, 270.00.74/66.22.24, 20 Mart 1918. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Dürzileri hakkında bir araştırma için bkz: M. Talha Çiçek, “Food for Liberty, Tolarence for Loyalty: The Ottomans and the Druze of Syria during World War I”, *Not All Quiet on the Ottoman Fronts: Neglected Perspectives on a Global War, 1914-1918*, Ed: Mehmet Beşikçi, Selçuk Akşin Somel, Alexandre Tourmarkine, Baden: 2020, 119-131.

SONUÇ

Sürgün, insanlık tarihinin en eski cezaları arasında yer almaktadır. Bütün milletlerin tarihinde hem bireysel hem de toplu sürgün örnekleri bulunmaktadır. Buna rağmen, Osmanlı kroniklerinde ve terâcim-i ahval (biyografiler) gibi temel araştırma kaynaklarında sürgün cezası alan kişiler üzerinde kısaca durulmuş; sürgünlerin yeni mekânlarında yaşadıkları yıllardan bahsedilmemiştir. Kaynakların sürgünler hakkında verdiği sınırlılıklar sonraki araştırmalara da yansımış ve konunun uzun süre ihmal edilmesine sebebiyet vermiştir. Sürgünlerin yeni ikametgâhlarındaki hayatlarına özellikle arşiv belgeleri ve bunları tamamlayıcı diğer malzemelerin beraber incelenmesiyle anlaşılabileceği ki sürgünler, her zaman sessiz bir hayatı kabullenmemişlerdir. Sürgün mahkûmları, kaldıkları şehirlerde yetenekleri ve ilgileri doğrultusunda sosyal hayatın içinde faaliyet göstermişlerdir. Hatta sürgünler arasında kimi zaman firar edenler olmuştur. Sürgün araştırmalarına dair başka bir problem ise, sürgüne gönderilmiş insanların neden o mekâna uzaklaştırıldığının belgelerde genelde izah edilmemesidir. Bunların hangi kriterlere göre ikamet mahallinin seçildiği birçok kaynakta yanıtı bırakılmıştır. İstenmeyen ve farklı bir mekânda yaşamaya mecbur bırakılmanın insan üzerinde olumlu tesirler meydana getirmeyeceği ve mahkûmu başka davranışlara sevk edeceği gayet aşîkârdır.

Sürgün cezası, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki 1840, 1851, 1858 tarihli ceza kanunnamelerinin tamamında ve 1876 Kanun-ı Esasi'de yer almıştır. Ayrıca ceza kanunlarına sonraki yıllarda yapılan ilavelerle de etkisini devam etmiştir. XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı hukuki metinlerinde sürgün yer almasına rağmen, sadece kanunlar üzerinden hareket etmek pratikteki sürecin ihmal edilmesini sağlayabilmektedir. Bu eksikliği hem bir nebze olsun gidermek hem de sürgünleri daha çok yaşanmış olaylar üzerinden irdelemek için Ankara Vilâyet merkezine uzaklaştırılmış dört sürgün örneğindeki 7 birey ve iki toplu sürgün vakası üzerinden hareket edilmiştir.

Gazze'deki yerel eşraf ile devlet otoritesinin mücadelesi sonucunda Kudüs'teki Hüseyini ailesinden eski Gazze müftüsü Mehmed Hanefi, kardeşi Abdülhay ve müftünün oğlu Ahmed Arif Ankara'ya sürgüne yollanmışlardır. Hüseyini ailesi Kudüs ve çevresindeki yerel idare, vakıflar ve birçok dinî görevi kendilerinde toplamışlardır.

Ayrıca seyyid, yani Hz. Peygamber'in soyundan gelmeleri sebebiyle memleketlerinde özel bir ayrıcalıkları da vardır. Üç sürgün, Ankara'da bulundukları sırada, yönetimce zararlı addedilen birçok davranışı gerçekleştirmelerine rağmen, bunlar affedilmeleri sırasında görmezden gelinmiş ve herhangi bir engel oluşturmamıştır. Bu örnek, itibar edilen bir ailenin önde gelen üyelerinin hem sürgün senelerine dair önemli bir kesit hem de Osmanlı taşrasında nüfuzlu bir grup ile mülki idarenin yaşadığı sorunların anlamlı bir örneğidir. Üç Hüseyiniye göre son derece mütevazı bir kökene sahip olan imam Mehmed Vehbi Efendi, bu üç sürgünün aksine Ankara'da birçok vukuat meydana getirmiştir. Önce halk arasındaki konuşmalarıyla etrafında belli bir kitle oluşturmuş, bir süre sonra da Ankara Mekteb-i İdadisi'nin bazı öğretmenleri ile öğrencileri arasında kurduğu yakınlık ve izinsiz ziyaretler nedeniyle hem öğretmenlerin sürülmesine hem de kendisinin yeniden sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur. Sürgün imam Mehmed Vehbi Efendi örneği, bir sürgünün şehirde neler yapabileceğine dair dikkate değerdir.

Talebe Naciye Hanım'ın sürgünü son dönem Osmanlı'da kimin hangi nedenlerden dolayı uzaklaştırıldığına dair istisnai bir vakadır. Bu yüzden, diğer münferit sürgünlerin temel sorularından olan neden Ankara sorusundan ziyade, neden sürgün edildi problemi öne çıkarılmıştır. İstanbul'daki Kız Sanayi Mektebi Mektebi'nde talebe olan 14 yaşındaki bir kızın, okuldaki taciz olayının ardından yaşananlara ve memleketi Ankara'ya sürgününe odaklanılmıştır. Talebe Naciye'nin İstanbul'dan sürgün edilmesi hiç gündemde yokken, önce okuldan kaydı silinmiş, ardından ise memleketi Ankara'ya sürülmüştür. Son münferit örnekte ise, Ankara Vilâyet merkezine sürülen İttihat ve Terakki'ye muhalif gazeteciler İsmail Faik ile Hamid Subhi Beyler'in şehirdeki faaliyetleri incelenmiştir. İki gazeteciye Ankara'da sürgünde kaldıkları 1,5 yıllık süre içinde geçimlerini sağlamak üzere maaş tahsis edilmemiştir. Hayatlarının devamı için, şehirde gazete çıkarma başvurusunda bulunmuşlar, fakat talepleri reddedilmiştir. Durumlarını İstanbul'daki gazetelere yazdıkları açık mektuplarla dile getirmişlerdir. Mahkûmlar sürülmelerini ve kentte yaşadıklarını zorunlu ikametgâhları olan Ankara'dan kamuoyunun gündemine getirmişler ve oradan da konunun meclise taşınmasını sağlamışlardır. İsmail Faik ile Hamid Subhi, şehirde kaldıkları sürede hem kitap yazmışlar hem de bazı kitapların yayıncılığını üstlenmişlerdir. Böylece iki menfi, hem Osmanlı Ankarası'na hem de Osmanlı matbuat tarihine ender rastlanan bir katkı yapmışlardır.

Ankara Vilâyeti'ne sadece bireysel sürgünler gönderilmemiştir. Şehir, toplu sürgünler için de ikametgâh işlevi görmüştür. Suriye Havran'da 1896 yılında meydana gelen Dürzi isyanında sürgüne mahkûm edilmiş pek çok kişi Ankara'ya yollanmıştır. Bunlar arasında Havran'ın önemli ailelerinin üyeleri ile yerel dinî görevlilerde yer almıştır. Yanlarında getirdikleri aile fertleriyle birlikte toplamaları 622'ye kadar çıkmıştır. 1896'dan 1900 yılının ortasına kadar Ankara kent merkezî ile Çorum, Kayseri, Yozgat ve Çankırı sancaklarında ikamet etmişlerdir. Dürzi mahkûmların sayısının fazlalığına rağmen, şehirde ikamet ettikleri yaklaşık dört yıl boyunca ne Ankara'nın suç oranını arttıracak ne de asayişini etkileyecek kadar geniş kapsamlı vakalara sebebiyet vermemişlerdir. Ankara'nın fiziki ve beşerî imkânları asayişte anormal bir durum yaşanmamasında etkili olmuştur. Yani çevre, bir nevi aktör haline gelmiş ve böylece sürgünlerin hareket kabiliyeti sınırlandırılmıştır. İkinci toplu sürgün, 1910 yılında Suriye Havran ile Kerek'te meydana gelen Dürzi isyanında sürgün cezası alan 7 kişinin Ankara'ya gönderilmesidir. Mahkûmlar 1911 senesinden 1913'ün ilk aylarına kadar Ankara'da yaşamışlardır. Bu zaman dâhilinde vilâyetin suçlarla ilgili tuttuğu kayıtlarda hiçbir vukuatları görülmemiştir. İki büyük Dürzi ayaklanmasının failleri arasında yer almış kişiler Ankara'ya sürgünler edilmiştir. Türkiye tarihçiliğinde, II. Abdülhamid ve sonrasındaki İttihat ve Terakkî yılları için vurgulanan değişim, sürgün cezası için pek söz konusu olmamıştır.

Yedi birey ve Dürzi topluluğunun sürgün yıllarının, yani hayatlarının bir kesitini irdeleyen bu araştırma, her ne kadar mahkûmların yaşamlarının bütünlüklü bir incelemesi olmamasına rağmen, insanların kolayca unutabilecekleri bir zamanlar da değildir. Sonuç olarak, sürgün durağan bir süreç değildir.

KAYNAKLAR

ARŞİV KAYNAKLARI

1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA)

A. Belgeler

Bâbiâli Evrak Odası (BEO).

3727/279487; 651/48815; 872/65369; 570/42743; 883/66202; 905/67826; 940/70463; 1541/115564; 1082/81146; 1307/97951; 1082/81135; 1082/81116; 1084/81228; 1083/81215; 1153/86440; 1307/97951; 1707/128021; 1745/130803; 1756//131678; 1802/135094; 1824/136768; 2532/189850; 2624/196764; 4445/333312; 1187/88977; 2014/151015; 570/42743; 3844/288287; 4067/304956; 4071/305251; 4032/302391; 4127/306504; 521/39028; 769/57637; 810/60679; 861/64572; 875/65624; 889/66652; 876/65644; 883/66194; 891/66757; 886/66434; 892/66875; 911/68285; 909/68151; 1250/93700; 1010/75691; 1098/82350; 889/66550; 928/69562; 915/68620; 934/69995; 1006/75403; 1050/78702; 1031/77282; 1006/75414; 1007/75496; 1271/95261; 1360/101950; 1481/111046; 1490/111719; 1545/115838; 1498/112290; 1498/112291; 810/60679; 3990/299221; 3882/291090; 3904/292751; 3973/297917.

Bâbiâli Evrak Odası Sadaret Evrakı

-Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme (A}MKT. MHM).
606/11; 618/41; 618/42.

Dâhiliye Nezareti

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Birinci Şube (DH. EUM. 1. Şb).
4/46; 5/12; 6/4; 9/10.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH. EUM. 2. Şb).
23/19.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Takibat-ı Adliye (DH. EUM. ADL).
25/10.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısmı Adlî Kalemi (DH. EUM. KADL).
1/12; 21/76.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Ecanib Kalemi (DH. EUM. ECB).
34/4.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi (DH. EUM. EMN).
1/56; 6/19; 7/20; 9/4; 10/12; 17/6; 19/13; 21/3; 21/21; 22/5; 22/6; 22/11; 22/12;
31/33; 92/99; 97/34; 98/23; 98/27; 98/36; 107/20.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi (DH. EUM. MEM)
123/39.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemi (DH. EUM. MH).
27/152; 31/79; 242/76; 260/65.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Müdürlüğü (DH. EUM. MTK).
2/34; 56/7.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrû Sefer Kalemi (DH. EUM. SSM).
10/39.

-Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirât Kalemi (DH. EUM. THR).
106/47; 106/56.

-Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH. EUM. VRK).
6/73.

-Dâhiliye Nezareti, İdare (DH. İD).
67/14.

-Dâhiliye Nezareti, Mebani-i Emiriye Hapishaneler Mütferrik (DH. MB. HPS. M).
2/50; 2/81.

-Dâhiliye Nezareti, Mektubî Kalemi (DH. MKT).
1449/8; 1513/35; 1514/32; 1515/61; 425/68; 2013/130; 2021/111; 317/35;
359/26; 2395/61; 2207/100; 2227/28; 2458/130; 2524/56; 2593/130; 469/26;
2597/53; 764/30; 666/23; 770/34; 812/13; 838/1; 919/79; 634/56; 2112/83;
2320/7; 634/56; 665/36; 2850/97; 2080/74; 2143/98; 2154/44; 2092/41; 2096/98;
2194/49; 2137/10; 2101/40; 2150/114; 2151/78; 2334/61; 2336/31; 2092/41;

2165/57; 2245/2; 2272/76; 2131/108; 2131/59; 2245/1; 2223/89; 2252/30; 2131/108; 2209/103; 2235/134; 2275/44; 2285/60; 2342/115; 2151/78; 2345/2; 2387/57.

-Dâhiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUİ).
5/39; 85/53.

-Dâhiliye Nezareti, Şifre Kalemi (DH. ŞFR).
56/201; 56/237; 188/23; 193/11; 197/108; 203/29; 205/122; 214/79; 215/60; 219/30; 225/30; 241/20; 241/67; 246/107; 255/104; 490/90; 491/52.

-Dâhiliye Nezareti, Siyasi Kısım (DH. SYS).
41/2; 53/52; 54/2; 55/34; 57/27; 57/41; 60/3; 75/1; 86/4.

-Dâhiliye Nezareti, Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH. TMIK. M).
7/65; 40/78; 43/33; 66/3.

-Dâhiliye Nezareti, Tesrî-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. S).
10/117; 29/20.

Hariciye Nezareti

-Hariciye Nezareti, İdare (HR. İD).
179/11; 179/51.

-Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım (HR. SYS).
1797/7; 1800/42; 1811/53; 1813/1.

-Hariciye Nezareti, Tahrirât-ı Hariciye Odası (HR. TH).
284/96.

-Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO).
398/43.

İrade Tasnifi

-İradeler, Askerî (İ. AS).
16/33; 83/3.

-İrade, Dâhiliye (İ. DH).
723/50466; 1308/11; 1317/53; 1328/46; 1337/2; 1339/6; 1343/26; 1350/42; 1352/45; 1358/67; 1359/25; 1374/2; 1378/19; 1430/13; 1436/5.

-İradeler, Dosya Usulü İradeler (İ. DUIT).
173/91.

-İradeler, Harbiye (İ. HB).

50/28; 73/26; 77/9; 83/22; 83/25; 83/31; 84/11; 90/24.

-İradeler, Hususi (İ. HUS).

48/159; 56/31; 56/32; 59/17; 61/20; 61/40; 65/141; 82/16; 82/47; 103/14.

-İradeler, Mâbeyn-i Hümayun (İ. MBH).

3/56.

-İradeler, Maliye (İ. ML).

38/26.

-İradeler, Meclis-i Umumi (İ. MLU).

3/6.

-İradeler, Meclis-i Mahsûs (İ. MMS).

153/15; 157/14; 170/6.

-İradeler, Eyalet-i Mümtâze (Mısır) (İ. MTZ (05)).

34//1985.

-İradeler, Taltifat (İ. TAL).

45/52; 195/1.

Maarif Nezareti

-Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF. MKT).

518/52; 520/34; 533/2; 686/41; 1164/70.

Meclisi Vükelâ Mazbataları (MV).

80/67; 84/1; 87/45; 88/67; 90/31; 90/47; 91/30; 157/32; 159/89; 227/176; 229/17.

Şûrâ-yı Devlet

-Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD).

656/33; 1347/11; 1659/7; 1659/14; 2286/31; 2311/29; 2315/25; 2644/7; 2686/18; 2691/30.

Yıldız Tasnifi

-Yıldız Esas Evrakı (Y. EE).

81/57; 21/28.

-Yıldız Esas Evrak, Kâmil Paşa Evrakı (Y. EE. KP).

18/1751.

-Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV).

80/19; 110/6; 145/96; 149/68; 241/23.

-Yıldız Perakende, Askerî Maruzat (Y. PRK. ASK).
114/96; 129/50; 161/58; 162/5.

-Yıldız Perakende, Arzuhâl ve Jurnal (Y. PRK. AZJ).
35/31; 40/89.

-Yıldız Perakende, Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK).
54/130.

-Yıldız Perakende, Dâhiliye (Y. PRK. DH).
13/63.

-Yıldız Perakende, Komisyonlar Maruzatı (Y. PRK. KOM).
9/28.

-Yıldız Perakende, Meşihat Dairesi Maruzatı (Y. PRK. MŞ).
1/2; 6/49.

-Yıldız Perakende, Şehremaneti Kataloğu (Y. PRK. ŞH).
11/27.

-Yıldız Perakende, Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TNF).
6/79.

-Yıldız Perakende, Umumi (Y. PRK. UM).
20/126; 30/9; 30/89; 40/75; 50/56; 50/126.

-Yıldız Perakende, Zabtiye (Y. PRK. ZB).
18/86; 25/64.

-Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y. A. HUS).
321/59; 380/1; 381/20; 382/57; 517/218.

-Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y. A. RES).
66/15; 89/85; 102/10; 107/8; 112/33.

Zabtiye Nezareti

-Zabtiye Nezareti Belgeleri (ZB).
157/144.

B. Defterler

Dâhiliye Nezareti

-Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİD.d).
71/263; 183/10.

2. İstanbul Müftülüğü Bâb-ı Meşihat Arşivi

Sicil-i Ahval Defterleri (Meşihat Said).
203/11; 225/20.

3. The National Archives (TNA) [İngiltere Millî Arşivi]

Foreign Office (FO).
424/195.

4. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Arşivi

-Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP).
11/635; 11/652; 11/653.

5. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi

-Müteferrik Evrak (Mtf).
Belgeler.
024569; 049098; 57008.

-Haritalar (Hrt).
001322.

-Kartpostallar (Krt).
000409.

6. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

-II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri.
NEKYA90411/11.

7. Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Arşivi (Vekam)

-Ankara Harita ve Plan Koleksiyonu.
ACF0374; H298.

SÜRELİ YAYINLAR

Gazete ve Dergiler

Ankara

Genç Türk

İnsaniyet

İkhtiham

Maşrık

Medeniyet

Meşveret

Servet-i Fünun

Şehbal

Takvim-i Vekayi

Teminat

Yeni Gazete

Salnameler

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara (1288), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1288 (1871).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara (1295), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1295 (1878).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara (1300), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1300 (1883).

Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi (1308-1309), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1308-1309 (1891-1892).

Ankara Vilâyeti Salnamesi (1311), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1311 (1893).

Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi (1318), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1318 (1900).

Ankara Vilâyeti Sâlnâmesi (1325), Ankara: Ankara Vilâyet Matbaası, 1325 (1907).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1316), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316 (1898).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1317), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317 (1899).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1318), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318 (1900).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1319), İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319 (1901).

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1321), İstanbul: Asır Matbaası, 1321 (1903).

İlmiye Salnamesi, Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye: Matbaa-i Âmire, 1334 (1916).

KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Abdurrahman Şeref. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi: II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Adıtatır, Funda. “İzmir İngiliz Konsolosluk ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914): İngiliz Konsolosluk Raporlarında”, Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2011.

Ağaoğlu, Ahmet. *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2010.

Ahmad, Feroz-Dankwart A. Rustow. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1975-1976): 245-284.

Ahmed Cevdet Paşa. *Târîh-i Cevdet*, Yay Haz: Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları, 2017, III.

Ahmet Lûtfî Efendi. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Haz: M. Münir Aktepe, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, XV.

Ahmet Rifat Efendi [Yağlıkçızade]. *Lügat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299, I.

Ahmed Şerif. *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarb'ta Tanin*, Haz: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, II.

Akalın, Şükrü Haluk. *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, 10. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Akkaya, Tuğba. “18/1 Numaralı Develi Şer’iyye Sicili (H. 1314/M. 1896-1897) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler, İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1980.

Akyıldız, Ali. *Sürgün Sefir Sadullah Paşa: Hayatı, İntiharı, Yazıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

———. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Akyüz, Jülide. “Ankara’nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara: Şer’iye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

———[Orat]. “Bir Kez Daha Anadolu’da Kıtık Yılı: 1887 Kıtık Yılı”, Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan, Haz: Ümit Ekin, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, 293-307.

Alamleh, Mohanad S. M. “Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1996, I, III.

Ali Cevad. *Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaâdet: Kasbar Matbaası, 1311 (1893), I.

Ali Cevat Bey. *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi: II. Abdülhamid’in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey’in Fezleke’si*, Yay Haz: Faik Reşit Unat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.

Ali Nazîmâ-Faik Reşad. *Mükemmel Osmanlı Lügatı*, Haz: Necat Birinci-Kâzım Yetiş-Fatih Andı-Erol Ülgen-Nuri Sağlam-Ali Şükrü Çoruk, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Ali Tefvik. *Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1318 (H. 1901).

Altındaş, Eylem Tekemen. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ankara”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Arslan, Emir Şekib. *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, Çev: Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

Arslan, Hüseyin. *Osmanlı'da Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Aselî, Kâmil Cemîl. “Kudüs: Osmanlı Dönemi ve Sonrası”, *DİA*, XXVI, 334-338. Atay, Falih Rıfkı. *Zeytindağı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

Atalay, Çetin. “24 Numaralı Kırşehir Şer’iyye Sicili (H. 1328-1332) (M. 1910-1914) (R. 1326-1329) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Atmış, Anıl. “Kudüs Eşrafından Hüseyini ve Halidi Aileleri”, Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Avcı, Mustafa. *Osmanlı Ceza Hukuku: Genel Hükümler*, 2. Baskı, Konya: Mimoza Yayınları, 2004.

Avcı, Yasemin. Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914), Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.

Aydın, Suavi-Türkoğlu, Ömer-Emiroğlu, Kudret-Özsoy, Ergi Deniz. *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Aydınak, Bilgin. “47 Numaralı Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1315-1317/M. 1897-1899)”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Aydoğdu, Şeref. *Ankara*, Ankara: Alkan Matbaacılık, 1965.

Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2005, II, III.

Baer, Gabriel. “Jerusalem’s Families of Notables and the Wakf in the Early 19 th Century”, *Palestine in the Late Ottoman Times*, Ed: David Kushner, Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi Press, 1986, 109-122.

Barkley, C. Henry. *Anadolu ve Ermenistan’a Yolculuk*, Çev: Nil Demir, İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

Bassat, Yuval Ben-Büssow, Johann. “Urban Factionalism in Late Ottoman Gaza 1875-1914: Local Politics and Spatial Divisions”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61 (2018): 606-649.

Bayar, Celal. *Ben de Yazdım: Millî Mücadele’ye Giriş*, İstanbul: Sabah Yayınları, 1997, II.

Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1996.

Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.

Bilgiç, A. Timur. *Tarih Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2012.

Biren, Mehmet Tevfik. *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, Haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, I, 2006.

Birinci, Ali. *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûlden Birkaç Zât 2*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Burnaby, Frederich. *At Sirtında Anadolu: Anadolu'da Bir İngiliz Subayı 1876*, Çev: Meral Gaspıralı, İstanbul: Merkez Kitaplar 2007.

Buzpınar, Ş. Tufan. "Havran", *DİA*, XVI, 539-541.

Büssow, Johann. *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872-1908*, Leiden: E.J. Brill, 2011.

Campos, Michelle U. *Osmanlı Kardeşler: Erken Yirminci Yüzyıl Filistin'inde Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler*, Çev: Mine Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Cansız, İsmail. "Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Yozgat Sancağı", Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.

Cemal Paşa. *Hatırat 1913-1922*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, 1922.

Cerrahoğlu, A. *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, İstanbul: May Yayınları, 1975.

Cobban, Helena. *The Making of Modern Lebanon*, London: Hutchinson Press, 1985.

Commins, David. *Historical Dictionary of Syria*, Maryland: Scarecrow Press, 1996.

Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007, IV.

Çapanoğlu, Münir Süleyman. *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1964.

Çetindağ, Orhan Veli. “15/1 Numaralı Develi Şer’iyye Sicili’nin (H. 1315-1316/M. 1897-1898) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Danışmend, İsmail Hâmi. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, IV.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Demirci, Aliyar. *İkinci Meşrutiyet’te Âyan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2004.

Doğan, D. Mehmed. *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 24. Baskı, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2013.

Doğan, Esra. “13 Numaralı (H. 1314/M. 1896) Numaralı Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Durmuş, Tuba Işınsu. *Osmanlı’nın Sürgün Şairleri*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.

Dumont, Paul. “20. Yüzyıl Başları Osmanlı İmparatorluğu İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayımlanmamış Kaynaklar”, Çev: Zafer Toprak, *Toplum ve Bilim* 3 (Güz 1977): 31-50.

Düstûr, Birinci Tertip, Dersaâdet, Matbaa-i Âmire, I, IV, VI.

Düstûr, İkinci Tertip, Dersaâdet: Matbaa-i Osmani, I, III, IV.

Emekli, Oğuzhan. “420 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1331-1335-M. 1913-1917)”, Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Emrence, Cem. *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

Erdal, Serkan. “*Osmanlı Devleti’nde Sosyalist Faaliyetler Üzerine Bazı Örnek İncelemeler*”, Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Erdem, Hamit. *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi*, İstanbul: Sel Yayınları, 2012.

Erden, Ali Fuad. *Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları*, Yay Haz: Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.

Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

Ergut, Ferdan. *Modern Devlet ve Polis: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Toplumsal Denetimin Diyalektiği*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Erlor, Mehmet Yavuz. *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (1800-1880)*, İstanbul: Libra Yayınları, 2010.

Etöz, Zeliha. "19. Yüzyıl Ankara'sında Sosyal ve Kültürel Yaşam", Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 4. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınları 2004.

Firro, Kais M. *A History of the Druzes*, Leiden: E.J. Brill Press, 1992.

———. "Osmanlı Reformları ve Cebel al-Dürzi 1860-1914", *Osmanlı Reformları: Taşrada Uygulanışı ve Etkileri*, Ed: Itzhak Weismann-Fruma Zachs, Çev: Oktay Etiman, İstanbul: Isık Yayınları, 2017, 197-217.

Galanti, Avram. *Ankara Tarihi I-II*, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005.

Gazel, Ahmet Ali. *II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Mücadelesinde Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Gerber, Haim. *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1985.

Gökçen, Ahmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri", Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987.

Gross, Max. "Ottoman Rule in Province of Damascus 1860-1909", Doktora Tezi. Georgetown University, 1979.

Günay, Selahattin. *Bizi Kimlere Bırakıp Gidiyorsun Türk: Suriye ve Filistin Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Güner, Selda. *Yeni Osmanlı, Melankolik ve Mason Birader: V. Murad (1840-1904)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınevi, 2018.

Güneş, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1997.

Güler, Yusuf. “*Ankara Vilâyeti’ndeki İdari Yapının Yöredeki Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri 1880-1919*”, Doktora Tezi. On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Güran, Tevfik (Haz). *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1997.

———. *Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Gürsoy, Selçuk. *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Yayınları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Haupt, George, Dumont, Paul. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalist Hareketler*, Çev: Tuğrul Altunkal, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977.

Huyugüzel, Ömer Faruk. *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Hourani, Albert. “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, Ed: William R. Polk-Richard L. Chambers, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, 61-100.

Karaca, Ali. “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün”, *Hapishane Kitabı*, Ed: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2018, 152-162.

Karaca, Zülfiye. “*23 Numaralı Kırşehir Şer’iyye Sicili’nin (M. 16.04-24.8.1912) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Karadağ, Mehmet Fatih. “*37 Numaralı Develi Şeri’iyye Sicili (H. 1329-1332/M. 1911-1914) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Ankara*, 37. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Karataş, Ali İhsan. *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19.Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfus 1830-1914*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

———. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Ceren Elitez, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

———. *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Dönemi'nde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaat'in Yeniden Yapılanması*, Çev. Şiar Yalçın, 5. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Kaya, Gökhan. *II. Meşrutiyet Döneminin Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Çev: Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Kaygusuz, Bezmi Nusret. *Bir Roman Gibi*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2002.

Kaynar, İhsan Settari. “*Engürü'den Ankara'ya: 1892-1962 Arasında Ankara'nın İktisadi Değişimi*”, Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Khadduri, Majid. *Arab Contemporaries: The Role of Personalities in Politics*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1973.

Kılıç, Rüya. “*Osmanlı Devleti'nde Seyyidler ve Şerifler (XIV-XVI. Yüzyıllar)*”, Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Kırmızı, Abdulhamit. *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.

Kocabaşoğlu, Uygur-Birinci, Ali. “*Osmanlı Vilâyet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler*”, *Kebikeç* 2 (1995): 101-121.

Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Kuran, Ahmed Bedevî. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul: İrfan Yayınları, 1992.

Kuyumcuoğlu, Ozan. “Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Siyasi Seçkinlerin Suriye’ye Bakışı”, Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. “Seyyid”, *DİA*, XXXVII, 40-43.

Lawrence, Thomas Edward. *Bilgeliğin Yedi Direği: Bir Casusun Anıları*, Çev: Yusuf Kaplan, Kayseri: Rey Yayıncılık, 1991.

Mabeynci Fahri Bey. *İbretnüma: Mabeynci Fahri Bey’in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.

Manneh, Butrus Abu. “The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late 19 th Century”, *The Palestinians and the Middle East Conflict*, Ed: Gabriel Ben-Dor, Tel Aviv: Turtledove Publishing, 1978, 21-34.

Masters, Bruce. “Arap Vilâyetlerinde Yarı Özerk Güçler”, *Türkiye Tarihi: Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839*, Ed: Suraiya Faroqhi, Çev: Fethi Aytuna, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, 229-251.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) Devre:1, Cilt: 1, İctima Senesi: 3, İnikad: 19, 15 Kânun-ı evvel 1326 Çarşamba (28 Aralık 1910), s.685-698.

Memiş, Şerife. “Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs 1703-1831”, Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Midhat Paşa. *Midhat Paşa’nın Hatıraları I: Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yayınları, 1997.

Mildanoğlu, Zakarya. *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014.

Muallim Nâcî. *Lügat-ı Nâcî*, Haz: Ahmet Kartal, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Muhammed Kürd Ali. *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları*, Çev: İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

Muslihiddin Safvet. *Türkiye’nin Sıhhi ve İctimaî Coğrafyası: Ankara Vilâyeti*, İstanbul: Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekâleti Neşriyatı, Hilal Matbaası, 1341/1925.

Mustafa Hayri Efendi. *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi’nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, Haz: Ali Suat Ürgüplü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Mücellitoğlu, Ali Çankaya. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, III.

Neyyal, Naciye. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Yay Haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçe'nin Etimolojik Sözlüğü*, 4. Baskı, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.

Imbre, Robert Whitne. "Kuzeyden Güneye Yeni Türkiye", *National Geographical Türkiye*, (Ekim 2002): 87-197.

İbnü'n-Nüzhet Cevad. *Haritalı Musavver Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328 (1912).

İsmail Zühdi. *İntibah 1311 (1895/1896), Dürzi Olayları*, Yay Haz: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul: Yedi İklim Yayınları, 1995.

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Göçler (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

İpşirli, Mehmet. "Sultan Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar", *II. Abdülhamid ve Dönemi*, Ed: Coşkun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, 2012, 39-48.

İzzet Holo. *Abdülhamid'in Kara Kutusu: Arap İzzet Holo Paşa'nın Günlükleri*, Haz: İbrahim Küreli-Ahmet Semih Mümtaz, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, I.

Ortaylı, İlber. "19. Yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi Hinterlandının ve Hinterlanttaki Üretim Eylemlerinin Değişimi", *Tarih İçinde Ankara*, Der: Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984, 209-221.

———. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London-New York: I. B. Tauris & Co Ltd Publishers, 1993.

Özdemir, Rifat. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara: Fizikî, Demografik, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

Özdiilli, Mesude Sezer. "Osmanlı Demokrat Fırkası", Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Özkaya, Hilal. “Musavver Emel Mecmuasındaki Şiirler Üzerine Bir İnceleme”, *Giresun Üniversitesi Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c.7, s.4, 2015, 133-146.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, II, III.

Pappé, Ilan. “From the Politics of Notables to the Politics of Nationalism: The Husayni Family: 1840-1922”, *Middle Eastern Studies and Ideas*, Ed: Moshe Ma’oz-Ilan Pappé, London: I. B.Tauris Press, 1997, 163-207.

———. *The Rise and Fall of a Palestinian Dynasty: The Husaynis:1700-1948*, London; Saqi Books, 2017.

Pastor [G. A. Manougyan]. *Sketch of the Protestant Church: Angora, Galatia*, Translated: J. S. Fowle, Boston: The Arakelyan Press, 1911.

Polat, Hasan Ali. “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)”, Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Provence, Michael. *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, Austin: University of Texas Press, 2005.

Pustu, Yunus. “XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Ankara’da Göç ve İskân (1856-1918)”, Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Quataert, Donald. “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, Çev: Süphan Andıç, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914*, Ed: Halil İnalçık-Donald Quataert, Çev: Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, II, s.885-1051.

Rey, Ahmet Reşit. *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim ve Yaptıklarım (1890-1922)*, Haz: Nur Özmel Akın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Rogan, Eugene Lawrence. “*Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule Over Southeastern Syria (Transjordan) 1867-1914*”, Doktora Tezi. Harvard University, 1991.

Said Paşa. *II. Abdülhamid’in İlk Mâbeyn Ferîki Eğinli Said Paşa’nın Hâtırâtı (1876-1880)*, Haz: Davud Erkan, İstanbul: Bengi Yayınları, 2011.

Salep, Mustafa. “9/1 Develi Şer’iyye Sicili’nin (H. 1317-1318/M. 1899-1901) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Salih, Shakeeb. “The British-Druze Connection and the Druze Rising of 1896 in the Hawran”, *Middle Eastern Studies*, c.13, s.2, (1977): 251-257.

Samur, Sebahattin. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Şam*, Kayseri: Laçın Yayınları, 1999.

———. “Cebel-i Lübnan ve II. Abdülhamid'in Dürzilerle İlgili Politikası”, *Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid*, Haz: Metin Hülagü-Şakir Batmaz-Gülbadi Alan, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, IV, s.353-375.

Sarıcak, Murat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşraflık Müessesesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Satış, İhsan. “Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 30, 2015, 545-572.

Sayılğan, Aclan. *Solun 94 Yılı (1871-1965)*, Ankara: Mars Matbaası, 1968.

Schaebler, Birgit. “State(s) Power and the Druzes: Integration and the Struggle for Social Control (1838-1949)”, *The Syrian Land: Process of Integration and Fragmentation: Bilad-Al-Sham From the 18th to the 20th Century*, Ed: Thomas Philipp-Birgit Schaebler, Stuttgart: Franz Steiner Press, 1998, 331-367.

Serin, Cemaleddin. “23 Numaralı Kırşehir Şer'iyye Sicili'nin (H. 1328?-1330-M. 1910?-1912) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Sırrı Paşa. *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, Haz: Ahmet Karaçavuş, Trabzon: Serander Yayınları, 2011.

Soydan, Mahmut. *Millî Mücadele Tarihine Dair Notlar: Ankaralı'nın Defteri*, Haz: Nejdet Bilgi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Streit, Clarence K. *Bilinmeyen Türkler: Mustafa Kemal Paşa, Milliyetçi Ankara ve Anadolu'da Gündelik Hayat-Ocak-Mart 1921*, Yay Haz: Heath W. Lowry, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011.

Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, t.y.

Şahin, Nigâr İpek. “Ankara Vilâyet Gazetesi (1876-1886)”, Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Şahin, Özlem. “9/2 Numaralı Develi Şer'iye Sicili (H. 1317-1321/M. 1899-1903) Transkripsiyon ve Değerlendirme”, Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Şemseddin Sami. *Kamusu'l-Alam*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1889.

———. *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2007.

Şentop, Mustafa. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku: Kanunlar- Tadiller- Layihalar- Uygulamalar*, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2004.

Şimşek, Gülsüm. “II. Abdülhamid Dönemi Siyasi Sürgünler”, Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Şimşek, Muttalip. “Osmanlı Dönemi’nde Kudüs’ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler”, *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2019, s. 39-75.

Şimşir, Bilal. *Ankara Ankara: Bir Başkentin Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988.

Şiranlı, Gizem. “23 Numaralı Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1 Rebi’ulevvel 1315/M. 31 Temmuz 1897-H. 30 Muharrem 1327/M. 21 Şubat 1909)”, Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi Yayınları, 1931.

Taş, Hülya. “XVII. Yüzyılda Ankara”, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Taşoluk, Gülay. “40 Numaralı H. 1327-1329/M. 1909-1911 Tarihli Sivrihisar Şer’iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Tahlili”, Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı: Sarayın İdama Mahkûm Ettığı Dâhiliye Nazırı Anlatıyor*, 2. Baskı, İstanbul: Gürer Yayınları, 2009.

Tevfik, İsmail Hakkı. *Ankara Vilayeti Gazete ve Mecmuaları: 1.9.1933’e Kadar Çıkanlar*, Filibe: Tefeyyüz Matbaası, 1935.

Togral, Özge. “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz Limanlarında Kaçakçılık Faaliyetleri (Antalya, Alanya, Beyrut, Cebel-i Lübnan)”, Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Tugay, Biray. “Aydın Vilâyetinde Sürgün: Tanzimat’tan Cumhuriyet’e”, Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Tuğluca, Murat. “Ankara: Vilâyetin Resmî Gazetesi (1870-1921)”, Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasi Partiler I: II. Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

———. *İnsan Dersiyle Kaplı Anayasa*, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.
Tunçay, Mete. *Türkiye’de Sol Akımlar 1908-1925*, 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınları, 1978, I.

Türcan Talip. “Sürgün”, *DİA*, XXXVIII, s.164-166.

Türe, İskender-Kaynar, Salim. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayınları, 2017.

Türk Ansiklopedisi, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, II, s. 42-65.

Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi*, Yay Haz: Nur Özmel Akın, İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Üçok, Ahmet Kemal. *Görüp İştiklerim*, Ankara: Okuyan Adam Yayınları, 2002.

Ünlü, Mucize. “Meşrutiyet Döneminde Kadın Sürgünler”, *Doç. Dr. İlknur Karagöz’e Armağan*, Ed: Nedim İpek-İbrahim Serbestoğlu, Trabzon: Serander Yayınları, 2020, 309-334.

Van, Nureddin. “*İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyyesi: Kuruluşu, Teşkilatı ve Faaliyetleri (1909-1918)*”, Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012.

Varlık, Bülent. “Yerel Basının Öncüsü: Vilâyet Gazeteleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, I, 99-102.
———. “Ankara Basın Tarihi Üzerine Bibliyografik Notlar (1871-1928)”, *Kebikeç* 9, 2000, 149-158.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Bankası Yayınları, 2000.

Yaşayanlar, İsmail. “*Sinop, Samsun ve Trabzon’da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*”, Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Yaycıoğlu, Ali. “Geç Dönem Osmanlı Dünyasında Taşradaki İktidar Sahipleri ve İmparatorluk: Çatışma Mı Ortaklık Mı?”, *Osmanlı Dünyası*, Ed: Christine Woodhead, Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 557-578.

Yavuz, Ayşıl. “19. Yüzyıl Ankara’ında Kale-İçi”, *Tarih İçinde Ankara*, Der: Erdal Yavuz-Ümit Nevzat Uğurel, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1984, 155-194.

Yazbak, Mahmoud. “Osmanlı’nın Son Dönemi’nde Filistin’de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları”, *Jön Türkler’in Filistin’i*, Ed: Yuval Ben Bassat-Eyal Gıno, Çev: Erkan Ünal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016, 39-53.

Yolcu, Cengiz. “Beşerîyet Gazetesi ve Dr. Tefk Nevzad”, *Müteferrika 40* (Güz 2011): 117-193.

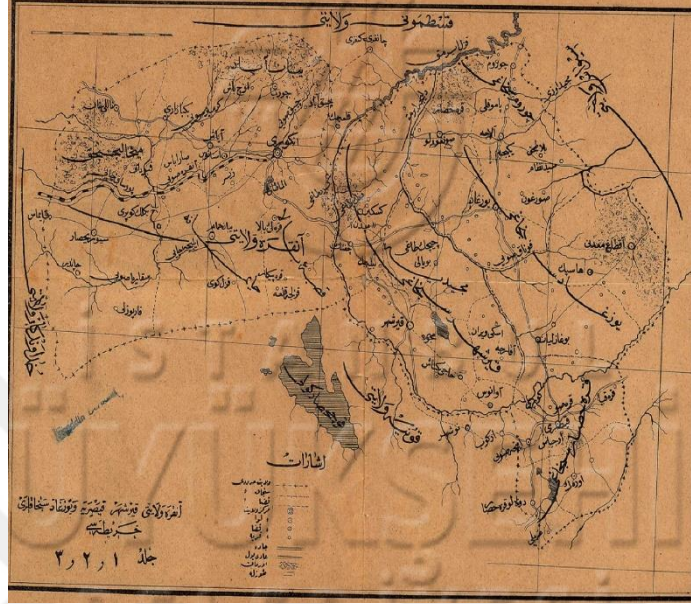
Yurt Ansiklopedisi, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981, I, s. 510-728.

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2010.

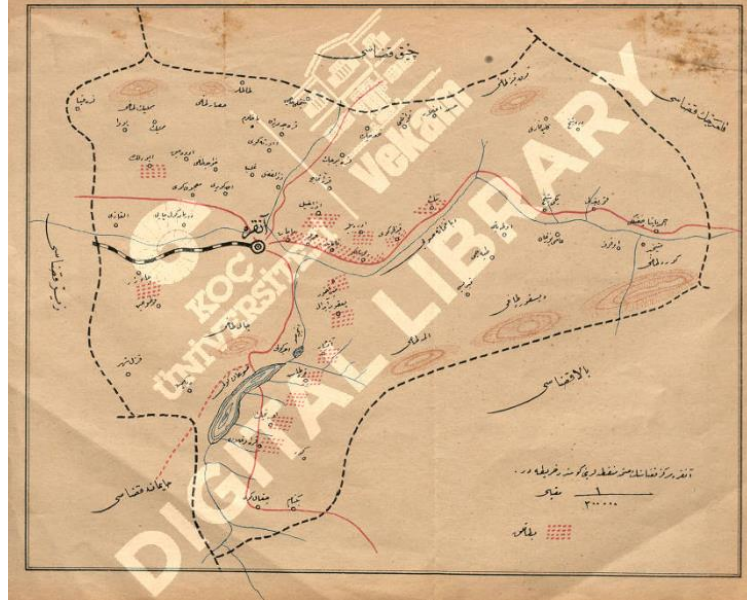
Ze’evi, Dror. *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, Çev: Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

EKLER

1. Ankara Vilâyeti, Kırşehir, Kayseri ve Yozgat sancaklarını gösteren harita (İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Kütüphanesi, Harita Arşivi, Demirbaş No: Hrt_001322, t.y).

2. Ankara merkez kazasındaki sıtma hastalığının durumunu gösteren harita (Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (Vekam), Haritalar ve Kartpostal Arşivi, Envanter No: H298, t.y).

3. Ankara Vilâyet merkezinin uzaktan görünümü, 1897
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Demirbaş No: NEKYA90411/11, 1897)

4. İmam Mehmed Vehbi Efendi'nin öğretmen ve öğrencilerden müritlerinin bulunduğu ve kendisinin de ziyaret ettiği Ankara Mekteb-i İdadi'si.
(Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (Vekam), Ankara Fotoğraf, Kartpostal ve Gravür Arşivi, Envanter No: ACF0374, t.y).

5. Ankara Tren İstasyonunu Gösteren Bir Kartpostal
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yer No: Krt_000409, t.y)

6. Suriye Havran'dan Dürziler
(İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Yer No: Bel_Mtf_024569, 1910'lar).

ÖZGEÇMİŞ			
Adı, Soyadı	Mert		DABAN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		-
ve Düzeyi	Orta		-
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	2009	2013	Balıkesir Lisesi
Lisans	2013	2017	Ankara Üniversitesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	2017	2021	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümü
Doktora	-	-	-
Çalıştığı Kurum/lar	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.	-	-	-
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	-		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Osmanlı Ankara'sına Sürgünler (1895-1912): Şehir-Sürgün İlişkisi Açısından Bir Yaklaşım Salt Araştırma 2020 Proje Destek Ödülü.		
Yayınlar:	-Özet bildirisi: "Dünyada ve Türkiye'de Tarihsel Sosyoloji: Şerif Mardin Örneği", Türkiye Sosyal Bilimler Derneği 15. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi 29 Kasım-1 Aralık 2017, ODTÜ, Ankara. -"Sosyologların Gözünden Sinema(mız)", Türk Sineması: Toplumu Şekillendirmenin, Toplum Tarafından Şekillendirilmenin Sosyolojisi, Ed: Kurtuluş Kayalı, Ankara: Bibliyotek Yayınları, 2017, s. 293-322.		

	-“Selânik Jandarma Zabıt Mektebi (1904-1910)”, Uluslararası Dünden Bugüne Türkiye’de Jandarma ve Sahil Güvenlik Sempozyumu 2-4 Mayıs 2018, Ankara; “Selânik Jandarma Zabıt Mektebi (1904-1910)”, Miras ve Değişim: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Jandarma, Ed: İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan-Yücel Yiğit, Ankara: Berikan Yayınları, 2018, s.139-154. -“Eğitim Tarihimizde İhmal Edilmiş Bir Kurum: Çocukları Kurtarma Yurdu”, 5. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu 10-12 Mayıs 2018, İstanbul Üniversitesi, İstanbul; “Eğitim Tarihimizde İhmal Edilmiş Bir Kurum: Çocukları Kurtarma Yurdu”, 5. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyum Bildiri Kitabı, Ed: Ahmet Şimşek-Selahattin Kaymakçı-İbrahim Turan, İstanbul 2018, s.410-430. -“Hangi Tanzimat: Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes ve Muzaffer Sencer’in Tanzimat Yorumları Üzerine Bir Değerlendirme”, 18. Türk Tarih Kongresi 1-5 Ekim 2018, Türk Tarih Kurumu, Ankara. (tam metin gönderildi, basım aşamasında).	
Diğer:	-	
İletişim (e-posta):		
	Tarih	27/04/2021
	İmza	
	Adı Soyadı	Mert DABAN

